

ה ע ב ר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

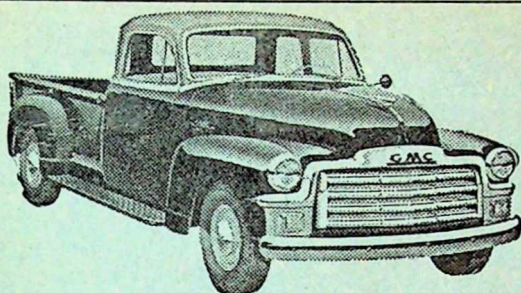
תל-אביב

תמוז חשט"ז

חוברת ד'

נוסד לזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת „אלתירא“. אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות ובסיוע קרן י. ל. גולדברג

מכוונות משא- אוטובוסים בנוין ורזולים

מחצ' עד 55 מונה

סוכנים ומפיצים בישראל

חברת „נוע" בע"מ

מרכז הקואופרציה

למלאכה, חרושת ושרותים ציבוריים — ברית פיקוח בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב מקוה ישראל 6, ת. ד. 877, טל. 4698-9-0

500 קואופרטיבים — 12000 עובדים

קופת הקואופרטיבים בע"מ

המוסד הכספי של הקואופרציה היצרנית-שירותית

הון עצמי 700,000 ל"י

אמפל

חברה אמריקאית-ישראלית

למסחר והשקעות בע"מ

חברות בנות:

- ♦ חברה אמריקאית-ישראלית לנפט
- ♦ חברה ישראלית לספנות
- ♦ חברה ישראלית לתעשית עץ לבד
- ♦ כנרת — בית חרושת לשימורי דגים
- ♦ חברה לפיתוח התעשייה ואוצרות הטבע בישראל
- ♦ אליאנס — בית חרושת לצמינים
- ♦ „קופל" — חברה ישראלית-קנדאית בע"מ
- ♦ שרות לקניות ישראליות בע"מ

משרד אמפל בישראל

בית בנק הפועלים
רחוב מונטיפיורי 21
תל-אביב

משרד אמפל בניו-יורק

רחוב 17 מנהח 71
ניו-יורק

ה ע ב ר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מועצת המערכת :

ז. שזר

פ. שניאורסון

ב. שוחטמן

יוחנן מברסקי

המערכת :

בן ציון כץ

ברוך קרוא

המזכיר :

א. אהרוני

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

תל-אביב

תמוז תשס"ז

חוברת ד'

נוסד לזכר חיים כהן בפסרבורג

הוצאת "אלתירא". אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות ובסיוע קרן י. ל. גולדברג

ה ת ו כ ן

עמוד

3	היהדות הרוסית בשנת המהפכה והפרעות 1905 — מאת בן ציון כץ מורשת היהדות הרוסית מלפני המשטר הסובייטי —
11	מאת יעקב לשצינסקי
20	זכרונות (בצירוף דברים אחדים על המחבר מאת ב. ב.) — דוד פיינברג מבוא לתזכיר של פרץ סמולנסקין לחברת כל ישראל חברים —
27	מאת ד"ר ישראל קלויזנר תזכיר לאליאנס הישראלית בנידון יהודי רוסיה ורומניה —
40	מאת פרץ סמולנסקין ז"ל אגודת הסטודנטים היהודים הרוסים הראשונה בברלין —
47	מאת ד"ר נ. מ. גלבר
56	ד"ר מאכס מאנדלשטם — מאת יהודה סלוצקי
77	ר' ברוך משקלוב — מאת יוחנן סברסקי ההגנה העצמית היהודית ברוסיה בשנים 1903—1905 —
82	מאת יהודה ארז
95	החברות היהודיות ברוסיה — מאת יצחק א. לויטאץ המלשינות הגדולה על החסידים בשנת 1881 בסטארודוב —
104	מאת פרופ' פ. שניאורסון
112	"ציון" (פרקים מתולדות ספרותנו העתית) — מאת ברוך שוחטמן
133	70 שנה לצאת העתון היומי העברי הראשון — מאת בן ציון כץ
136	אגרות י. ל. קנטור לרדף פרישמן (המביא לבית הדפוס — מ. אונגרפלד)
151	ד"ר מ. ל. ווישניצר ז"ל — מאת זלמן שזר
159	נתן גורן-גרינבלאט ז"ל — מאת ברוך קרוא

היהדות הרוסית בשנת המהפכה והפרעות 1905

1

בהיסטוריה הרוסית הכללית תיפסת שנת 1905 מקום חשוב מאד, אבל גם בהיסטוריה של היהדות הרוסית תופסת שנה זו מקום ניכר. העם הרוסי כולו כבר צעד אותה שנה לקראת הקונסטיטוציה שהעם הרוסי שאף אליה. אמנם, עם פרסום המניפסט של אוקטובר נשאר התואר של הצאר: מושל יחיד, שאינו עולה בקנה אחד עם הקונסטיטוציה. אותה הקונסטיטוציה היתה לא מלאה, אלא למחצה או לשליש. זו היתה הפרוורור לקונסטיטוציה אמיתית, שבאה אחרי 12 שנה לערך. המניפסט של 17 אוקטובר שנת 1905 בא אחרי שרוסיה נחלה מפלה במלחמתה עם יאפאן. כל מפלה במלחמה מביאה לשינויים רבים במדינה. אם נצחון מתגברת הריאקציה ואם מפלה — ההתקדמות. במשך יותר ממאה שנה, משנת 1812 עד 1917, היו לרוסיה 5 מלחמות, ורק במלחמה הראשונה, ז. א. 1812, זכתה כנצחון, לעומת זאת היו לה כ-4 מלחמות האחרות מפלות פחות או יותר, כלומר במלחמת קרים ב-1856, עם תורכיה ב-1877 מפלה למחצה, ובשנת 4—1905 — במלחמה עם יאפאן מפלה גמורה, ובמלחמת שנת 1914/15 משמשה וכאה המפלה, שהביאה ליריד סילוק השלטון היחיד. כל זה נגע גם ליהודים. אחרי הנצחון במלחמה של אלכסנדר הראשון עם נפוליאון נפסקו כל ההכנות לתיקון מצב היהודים, שהתחילו בהן בימים הראשונים של אלכסנדר הראשון. הריאקציה הלכה והתגברה עד מפלת רוסיה בקרים, ואחריה התחילו השינויים לטובה ביחס ליהודים ברוסיה. נפתחו האוניברסיטאות ליהודים, הותר לבעלי המלאכה לגור מחוץ לתחום המושב, וכן גם לשכבות אחרות, ביחד לגומרי בתי ספר עליונים. ניתנה אפשרות ליהודים להקבל, אמנם במידה מועטה מאד, לשרות ממשלתי, ונמצאו גם שרים רוסיים גבוהים שדרשו שויון זכויות ליהודים, אף שדרישתם לא נתקבלה. במלחמת רוסיה עם תורכיה לשם שחרור הבלקנים, אף שרוסיה כאילו זכתה במלחמה זו בשדה הקרב, הרי נחלה מפלה בשטח המדיניות. שפך דם רוסי בשביל הבלקנים לא הביא לרוסיה שום תועלת. ההשפעה על הבלקנים נשללה ממנה על ידי אנגליה. האנטישמיות ברוסיה רצו להשתמש במפלה זו נגד היהודים על ידי הפצת כרוזים, כי באשמת היהודי דיישאל-ביקונספלד באה המפלה הפוליטית הזאת. אבל דבר זה לא השפיע בהרבה והממשלה שבראשה עמד לוריס-מליקוב התחילה לעבד מעין קונסטיטוציה, שהצאר אלכסנדר השני כבר חתם עליה והיא היתה צריכה להתפרסם ביום שהוא נרצח, ב-1 למרס 1881. לפי הקונסטיטוציה הזאת גם כן היה נשמר התואר: מושל יחיד, היה זה רק מעין פתח לקונסטיטוציה ובכל זאת קיוו רבים, כי אחרי פרסום הקונסטיטוציה ההיא יוטב מצב היהודים. אולם אלכסנדר השלישי, בהשפעת פופידונוסצב, לא נתן לקונסטיטוציה זו להתפרסם, ורק אחרי 24 שנים הכריז הצאר ניקולאי השני על

קונסטיטוציה הקרובה בתוכנה לזו שלא נתפרסמה בזמנה, לפי השמועות בגלל פובליציסטיקה, שגם פוטר עם נתינתה מתפקיד „אוכר-פרוקורור של הסינוד הקדוש“. הקונסטיטוציה של 1905 באה מפני שהמפלה במלחמת יאפאן היתה הרבה יותר גדולה מהמפלה במלחמת רוסיה עם תורכיה.

2

המלחמה עם יאפאן באה ביזמת המיניסטר פלווה מפני שרוסיה היתה בטוחה בנצחון גמור, שישמש כתריס בפני מהפכה. באויר כבר הורגשה תסיסה. פלווה חיפש דרכים כדי להשמיד את המהפכנים בראשית פעולתם. פלווה התירא גם מפני ההגברות התנועה המהפכנית בין היהודים, הוא השתמש באמצעים המורים, נתן רשות למסיתים לערוך פוגרומים על היהודים, אף שמדד אחר הטילו עליו הפוגרומים פחד, מפני שהוא חרד לדעת הקהל העולמית מחיץ לרוסיה. היא נתן את הרשות לשר הפלך בוילנה ווון-וואל לייסר בשוטים את הבונדאים שהפגינו בדגל אדום באחד במאי. הוא רצה להשפיע על המנהיגים היהודים שינקטו באמצעים נגד המהפכנים הצעירים שלהם, והבטיח שעל ידי כך יוטב כביכול מצבם של היהודים. הוא גם הבטיח להרצל, שיעזור לצינונות אם היהודים יחדלו להשתתף בתנועה המהפכנית. הוא רצה באמת שמספר יהודים יצא מרוסיה, ואילו היה בטוח שהצינונות תעזור לכך היה משתדל עד כמה שאפשר להקל את היציאה הזאת, כמו שעשה עוד לפני כן, כשהיה רק סגן מיניסטר הפנים, ועזר לצדרכבאום להקים „ועד אודסאי לשם עזרה ליהודים עובדי אדמה בפלשתינה ובסוריה“ (זאת אומרת חובבי ציון). אבל בכל זאת לא היה בטוח באמצעים אלה שיסייעו לקדם פני הרעה של המהפכה וראה רק בנצחון של הרוסים במלחמה עם יאפאן את התחבולה האמתית נגד הרבולוציה. אמנם, כהיו לא ראה את המפלה הרוסית, אבל סימנים של מפלה עמידה כבר נתגלו, וכשנרצח ביולי 1904 התרבו הסימנים. הרוסים לא חשבו עדיין שתהיה מפלה גדולה, אבל שלא יהיה נצחון כבר הרגיש הציבור הרוסי, ותיכף אחרי הרצח של פלווה התחילו לדבר על „האביב“ של רוסיה. התחילו ביחוד לדבר על מלחמה „בבירוקרטיזם“, לא דברו על מלחמה בשלטון, אלא ב„בירוקרטיה“. בעתון אחד בשם „פראבר“ (תורת המשפט) נזכרה המלה „קונסטיטוציה“, והעתון לא נסגר ואף לא הוחרם, אבל בכל העתונים היתה המלה קונסטיטוציה אסורה. אולם היה בפזם מאד בקרב האינטליגנציה הרוסית העלון בשם „שחרור“, שיצא בחוץ לארץ בעריכת פיוטר סטרובה והיה נשלח במעטפות סגורות לרוסיה במספר רב. סטרובה זה היה קודם לכן סוציאלי-דמוקראט והיו לו מעריצים רבים בין הנוער הרוסי. אבל לאט לאט הלך והימין ובאותה התקופה היה אחד הדוגלים בתנועה הקונסטיטוטרי ציאונית-דמוקרטית. באותה העת, אמנם לא באופן ליגלי לגמרי, כבר נוסדה הקבוצה הקונסטיטוטיונית-דמוקרטית ברוסיה גופה, ובראשה עמדו פאוול מילוקוב ומקסים וינוור היהודי. הממשלה ידעה היטב על מציאותה ופעולתה, אבל לא נקטה אמצעים נגדה. למיניסטר הפנים נתמנה הנסיך סוויאטופולק-מירסקי, שהתחיל לדבר על רפורמות וגם העתון היותר ריאקציוני „נוויה וורמיה“ (העת החדשה), שהיה מושפע מתממשלה ושהציבור הרוסי ידע, כי מה שהוא מדבר הוא לפי רצון ה„חלונות הגבוהים“, כבר התחיל לדבר בנימה אחרת לגמרי. נוסדו עתונים כמו „דיען“ (יום) שהיה כבר מדבר באופן חפשי לגמרי. בעתון זה השתתפו גם יהודים ובעצם נוסד בהון יהודי. באופן רשמי היתה העורכת הסופרת קוסקובה, שבאמת נלחמה לזכויות היהודים, אבל רוב הסופרים שעבדו במערכת היו יהודים. כבר דובר על זכויות

היהודים, גלחמו באנטישמיות, ובתכנית של המפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית היה גם כן סעיף על שווי זכויות של כל העמים בלי הבדל דת וגזע, שפירושו כמובן שווי זכויות גם ליהודים, אבל שאלת היהודים לא הודגשה בתכניתם כראוי. ברוסיה בכלל היה כמעט שווי זכויות לכל הגזעים והדתות, ורק ליהודים היו הגבלות מרובות, כשנודע לנו על התכנית של המפלגה הקדטית, שכראשה עמדו טובי העם הרוסי, לא היינו מרוצים כלל וכלל מן הכלליות הזאת, שגם שאלת היהודים כלולה בה אבל לא במפורש.

הצאר הרוסי ניקולאי השני לא היה מרוצה מסוויאטופולק-מירסקי, הוא היה לגביו ליברל יותר מדי. באמת רצה במיניסטר כפלוח. כיומן של הצאר, שנתגלה אחרי המהפכה הבולשביסטית, יש רשימה שלו אחרי רצח פלווח, בה הוא מצטער מאד שאין איש אשר ימלא מקומו של פלווח. הוא הרגיש בחסרונו, וכך הוחלף ה-"ליברל" סוויאטופולק-מירסקי בבוליגין, מי שהיה שר הפלך של מוסקבה. שאיש לא ידע על אחדותיו כלום. בוליגין מינה ועדה מיוחדת לשם עריכת מין חוקה, שהיתה קרובה מאוד לאותה הקונסטיטוציה של לוריס-מליקוב, שלא נתאשרה על ידי אלכסנדר השלישי לפני 24 שנים, אבל היתה רחוקה מאד מלהשביע רצון העם הרוסי בשנת 1905. לידי נפלה התכנית הזאת כשהיתה בגדר הצעה. פרסמתי אותה ב-"הזמן" והיא הועתקה ברוסיה בהרבה עתונים. הממשלה הוכרחה להכחיש את תוכנה המלא. מעשה שהיה כך היה: ב-"הזמן" הופיעה ההצעה הזאת כתרגום מרוסית, ובה היה כתוב "מועצה ממלכתית". הכוונה היתה למלה "גיסודארסטווי סוויט", שהיה מוסד קבוע, החשוב ביותר ברוסיה הצארית. וכשתרגמו שוב את המלים האלה מעברית לרוסית יצא המושג הזה כמוסד חדש לגמרי, וזה היה הבדל גדול. לפיכך היתה הממשלה רשאית לפרסם, שהתכנית שפורסמה אינה נכונה, איך שהוא, לפי הרושם הכללי לא היתה התכנית הזאת לפי הרוח של רוסיה המתקדמת. בינתיים רבו המפלגות בחזית הרוסית-יאפאנית, ודרוש היה שינוי גמור כדי להרגיע את הרוחות הסוערות בציבור, ביחוד אחרי המפלה הימית על יר צוסימה. כבר עלה על הפרק הצורך בשלום עם יאפאן, והוטל על מי שהיה מיניסטר לכספים ויטה לנהל משא ומתן על השלום, אף שויטה לא היה אהוב כלל על הצאר הרוסי. הוא היה חשוד בליברליות יתרה.

ויטה היה שר האוצר עוד בימי אלכסנדר השלישי. לא היתה לו אז שום השפעה על הפוליטיקה הכללית. השליט הרוחני היה פובידונוסצב, שהאידיאל שלו היה להיפטר מהיהודים, אם לא לגמרי, אבל בכל אופן מחלק גדול מהם. ויטה לא נמנה על האנטישמיים, אולם בשעה שהנהיג את המונופולין על יי"ש, עוד בסוף ימי אלכסנדר השלישי, היה אחד הנימוקים לכך, כי המונופולין הזה יפגע בבתי המרווח הרבים של היהודים בתחום המושב. כפי שספרנו, השפיע הנימוק הזה הרבה על אלכסנדר השלישי באשרו את חוק המונופולין על יי"ש. אולם ויטה התיחס כאופן אישי ליהודים לא כשונא. הוא התיידד עם הבארון הוראצי גינצבורג וביום יובלו השבעים של הבארון בא לברך אותו. גם בימי הקיסרות של ניקולאי השני לא השפיע על הפוליטיקה כלל. פלווח לא אהב אותו וכן גם הצאר. ויטה כתב ספר זכרונות ובזכרונותיו אלה הוא מספר כאילו היה בעד זכויות היהודים, ושהוא הגיד לצאר ניקולאי כי יש באמת 2 דרכים בשביל לפתור את שאלת היהודים: או להשוות את זכויותיהם האזרחיות עם כל יושבי המדינה או לאסוף כולם ולזרוק לים השחור. קשה לדעת עד כמה היתה אמת בספור זה, מפני שכדיק שמעתי מפי הרוזן איוון טולסטוי, מי שהיה מיניסטר בקבינט של ויטה, שהוא טולסטוי הגיד הדברים

האלה לטרפוב כשישבו בחדר ההמתנה של הצאר. טרפוב נפגע על ידי המלים האלה משום שאז לא עלה על הדעת, כי יבוא יום שימצא שליט אחר, דוקא במרכז אירופה, שיאמר שזה הוא הפתרון לשאלת היהודים. אפשר שטולסטוי ספר זה גם לויטה שהיה יחד אתו בקבינט, והדבר מצא חן בעיניו וכתב בספר זכרונותיו, שכאילו אמר מלים אלה לצאר.

כשהד"ר הרצל בא לפטרבורג בשנת 1903, אחרי שנפגש עם פלווה, נפגש גם עם ויטה, ובזכרונותיו של הרצל סופר על השיחה שהיתה לו עם ויטה. בשיחה זו לא הביע ויטה רעיונות אנטישמיים כמו פלווה, שאמר לתמוך בציונות אם זה יועיל להקטנת מספר היהודים ברוסיה. בשנת 1903 לא היתה שום השפעה לויטה. אך אחרי רצח פלווה ואחרי ראשית המפלגות של רוסיה במלחמת יאפאן התחיל כוכבו של ויטה לעלות. עם הזכות "האביב" בימי שר הפנים סויאסופולק-מירסקי הוקמו ועדות שונות לשם תיקונים ליברליים בראשותו של ויטה. כבר דברו על תיקונים בכיוון הרחבת זכויות היהודים, אבל לא תיקונים יסודיים. כבר היתה התעוררות כצבירויות היהודית וכבר נתקבלו החלטות שונות על ידי מוסדות שונים, שלא נסתפק בתקונים כלליים ויש רק דרישה אחת לשיווי זכויות של היהודים. התקונים של ויטה היו באמת קלושים מאד, רק תקן אחד היה בו משום הקלה למומרים, שיוכלו לשוב לדת היהודית, ולא רק מומרים, אלא גם מי שהם מורע היהודים. היו שהשתמשו בזה, כיניהם בנו של מנדלי (שלום יעקב אברמוביץ). גם ניתנה אפשרות ליהודים להתחתן עם נוצריות. אמנם, אלה שהיו בדת הפרבוסלבית או הקתולית לא יכלו להתחתן עם יהודיות, אבל פרבולסבים יכלו לקבל דת נוצרית אחרת, אפילו קלבינית, ולבני דת זו מותר היה להתחתן עם יהודי בתנאי שכל צד ישאר בדתו. היו מקרים בודדים כאלה. אולם חופש הדת לא הגיע לידי כך שנוצרים מלידה ומבטן יוכלו לקבל את הדת היהודית, חופש שהיה קיים בכל מדינות אירופה.

כשנתחור לרוסיה שאין ברירה אחרת אלא לבקש שלום מיאפאן, כבר עלה ויטה לגדולה. לא נמצא אחר שיוכל לקבל שליחות כזו. בפורטסמוט שבארצות הברית נתכנסה ועידת השלום של רוסיה עם יאפאן, שויטה היה בה באכוחה של רוסיה. נמצאו עסקנים יהודים באמריקה, עם יעקב פיש בראשם, שאמרו להשפיע על ויטה שיעשה דבר לטובת שוויון זכויות היהודים, משום שויטה ישיג סוף כל סוף תלוואה באמריקה בשביל רוסיה.

בקונסטיטוציה של בולגין, שספרתי עליה קודם, לא היה סעיף שליהודים תהיה זכות הבחירה למוסד ממשלתי שיקום. ליהודים ברוסיה לא היתה בכלל זכות בחירות למעצות עירוניות. שר הפלך היה ממנה איש אחד כבאכוח היהודים. בשנת 1904 הסתלקו כל היהודים הממונים מהמועצות העירוניות. קשה היה לחשוב שליהודים שאין להם זכות בחירה לעיריות תנתן זכות בחירה למוסד ממשלתי, כעין פרלמנט. ויטה בהיותו באמריקה בשעת ועידת השלום, הבין היטב, שאם ליהודים לא תהיה זכות בחירה לפרלמנט שיקום, יעשה הדבר רושם רע בעולם.

מראשית שנת 1905 גברו מעשי טירור, נהרגו הרבה שוטרים ביחד בורשה. התנועה הסוציאל דמוקרטית עשתה חיל בכל הערים הגדולות, ובכל מקום שהיה שם בית הרושת, בייחד בפטרבורג ובמוסקבה, הסוציאליסטים לא החשיבו כלל את התנועה הליברלית, שהתחילה אחרי רצח פלווה, המנהיגים הגדולים של הסוציאל-

דמוקרטים כלנין וטרוצקי היו בעיקר בחוץ-לארץ. אבל היו גם ברוסיה מהפכנים שעמדו בקשר עם. גם ה"בונד" הראה סימני חיים בפעולתו, אבל לא במעשי טירור. אולם בכל זאת האשימו את היהודים אחרי שנרצחו שוטרים ושנתפסו רוצחיהם. הדבר הגיע למשפט הצבא, ונמצאו סניגורים יהודים עם גרוזנברג בראשם. שהיו מוכיחים צדקת היהודים, ובית הדין הצבאי העליון היה תמיד נשמע לטענותיהם הצדקות, והיו משחררים את אלה שהמשטרה חשדה בהם. בתי-המשפט עמדו על הגובה, והשנאה הכללית ליהודים לא קלקלה את השורה.

התסיסה הכללית ברוסיה הלכה וגדלה במשך כל השנה, וגם בחוגי הצבא פשה "הנגע" המהפכני, ולשיאו הגיע במרד האניה "פטיומקין" בחוף הים בימה של אודיסה. זה היה הסימן הראשון של המהפכה, שהטיל אימה על הצאר. הממשלה לא יכלה להעניש את המורדים מפני שהם היו על חוף הים והאניה נמלטה לרומניה. האניה אמנם הותורה לרוסיה, אבל המורדים לפי החוקים הבינלאומיים לא הוסגרו.

בינתיים כבר נחתמה ברית שלום בין רוסיה ליאפאן, והתנאים לא היו חמורים. לויטה ניתן התואר גרף והשפעתו הלכה וגדלה. ניקולאי הראשון, שנחל מפלה בקרים, מפלה לא כל כך מעליבה כמו מיאפאן, התאבד. בכל אופן את ברית השלום חתם בנו, אלכסנדר השני. אולם ניקולאי השני ויתר על כבודו הצבאי של רוסיה וכבר הסכים לויתורים גדולים, מה שלא עלה על דעתו קודם.

עוד לפני השכיחה הכללית באוקטובר היו אסיפות רבות של פועלים בבתי חרושת שונים, וגם בבתי ספר גביהים. כבר דברו על המהפכה הצריכה לבוא, ויטה כבר התחיל להכין תכנית של קונסטיטוציה. הוא התיידד עם הנסיך אלכסיי דימיט' רייביץ אובולנסקי, שהיו מכירים זה את זה מכבר. אובולנסקי היה תלמיד נאמן של הפילוסוף ולדימיר סולוביוב, שהיה אחד מחסידי אומות העולם ושהעריץ את היהודים והיהדות. סולוביוב זה הוא שהשפיע בשעתו על הסופר הרוסי הגדול ליב טולסטוי לחתום על כרוז נגד הפוגרומים על היהודים בשנות ה-80 למאה. ויטה היה מבקש את אובולנסקי שיעשה לו הכרה עם סולוביוב, אבל סולוביוב לא רצה. אובולנסקי היה בין מבקרי הבארון דוד גינצבורג, שסולוביוב היה מקובל שם כאורח רצוי. ואובולנסקי היה אומר לי, שהוא מכיר טובה ליהודים מפני שהם נתנו לו את המשיח ישו. אובולנסקי היה גם מקובל בבית הצאר, ויטה שיתף את אובולנסקי בהכנת הקונסטיטוציה, ולא קלה היתה עריכתה. והנה פרצה השכיחה של אוקטובר, עובדי מסילת הברזל ברוסיה הפסיקו את העבודה, ובפטרבורג התחילו אסיפות וגאומים מהפכניים. העתונים לא יצאו, קמו דרישות לחופש דפוס גמור. עד אוקטובר 1905 אי אפשר היה להוציא עתון בלי רשיון מוקדם. הסוציאל-דמוקרטים דרשו רפובליקה, הכולשביקים לא היו פוסקים לדבר על מרד מזוין, רק טרוצקי שנקרא בשם יאנובסקי (על שם החווה של אביו "ינובקה") היה הראשון שבנאום בפני אלפי אנשים הביע את הדרישה של מועצת פועלים וחיילים. איש לא ידע כשנאם את הנאום הראשון שלו ברוסיה מי הוא ומאין הוא. את נאומו הראשון התחיל במלים "הוד רוממותר" והקהל רצה לקרוע אותו כדג, אבל כשהמשיך מלים, "הפרולטריון הרוסי", הקים מיד את כל הציבור הגדול, ולמחרת העצרת הזאת פורסם המניפסט של אוקטובר שעובד על ידי ויטה ואובולנסקי. התואר "מושל יתיר" נשאר, אבל כבר דובר על חופש הדפוס, חופש הדת ועל מוסד ממלכתי מעין פרלמנט. אבל לא דובר על שוויון זכויות של העמים ברוסיה, עם זה נמסר לויטה להקים קבינט של מיניסטרים לעריכת חוקה לשם בחירתה. לא רק היהודים לא היו מרוצים מן המניפסט

הזה, אלא גם כל הצבור הרוסי הליברלי. אבל ראו בזה פתח לחופש, ידעו שמצד הצאר היה זה ויתור גדול. וכשמתחילים לוותר אי אפשר להפסיק. זה היה הרושם של הרגע הראשון אחרי פרסום המניפסט.

4

עברו יומים אחרי פרסום המניפסט והנה כשורות רעות מכל רחבי רוסיה על פרעות ביהודים ב־210 ערים. היו הרבה הרוגים ועוד יותר פצועים, לא היו פרעות רק בגליל הצפון־מערבי של המדינה. „המאה השחורה“ הכינה את ההמונים שיעשו פרעות אחרי שיתפרסם המניפסט. הכינו כרוזים מיוחדים לכך שנדפסו בדפוס שליד הדפוס־מנט של מיניסטריון הפנים. מחלקת המשטרה. בכרוזים היו דברים מעין אלה. שהיהודים הם שונאי אבא־הקיסר ושיש להשמידם. בפרעות שהיו כשנות ה־80 היתה המטרה בעיקר פגיעת הרכוש ושד. בפרעות שהיו בקישינב בשנת 1903 כבר היו גם פגיעות בנפש, נרצחו גם נשים וילדים. אבל המספר היה לא גדול, לא יותר מ־50 הרוגים. ואילו בפרעות של 1905 הגיע מספר הקרבנות לאלפים. אולם היה כבר הבדל גדול: בקישינב לא היתה הגנה מצד היהודים ראויה לשמה, אבל כאן כבר היתה מאורגנת בהרבה ערים ההגנה העצמית. באודסה. לפי עדותו של אחד העם, היה מספר ההרוגים בקרב הפורעים יותר מאשר בין היהודים. זו היתה נחמה פורתא. חדלו לדבר על המניפסט, ודברו רק על הפרעות. הרוסים הליברליים היו גם הם נרגזים מאד, אבל לא יצאו במחאה כבירה נגד השלטונות. חברי הקבינט של ויטה עוד לא הספיקו להתארגן. פגשתי בימים ההם את הנסיך אובולנסקי שנתמנה במקומו של פובדנוסצב כפרוקורור של הסינוד הקדוש וגם היה חבר הקבינט החדש בראשותו של ויטה. הייתי בביתו ודברתי אתו קשות. הוא הצטדק, שהקבינט החדש לא היה מוכן למלחמה בפורעים. שהתכוונו לא רק נגד היהודים אלא גם נגד הליברליזם הרוסי. ז. א. גם נגדו. הוא ביקש להפסיק את השיחה אתי מפני שצלצלו אליו. כי המיסטרופוליס תולך אליו, לפי הזמנתו בנידון הפרעות. הנסיך אובולנסקי ביקש ממני להפסיק את השיחה ולהמשיך אותה למחרת, אחרי שישותח עם המיסטרופוליס ועם מיניסטר הפנים דורנבוב. בקבינט של ויטה היו רוב המיניסטרים אנשים חדשים, שהיו בעד תיקונים ליברליים ברוסיה, אבל את מיניסטרי הפנים דורנבוב, שהיה נאמן למשטר הצאר, המושל היחיד, השאירו ויטה בקבינט שלו. — דבר שהרגיו לא רק את היהודים אלא גם הרוסים הליברליים, ששאפו לקונסטיטוציה אמיתית. אובולנסקי הביע לי את הסיבה האמתית והיא — מפני שויטה לא מצא בין הרוסים הליברליים אדם שיוכל למלא את תוכתו במיניסטריון הפנים. הוא, דורנבוב, יוכל להלחם במאה השחורה יותר מאשר כל מיניסטר אחר. ואמנם הפרעות ביהודים נפסקו, גם נקטו אמצעים שלא יתחדשו. לא קל היה לקבינט של ויטה להלחם בימין ובשמאל גם יחד.

תיכף אחרי שנפסקה שביתת אנשי הרכבות ואחרי שהחיים נכנסו למסלולם כבר התחילו להופיע עתונים של סוציאליסטים. של כיוונים שונים — כולשביסטיים, סוציאל־דמוקרטיים, התחיל לצאת עתון עממי קטן בעריכת טרוצקי, וגם התחילו להקים מועצה של חיילים ופועלים. באופן רשמי היה יוצר של המועצה אחד בשם כרוססאלוב, אבל בפועל היה זה טרוצקי, ועל פיו נעשו כל הדברים. מועצה זו הטילה אמנם פחד על הממשלה, אבל לא נקטו באמצעים נגדה עד שפרסמה כרוז בשם המועצה שלא לשלם מסים לממשלה ולדרוש בבנקים זהב במקום שטרות — כרוז מהפכני. כמובן נאסרו כל חברי המועצה ונסגרו אפילו עתונים שהדפיסו את הכרוז

הזה, ולו רק לשם אינפורמציה. את העתונאים שהדפיסו את הכרוז הזה מסר למשפט. הממשלה מינתה את הגנרל טרפוב למושל פטרבורג, ויפריכוה מיוחד ניתן לו. הוא הוציא פקודה לצבא לא „לחוס על הכדורים“. הפועלים ניסו להילחם במשטר הכריזו גם שכייתת של הדואר והטלגרף. אבל השכייתת נכשלה. במוסקבה התארגנו הפועלים לשם מרד. ביוזמת האגף הבולשביסטי של הסוציאל-דמוקרטים. אבל המרד הזה נחל כשלון ודורנובו, שר הפנים, נחל נצחון. כל חברי המועצה של החיילים והפועלים, עם טרוצקי בראשם, נאסרו. ורוסיה שקטה.

5

בזילנה תגו גם כן, את הקונסטיטוציה הקצוצה. אבל שם היה הכל בסדר גמור. המארגן היה סופר בונאי אחד דיבנישסקי (א. וויטער). הפולנים לא השתתפו בתהלוכה ההגיגית חוץ מיחידים, והרוסים היו מרעטים, המשטרה לא התערבה ועל הסדר השגיתו הבונדאים היהודים. את וויטער כינו אז כשם „הפוליצימייסטר של זילנה“. כשהגיעו לזילנה השמועות על פוגרומים, היה אבל גדול אבל ללא הפגנות. היתה התרגזות בין הציונים ובין סתם יהודים כשנרפסו בעתונים „הזמן“, „הצופה“ כתבות של סופריהם כבר על ולדימיר מדם. אחד מראשי ה„בונד“, שאמר כי דם היהודים הוא „שמן לגלגלי הריבולוציה“, וכשרצה שמיאל צ'רנוביץ, שהיה אז סופר „הזמן“ (חבר המערכת) ואחרים לארגן שכייתת כיום ה־30 לפרעות, לשם אבל והספרים, הפריעו אנשי ה„בונד“ שכייתת זו, והיא לא יצאה לפועל. ה„בונד“ כבר הוציא בזילנה את העתון „רועקער“ ובו לא היתה שום הגבה על הדברים, כי דמי היהודים הם שמן לגלגלי הריבולוציה. הם הסכימו כמעט לנוסחה זו. יש להגיד, כי הבונדאים היה בעד הגנה עצמית נגד הפורעים, ומדם בעצמו היה גם הוא חבר ההגנה. כוונתו כנאום שלו היתה להפחיד את הפורעים, שבמעשיהם יהיה הדם של היהודים כשמן על גלגלים והמהפכה תתרחב. אבל היהודים לא היו נכונים, שדמם יהיה כשמן לריבולוציה ברוסיה. הבונדאים הרחיקו מעליהם את ההמונים היהודים. הם לא התאמצו אפילו לבאר את כוונתם.

השכייתות הכלכליות התחילו אחרי אוקטובר. אמנם, בזילנה לא היו בתי־חרושת גדולים, היתה תעשייה זעירה — בתי מלאכה של נעלים בשביל רוסיה הגדולה ושל גרכים. הוכרתו להתחשב עם השוק הרוסי שמתוך לתחום, שלשם היו שולחים את הסחורה. אבל בכל זאת היתה העלאה בשכר הפועלים ועם זה עלו כל המחירים של המצרכים. באסיפות שונות כבר היו ויכוחים על כך אם השכייתות עלולות להכניס הרעה במצבם הכלכלי של היהודים. הד"ר יוליוס ברוצקוס היה הנואם הראשי בוויכוחים הללו, הוא הוכיח במספרים ששכייתות עשויות להביא הרס בתעשייה הזעירה.

6

המצב המדיני של היהודים לא השתנה במאומה אחרי המניפסט של אוקטובר חוץ מקבלת זכות הבחירה לדומה הממלכתית, מעין פרלמנט רוסי. זה היה כעין מצב אבסורדי, כי זכות הבחירה לפרלמנט זו היא זכות מדינית בה בשעה שליהודים לא היתה זכות בחירה למועצות העירוניות. בכלל לא היו ליהודים שום זכויות אזרחיות. ברוסיה הגדולה לא היה שום לאום שאסור היה לו לגור בכל רחבי רוסיה הגדולה, ורק ליהודים הוקצה תחום המושב. חוץ מזה היו עוד הגבלות מרובות מאד ליהודים, ורק ליהודים. התחלנו במלחמה פומבית לשם שוויון זכויות היהודים. בפטרבורג נתכנסו נציגים יהודים מכל רוסיה לוועידה, שמטרתה היתה מלחמה לשם שוויון

זכויותינו. הבונדאים לגלו על היהודים הבורגנים המדברים על שווי זכויות. הם היו אומרים, שיש להלחם רק לשם מיגור השלטון הצארי. וכשיהיה שלטון אחר ממילא ישתוו היהודים עם כל אזרחי רוסיה. כמובן, לא הסכמנו להשקפה זו. ידענו שלא קל יהיה להפיל את המשטר הצארי, אבל להשיג שוויון בזכויותינו נוכל בעזרת הרוסים הליברליים, חברי המפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית, שהכריוז בתכנית שלהם על שווי זכויות של כל העמים בלי הבדל גזע ודת. אמנם לא דברו בפירוש על היהודים, אבל בכל זאת יש כבר מצע משותף עמם לשם ניהול מלחמתנו. ידענו גם כן שבקבינט של ויטה יושב מיניסטר אחד, מיניסטר ההשכלה איוון טולסטוי, שהוא בעד שיווי זכויות מלא של היהודים. תורות לו נכנסו אותה שנה אלפי יהודים לבתי ספר גבוהים בלי התחשבות עם הקצבה. היתה תקוה, שבפרלמנט הרוסי הראשון ימצא פתרון חיובי לשאלת היהודים.

כך היה המצב בסוף שנת 1905, שנת מפנה בחיי היהודים ברוסיה.

מורשת היהדות הרוסית מלפני המשטר הסובייטי

אין להעריך כראוי, ואפילו להבין, את הטראגדיה הגדולה של שיתוק היהדות הסובייטית אם לא לסכם את חשבון הירושה, שנפלה בידי הקומוניזם היהודי בסוף שנת 1917. חשבון זה יש לו ערך מיוחד בימינו, כשהיהדות הפולנית הושמדה והיהדות הרוסית היתה היחידה היעודה לתמשיך איך שהוא את שרשרת הזוהב של הקיבוץ היהודי באירופה המזרחית. הרי ברוסיה הסובייטית שרדו קרוב לשני מיליונים יהודים, ולאחר חורבן אירופה יכול היה אותו קיבוץ, לולא נשר משרשרת יצירת הזהב, להוסיף ולטוות את חוט הירושה העשירה.

ירושה תרתי משמע: ראשית, התארגנות יהודית חיה וממשית מבחינה חברתית ומבחינה רוחנית על אלפי מוסדות, התארגנות שהיתה טעונה מרץ פעיל תוסס, שממש התפרץ להגדיל ולהאדיר את המוסדות הקיימים ולהעלות אותם לממדים לאומיים ממלכתיים, שנית, מרץ יצירתי בכוה, שנצטבר בהמוני היהודים ובחוגים חרחבים של משכילי העם, שהיה ככול כימי המשטר הצארי וציפה לשעת הכושר כדי לנתק את הכבלים ולהתגלות בכל השפע וההדר הלאומי החברתי והרוחני.

ננסה להגדיר בקצרה את שני אוצרות הירושה הללו, שהקומוניסטים בובזו והשמידו בלי לתת לעצמם דין וחשבון על המצב המיוחד במינו של המיעוט היהודי, הנזקק לקיומו הלאומי בגולה לאמצעים מיוחדים, שהיה חי וגשם באויר צת ועסיסי של האוצרות, אבל לא יצר ערובות לגידולם.

הקיבוץ הרוסי היהודי היה מבחינה לאומית השופע ביותר ונרעד יותר מקיבוצים אחרים להתפתח התפתחות אורגנית מחסיבה דתית לאומית, שהיא בעיקר דתית, לחסיבה לאומית דתית שתיא בעיקר לאומית, מתוך פסיחה על שלב השויון וההתבוללות, שהיה כל כך טיפוסי לקיבוצים היהודיים באירופה המערבית וגרם שם לחורבן. בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים נוצר בקיסרות הרוסית למיעוט היהודי מצב נוח יוצא מן הכלל מבחינה אובייקטיבית וסובייקטיבית למקסימום של הישגים לאומיים, גם מבחינת ארגון מדיני וגם מבחינת תרבות ורות. לא נעסוק כאן בשאלה עד כמה היה מצב נוח זה בעל שרשים ובסיסים בטוחים לדורות ולהתפתחות משביעה רצון לעתיד. התנועה הציונית, שראתה את הגולד והתעמקה בכוחות ההתפתחות ההיסטורית של עם ישראל, לא הסתלקה מניצול מקסימלי של המצב הנות בשעה ההיסטורית להגדיל ולהאדיר את הכוחות היהודיים הלאומיים, בלי שויתרה על העקרון היסודי, שרק הריכוז במולדת יש בו משום פתרון גמור של השאלה היהודית הלאומית.

לפני שנדבר על אוצרות הירושה הלאומית נשהה קצת על התנאים גנחים ברוסיה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים.

א. הצפיפות והבידוד. היהודים היוו לפי מפקד שנת 1897 בעשרים וחמשת הפלכים של תחום המושב, שבהם נתרכו קרוב ל-59 אחוזים של האוכלוסיה

היהודית במדינה, 36.9 אחוזים של האוכלוסיה העירונית, 39.9 אחוזים של האוכלוסיה בעיירות. באזורים מסויימים היוו רוב מוחלט גם בערים וגם בעיירות. למשל, בליטא וברוסיה הלבנה היוו 52.6 אחוזים של הערים, 58.2 בעיירות. מספרים כלליים אלה מטשטשים את התמונה הממשית בחיים. למעשה גרו היהודים בעיירות וגם ברוב הערים הבינוניות, אם לא במאה אחוזים חרי לכל הפחות ב־95, לגמרי מבודדים מן האוכלוסיה העירונית, שהתרכזה בעיקר ולעתים אך ורק בעיבורי הישובים, בעוד שהיהודים היו מרוכזים ברחובות המרכזיים. גם בערים הגדולות היתה החלוקה לפי הלאומים קפדנית מאד. ככל עיר גדולה היו אזורים שהיהודים היו בהם כמעט מבודדים לגמרי מן האוכלוסיה הנוצרית, ולעתים קרובות היו יותר מ־90 האחוזים באותם חלקי העיר. היו רחובות מרכזיים, שבהם היתה האוכלוסיה מעורבת, אבל רוב האוכלוסיה היהודית התרכזה בצפיפות בגיטאות מרצון. אם לשים אל לב שברוב הערים וביחוד באוקראינה, ברוסיה הלבנה ובליטא, שבהן ישבו כשבעים אחוזים של כל יהודי רוסיה, היתה האוכלוסיה הנוצרית מפולגת בין שנים ולעתים אפילו בין שלושה לאומים (באוקראינה — אוקראינים, רוסים, ופולנים; בליטא — ליטאים, רוסים ופולנים). נראה עד כמה מועטת היתה אפשרות ההשפעה המבוללת על הרוב היהודי היחסי.

ב. צפיפות זאת ובידוד של האוכלוסיה היהודית היו מלווים וגם נגרמו בחלקם הגדול על ידי הבידוד והצפיפות מבחינה חברתית וכלכלית. ברוב הערים הבינוניות וככל העיירות היוו היהודים משמונים עד תשעים, ולעתים קרובות עוד יותר, אחוזים של כל התנוונים והסוחרים, וכן משבעים עד שמונים ולעתים יותר אחוזים מכל בעלי המלאכות באותם המקצועות שבהם עבד רוב מעמד בעלי המלאכה היהודים, כגון תעשית כובעים, פרוות, נגרות, תייטות ועוד, מעמד הפועלים היהודי עבד רק בבתי מלאכה של יהודים ולכן היה מבודד מפועלי המלאכה הנוצרים, שגם הם עבדו כמעט אך ורק בבתי מלאכה של מקצועות המרוכזים בידי הנוצרים, כגון תעשיות חביות, בניה, טייחות וכדומה.

כפל זה של צפיפות ובידוד גם בשטח וגם בחברה ובכלכלה היו הבסיס העיקרי לבידוד התרבותי הרוחני. לפי מפקד שנת 1897 ציינו יותר מן 98 אחוזים של האוכלוסיה היהודית ברוסיה כי שפת אמם אידיש. וכימים ההם עדיין לא היתה תעמולה לאידיש.

ג. כוח ההתבוללות של הסביבה היה מינימלי. רוב היהודים ישבו באוקראינה וברוסיה הלבנה בין עמים בעלי תרבות מפגרת ומשועבדת. גם ההשפעה המבוללת של הפולנים נתלשה על ידי שהלשון היתה משוללת זכויות.

ד. אחד הגורמים החשובים ביותר להצטברות ערכים תרבותיים יהודים ביהדות הרוסית, הפריחה המופלאה של ספרות בשתי הלשונות עברית ואידיש, גידול ענפי תרבות לאומיים אחרים כגון מוסיקה, אמנות וכדומה היתה התופעה, שהשויון הרוחני הפנימי בא לפני השויון המדיני החיצוני. המעבר מתרבות גיטואית דתית גרידא לתרבות לאומית מתקדמת מודרנית היה תהליך טבעי של התפתחות היסטורית עצמית יותר מאשר תוצאה של השפעות חיצוניות. האשנב לעולם הרוסי החיצוני, שנקרע על ידי אלכסנדר השני בשנות הששים של המאה ה־19, כמעט שלא נגע בהמון יהודי רוסיה ולא הספיק לבולל אלא מיעוט קטן שבקטן של הבורגנות היהודית. ההמונים הגדולים, שהיו כלואים בפלכי תחום המושב, הקימו משכילים משלהם שצמחו על הקרקע הדמוקרטית הלאומי, והם שמלאו בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 תפקיד מכריע לא רק בתנועות המדיניות

אלא גם באותם הענפים החרשים הרבים של החיים החברתיים והרוחניים שדרשן הגשמה בתוקף התעוררות הפעילות בהמונים.

ה. אחרון אחרון. האוירת ההומניסטית-מדינית ששררה באירופה והבטיחה כל כך הרבה לכל המעמדות והעמים המשוועדים, וביחוד התנועה ההומניסטית המהפכנית, הסהורה באמת, של המעמדות והעמים המשוועדים ברוסיה, עוררו וניעו את ההמונים היהודיים, הפעילו אותם ויצרו בהם הרגשה נפשית של שוין מדיני ותרבותי עוד לפני שניתנו ליהודים הזכויות של ישיבה בכל רוסיה או להתחזק בית ספר בלשון עצמית. בסביבה יהודית חברתית ותרבותית מסועפת זאת, העשירה בירושה תרבותית עצמית ובעלת בסיס מוצק לעיכול לאומי של ערכי תרבות זרים, ברוכה בצמאון תרבות מופלא ומופרת מדעות ההשכלה של אירופה המערבית וממשא הנפש הדמוקרטי וההומניסטי של הספרות הרוסית הגדולה, מופעלת על ידי תנועות השחרור החברתיות והלאומיות של עמי הסביבה — בסביבה זאת נולדו ונתפתחו כל התנועות החברתיות והלאומיות החדשות של יהדות העולם: הציונית, הבונד והפולקיסם; תחית הלשון העברית וספרותה; העלאת שפת ההמון אידיש לדרגת שפה ספרותית לאומית; התפתחות המוסיקה היהודית, התיאטרון היהודי, הציור והפיסול היהודי, בקיצור תרבות יהודית רבת צדדים ורבת צבעים, הזכאית לשם הרם של תרבות לאומית מודרנית.

למעשה נתגלו התעוררות ההמונים היהודיים ותקומת חוג משכילים דמוקרטיים לאומיים בצורה מאד מסייעת: על ידי בניית מוסדות ציבוריים מסביב לגרעיני הקהילות, על ידי הקמת מוסדות חינוך ותרבות, על ידי ארגון ארגונים ממלכתיים מרכזיים — עד הקמת מפלגות מדיניות בהמון בעלות פרוץ לאומי עצמי מפורש, ולא בצורת יחידים המבוקשים במפלגות כלליות כלתי יהודיות. תופעה אחרונה זו היתה חדשה, ממש מהפכנית בדברי ימי היהודים בגולה.

אם להתבונן לפעולת הקהילות היהודיות ברוסיה הצארית שהיו מצומצמות מאד בזכויותיהן בין לגבי צורות הארגון בין בתפקידיהן, אנו מופתעים לראות כמה הצליחו לחרוג בשתי הבחינות מן הגבולות בעשור הראשון של המאה ה-19. כלפי חוץ נוצרו חברות חדשות, אבל למעשה היו רוב החברות כפופות לפיקוח הקהילות או שמנהלי החברות והקהילות היו אותם האנשים עצמם.

נדגים במספרים אחדים. הצורך באשראי זול היה עז מאוד מאז בפלכי תחום המושב, אבל הסתפקו בקופות גמילות חסדים, שלא מילאו את הצורך אפילו במינימום. לפי מחקר יק"א נמנו בשנת 1898 בפלכי התחום 253 קופות כאלה, מובטח לנו, שמספרן למעשה היה לפחות גדול פי שנים. במחקר שעשינו בוילנה בשנת 1912 נמנו בעיר זו בלבד 36 קופות. אבל ערכן הועם ברור מגודל ההלוואות, שהיו בחשבון ממוצע 8" עד 15 רובל. אלה היו חברות צדקה, שנועדו לעזרת החנוונים ובעלי המלאכה הדלים ביותר. בשנת 1898 נוסדה קופת האשראי הקואופרטיבית הראשונה בגרורנה, שזכויותיה היו זעומות. אבל בשנת 1905, כשרק נפתח אשנב לפעילה עצמית באשראי הקואופרטיבי, מוכיח ההמון היהודי מיד עד כמה הוא מסוגל לעזרה עצמית וכמה יש בו כשרון ארגון ושכל מעשי.

בשנת 1905 נמנו 35 קופות קואופרטיביות, בשנת 1910 — 280, בשנת 1914 — 699 ובהן אלף חברים, וכיחד עם חברי המשפחות קרוב לשלושה מיליון נפש. זאת אומרת שיותר ממחצית כל האוכלוסיה היהודית נצטרפה לארגון ציבורי, שהיה בית אולפן להמונים בנידון בחירות והנהלה דמוקרטית ופיקוח ציבורי. לפי ההרכב המקצועי היו בקופות: סוחרים — 36 אחוזים; בעלי מלאכות — 32.6;

בעלי תעשיה — 7.8; חקלאים — 7.4; פועלים — 3.1; שונים (על פי רוב בעלי מקצועות חפשיים) — 13.1. המון עממי ממש.

יש להוסיף, שהקופות הללו, שהיה להן מחזור קרוב ל-30 מיליון רובל, מהם שני שלישים פקדונות, הרווחו בשנים האחרונות לפני המלחמה ככל שנה מ-800 עד 900 אלף רובל, שמהם הופרש למוסדות צדקה ותרבות מ-4 עד 5 אחוזים. בהקבלה לקופות עממיות אלה, ששרתו את היסוד העני אבל הבטות מבחינת האשראי, התפתחו חברות אשראי הדדי למעמד הבינוני, במאות חברות כאלה נמנו כ-70 אלף חברים, וביחד עם המשפחות כ-200 אלף נפש.

ומן החומר אל הרוח. לפי מחקר יק"א נמנו בשנת 1898 ברוסיה עד 25 אלף „חדרים“ ובהם 363 אלף תלמידים. קרוב ל-59 אחוזים של התלמידים היו נערים. אבל כבר היו קיימים גם בתי ספר, שבהם למדו רק כ-80 אלף ילדי ישראל ובהם הרבה יותר נערות מאשר נערים. כמחצית בתי הספר הללו היו ציבוריים ויתרם היו קצתם ממשלתיים וקצתם פרטיים. בבתי הספר היתה הרוסית שפת ההוראה, וברוב בתי הספר לא למדו שום לימודים יהודיים חוץ מקצת דברי הימים. לישראל אין ספק שהמספרים של יק"א אינם מוסרים את כל מספר החדרים, ראשית, לא הקיף המחקר את כל הישובים של היהודים ושנית אין ספק, שהמחקר דלג בערים תגדולות על כמה חדרים. מניחים שמספר תלמידי החדרים היה אותה שעה לערך 450 אלף, מהם כחמישה אחוזים נערות, זאת אומרת קצת יותר מעשרים אלף. המסקנה היא, שכמעט כל הנערים היהודים למדו או בחדר או בכית ספר.

כעבור 13 שנה בשנת 1911 אנו מוצאים שבכתי הספר למדו 270.155 ילדי ישראל (אנציקלופדיה רוסית-יהודית כרך 13 עמוד 58). זאת אומרת פי שלושה יותר מאשר בשנת 1898. אבל מתוך המספר הזה למדו בכתי ספר יהודיים ציבוריים לערך 150 אלף, שהם פי שלושה וחצי מאשר בשנת 1898. אין צורך להדגיש כמה מרץ ציבורי השקיעה האוכלוסיה היהודית בעבודת החינוך הענקית הזאת. אין לשכוח, שלא היתה קהילה יהודית חזקת מאורגנת הזכאית להטיל מיסים. הכל היה בהתנדבות. התקציבים של רוב המוסדות היו מתכסים לא ממס הבשר אלא מתרומות. ושוב צריך להדגיש, שבתי הספר הציבוריים היו למעשה של הקהילות אף על פי שרשמית היו שייכים לתכרות בעלות רשיונות מיוחדים.

אין להכחיש, שבתי הספר הללו הפיצו ביותר את הלשון הרוסית, שבאמת ממש הציפה בעשור הראשון של המאה העשרים את הערים והעיירות בתחום המושב. אבל אותו מחבר עצמו (ג. וולטקה), שממנו לקחנו את המספר על בתי הספר, כותב לאחר שנים אחדות (אנציקלופדיה רוסית-יהודית כרך 15 עמוד 595) שכמעט כל הנוער היהודי לומד בתדר. זאת אומרת שהילד היהודי אפילו של תורים אמידים היה קודם לומד שנים אחדות בחדר, מתכונן באופן פרטי לבחינות ונכנס לבתי הספר הרוסים רק בכיתות האחרונות. באותו מאמר נאמר שהחדר הולך ומשתפר ו„שנועד להיות עוד שנים רבות בית הספר היחיד להמוני העם“. יורשה לי להוסיף זכרונות פרטיים אחדים הנורעים אור על מצב החינוך היהודי ברוסיה בימים ההם. ביחד עם אחי המנוח יוסף לשצינסקי (הוא כמורנר בבונד הוורשאי לאחר זמן) פתחתי בעירה גורודישק פלך קויב בשנת 1902 על שם אשת רופא במקום בית ספר יהודי. בית הספר היה רשום כפרטי, אבל למעשה היה ציבורי. לפי התכנית הרשמית צריך היה ללמד רק לימודים רוסיים ורק ברוסית, אבל למעשה היה זה חדר מתוקן שבו שררה השפה העברית והלימודים היהודיים היוו שלושת רבעי הנומן. היו בו גם תלמידים וגם תלמידות. בתי ספר

כאלה היו למאות. בשנת 1910 נמנו כחמש מאות חדרים מתוקנים ומספרם גדל אחרי כן.

שאלת החדרים ובית הספר היא מקיר ההתפתחות הרוחנית בראשית המאה העשרים, שהביאה לידי הרמוניה נפלאה בין ההשכלה היהודית והכללית. ילדי ישראל עדיין למדו בחדרים וכישיבות, אבל כבר ידעו רוסיט במידה מספיקה כדי לקבל השפעה מן הספרות הרוסית. כך קם דור מופלא של יהודים לאומיים מודרניים, בעלי השגות ותיאבונות מדיניים ורוחניים, אבל טעונים תורת ישראל ומושרשים ברוח הלאומי ההיסטורי. דור זה שינן לעצמו את ביאליק ביחד עם פושקין ועמד שעות ליד הדואר, מצפה גם לחוברות הירחון העברי "השילוח" וגם לחוברות הירחון הרוסי "מיר בוז'". דור זה היה אבי אותו בית הספר העברי החדש שקם לאחר מלחמת העולם הראשונה בפולין, בליטא ובלטביה ושהוציא מקרבו חלוצים לארץ ישראל לאלפים ולרכבות. ואותו הדור הקים אותה תנועה רבתי שהקימה כאותן הארצות רשת גדולה של בתי ספר ששפת לימודם היתה אידיש.

לא נוכל להתעכב כאן על גידול מוסדות הצדקה השונים כגון בתי חולים, בתי מרקחת ציבוריים, בתי יתומים, מושבי זקנים וכדומה. אבל יש להשתומם שאותו הפוגרום בקישינב שזעזע את החברה היהודית וקירב אותה לצינות ולטריטוריאליזם וליציאה בהמון מרוסיה; אותן פרעות שנת 1905 סמוך למהפכה הרוסית הראשונה, שזעזעו את החברה היהודית והחריפו את שאלת היהודים כבעיית יציאה — אותם מאורעות עצמם המריצו גם את מאבק התמונים לחרות במקום ולפעולת בנין ברוסיה עצמה.

בשנת 1909 נתכנסה ועידת צירי קהילות מחמישים ערים ברוסיה — 120 נציגי כל מיני חברות מקומיות. זו היתה הפגנה של כוחות היהדות המאורגנים והדגימה עד כמה בגר המצב האובייקטיבי של הפעולה הציבורית היהודית להקמת קהילה יהודית מודרנית וכמה עשיר הציבור היהודי בכוחות רוחניים פעילים.

עם גידול פעולת הקהילות הלכו וגדלו החברות היהודיות המרכזיות. שבמאה ה־19 היה להן אופי של צדקה גרידא, אבל בעשור הראשון של המאה העשרים הסתגלו בלחץ המשכילים הדמוקרטיים לצרכים החברתיים והתרבותיים של התמונים ונאלצו לשנות את תכניתיהן. אופיינית היא התפתחות "חברת מפיצי השכלה", שנוסדה בשנות הששים למאה ה־19 במטרה להנחיל את הרוסית לאוכלוסיה היהודית ולשים קץ לחדר ולישיבה, שבודדו את הנוער היהודי מן הסביבה. אותה החברה עצמה נאלצה לכנס בשנת 1913 ועידה ארצית בוילנה, ובה יצאו חוצץ מיטב הלוחמים של שני בתי הספר הלאומיים המודרניים, העברי והאידישי, ונתקבלה אפילו החלטה קיצונית מאד לימים ההם כדרישת אידיש לשפת הוראה. בועידה זו הורגש שקם דור חדש, המשכילים היהודים משני המחנות, מחנה העברית ומחנה האידיש, התמודדו בכוחותיהם. מבחינה מדינית ניצחו האידישיסטים מחמת הליך־הגפש הדמוקרטי בארץ ומכיון שההחלטה היתה צריכה להיות יותר דרישה מדינית כלפי חוץ מאשר הוראה לעולם היהודי. אבל כבר בימים ההם לא היה ספק בדבר שלמעשה העברים הם יותר מאורגנים ויותר מצויידים גם בכוחות פדגוגיים וגם במורים מסורים, גם בהתלהבות וגם באמונה במסרתם.

כאן אין אנו מעוניינים בריב הלשונות. חשוב לקבוע, שהציבור היהודי החזיק מבחינה תקציבית רשת גדולה של חדרים ובתי ספר, שמוסדות החינוך התפתחו בכיוון בית ספר מודרני עצמי לאומי ושהחברה היהודית גילתה בימי

המשטר הצארי של הגבלות על כל צעד ושעל ושל פרעות בכל זאת פעילות מדינית מספיקה ומרץ ציבורי מספיק כדי להתפתח לא רק מבחינת החומר אלא גם מבחינת הרוח, במקצוע התינוך.

בצד „חברת מפיצי השכלה“, שעמדה להיהפך למין מיניסטריון יהודי לחינוך, התפתחו גם חברות יהודיות מרכזיות אחרות, שנעשו יותר ויותר דמוקרטיות וריכוז מסביב להן מיטב המומחים היהודים. התפתחות כזאת היתה לחברת „אורט“, שדאגה לפיתוח טכני של בעל המלאכה והפועל היהודי וריכוזה מהנדסים וטכנאים וכלכלנים יהודים. ביזמתה נוסדה החברה הסטטיסטית היהודית הראשונה ברוסיה ומושב בווילנה.

המרכז של יק"א בפטרבורג על המחלקות הרבות שלו להתישבות, להגירה, להשכלה טכנית, לקואופרציה ולמחקרים כלכליים כבר תואר כהלכה בספרו של ז. שזר „כוכבי בוקר“. אם להוסיף שגם חברת הבריאות „אווה“ גרלה מאד והקימה סניפים רבים, ו„חברת ספרות ישראל“ היו לה יותר ממאה סניפים, נקבל מושג על הרכוש הציבורי המאורגן שהיה בידי היהדות הרוסית בפרוס מלחמת העולם הראשונה. מורגש היה בחוש, שבאפשרות חוקית ראשונה תגדיל היהדות הרוסית ותאדיר את הרכוש הזה ותכנה בפעם הראשונה בדכרי ימי הגולה בנין אכטנומי בממדים כאלה שיעלו בכמות ובאיכות על ועד ארבע הארצות בשעתו.

התמונה לא תהיה שלימה אם לא נוסיף מספרים אחדים על אותם הכיחות המהפכניים שפעלו במחתרת ושהיה להם חלק רב בכל המקצועות האמורים. בשנת 1905 היו מאורגנים בכל המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות (בונד, ציונים סוציאליסטים, פועלי ציון וסיימיסטים) כמאה אלף פועלים יהודים. לאחר שגורשו בשנת 1907 שוב למחתרת התרכזו ביתור מסביב לאגודות המקצועיות, שהיו חוקיות או חוקיות למחצה. בשנות 1907—1910 פוזרו 444 אגודות מקצועיות יהודיות. כן סירב השלטון לתת רשיון ל-500 אגודות. נאסרו 723 עסקני האגודות והוגלו 302 (אנציקלופדיה כללית באיריש כרך ג' ניו יורק 1942 עמוד 666).

אותה פעילות רבה של המוני היהודים והמשכילים בשנות הפרעות ובשנות משפט עלילות הדם על בייליס (1912), מאורעות שעוררו מיליון יהודי רוסיה לעזוב את הארץ ב־14 השנים הראשונות של המאה ושנתנו את העליה השניה לארץ ישראל, אותו כיוון ציוני טעון מרץ עצום, שנשא בקרבו שלילה גמורה של דגלות וראה את הפתרון היחיד של שאלת היהודים אך ורק בריכוז כל כוחות העם בישוב ארץ ישראל — כל זה מוכיח איך הסתירות של דעות משלימות זו עם זו בחיים המעשיים, יש להוסיף, שרוב האוכלוסיה היהודית היה על צד הציונים בבחירות.

התמונה הנ"ל נעשית יותר מורכבת ומסובכת בשנות המלחמה. לפנינו תופעה הדומה מאד לתמונה של השנים בפרוס המלחמה, אבל המצב הרבה יותר מתוח וטעון תומר נפץ. כבר מורגש באויר סער המהפכה הבאה והאוכלוסיה היהודית כבר סופגת את המכות הראשונות כפי שנגזר על היהודים תמיד בשעת שואות חברתיות או לאומיות. בחדשים הראשונים של המלחמה כבר מתחילים משפטי הריגול וגירושי היהודים ממקומות הגבול. בשנות המלחמה היו כמה מאות אלפי פליטים יהודים, ושוב עמר הציבור היהודי במבחן. הפעילות החברתית עלתה פלאים לא רק במקצוע העזרה ממש במזון ובחלבושת ובשיכון במקומות התדשים או בעזרה על ידי עבודה, זאת אומרת הנחלת מלאכות להמונים (כמשדרי העבודה של „אורט“ עברו בשנות 1915—1917 70 אלף יהודים מכוגרים, רובם ללא

אומנות). אלא בפירוש גם במקצועות התרבות והרוח וביחוד במקצוע בית הספר. במהומת שנות המלחמה כבשה האינטליגנציה היהודית את הזכות למוסדות חינוך יהודיים ובהם עברית ואידיש כשפות הוראה. גדל מספר גני ילדים וקורסים למבוגרים.

עד שבאה המהפכה ואז פרץ המרץ הציבורי היהודי שנצטבר כמו מעיין נובע. לא כאן המקום לתת תיאור מפורט של עבודת הארגון והוצירה העצומה שגילה ההמון היהודי בשנים הראשונות של המהפכה למרות הפגרומים האיומים, שבהם נרצחו רבבות ונשארו מאות אלפי מחוסרי קורת גג, אלמנות ויתומים. בימי המהפכה כבר נפרדה רוסיה וחלקים גדולים של הקיסרות היו כבושים בידי הגרמנים עד סוף שנת 1918. אחר כך נקרעו חלקים גדולים. מספר היהודים במדינה פחת בהרבה. אבל שנים וחצי המיליון שנשארו, בעיקר באוקראינה וברוסיה הפנימית, ניגשו מיד לארגן את הקהילות וגם להקים את מוסדות התרבות והחינוך שירגילו מיד את האוכלוסיה היהודית לרעיון של מוסדות חינוך לאומיים. הערובה הטובה ביותר לעתיד לאומי.

הדגמות אחרות לפעילות זאת. ביולי שנת 1918 נערכו בחירות לאסיפה הלאומית היהודית הארעית באוקראינה. בבחינות השתתפו 203 קהילות. לציונים היה הרוב באסיפה, 67 מתוך 125 (ציונים כלליים 42, צעירי ציון 14, פועלי ציון 11). צירים אנטי ציונים היו 35 (בוגד 23, מאוחדים 12). דתיים (אתדות) היו 19. מכיון שהדתיים הצביעו לעתים קרובות עם הציונים היה הרוב הציוני ניכר. הציונים היו גם פעילים הרבה בקהילות, וגם באסיפה הלאומית של נציגי הקהילות ברוסיה הגדולה היה לציונים רוב עוד יותר גדול מחמת ההתלהבות העצומה להצהרת בלפור.

ה"קולטור-ליגה" של היסודות הסוציאליסטיים והאידישטיים מצד אחד וחברת "תרבות" של הציונים מצד שני פיתחו פעולת חינוך עצומה באוקראינה. באוכלוסיה יהודית של יותר ממיליון וחצי נפשות קמה רשת צפופה של בתי ספר וגני ילדים בעברית ובאידיש.

גדל גם מספר הפרסומים היהודיים. יש לזכור, שמשנת 1915 היו עברית ואידיש אסורות ברוסיה ורק באודיסה הופיע משנת 1916. עתון יהודי. לוח קטן על כחבי עת בחמש השנים הראשונות של המהפכה מראה מצד אחד את הגידול העז של העתונות באידיש ומן הצד השני את ההשפעה האפסית של הקומוניסטים בחברה היהודית.

פרסומים פריודיים ברוסיה באידיש¹

שנה	מספר הפרסומים	במספרים	מהם קומוניסטיים	כאחוזים
1917 (1)	49	8		
1918 (2)	63	9		14.3
1919 (3)	62	30		48.4
1920 (4)	98	66		67.3
1921 (5)	62	50		80.6

¹ ביבליאוגרפיה נאמלבוך, אינסטיטוט פאר יידישער קולטור ביי דער אל-א-קראינישער וויסנשאפטליכער אקאדעמיע, מוסקבה, 1930 עמ' 108.

עינינו הרואות, כי בשנת 1917 לפני שהשתלטו הקומוניסטים לא היה באידיש שום פרסום קומוניסטי וזוהי ראיה ניצחת עד כמה מועטת היתה השפעת הקומוניסטים על מעמד הפועלים היהודי. ובשנת 1918 היו בידיהם רק 9 מתוך 63 פרסומים. ודאי בשנים שלאחר כך נוספו להם חסידים בין הפועלים היהודיים אבל למספר הגדול של שנות 1910—1921 הגיעו יותר על ידי אונס מאשר על ידי השפעה.

ידועות מפורטות על כל הפרסומים באידיש נותן יוסף יאשונסקי.² לפיו היו בשנות 1917—1918 באידיש 81 פרסומים, ברוסית 61 ובעברית 10, בסך הכל 252, מהם קומוניסטיים רק 9. מתוך 107 פרסומים מפלגתיים (יתר הפרסומים היו מקצועיים או בלתי מפלגתיים) היו שנים וחצי ציונים (מהם 11 פועלי ציוניים), זאת אומרת חצי כל הפרסומים המפלגתיים.

ידענו שהמלחמה והפרעות גרמו חורבן בחיי יהודי רוסיה אבל המרץ הציבורי, מורשת השנים שלפני המלחמה, עדיין עצר כוח מספיק ליצירה. פלך קובנה, ליטא העצמאית שלאחר זמן, סבל ביותר מבחינה יהודית, כמעט כל האוכלוסיה היהודית גורשה על ידי הממשלה הצארית, לעתים תוך 24 שעות, לפלכים רוסיים רחוקים והיא התגוללה 4 ו-5 שנים עד שיכלה לחזור לחורבות. האוכלוסיה היהודית בליטא הכילה לא יותר מ-150 אלף נפש והיתה מנותקת משתי המדינות בעלות ההמונים היהודים הגדולים, רוסיה ופולין. וקיבוץ קטן מבודד זה היתה בו מורשת רוחנית עד כדי להקים דשת בתי ספר למופת מאין כמוה בגולה. דשת זאת הלכה וגדלה בכמות ובאיכות והקיפה מן 85 עד 90 אחוזים של ילדי ישראל בגיל בית הספר. אותו הדבר היה בלאסביה, שבה היו בזמן הראשון רק 90 אלף יהודים. ויש לדעת שבשתי הארצות כבר שלטו בימים האחרונים לפני מלחמת העולם השנייה ממשלות פאשיסטיות או פאשיסטיות למחצה והאנטי-שמיות גברה. משתי הארצות היתה יציאה גדולה שסחפה אתה את הצעירים, ובכל זאת היתה בשני הקיבוצים התפתחות תרבותית מוצלחת מאד.

ומה רב מעין העושר הרוחני והפורה של יהודי רוסיה אחרי צרות המלחמה והפרעות אפשר לראות בפולין שלאחר מלחמת העולם הראשונה. כשני שלישי יהודי פולין החדשה היו יהודים רוסיים לשעבר. היהדות הפולנית היתה נתונה בין שתי המלחמות באוירה של פוגרום כפול, גופני וכלכלי, אמנם בהפסקות. היה גם פוגרום מצד העם וגם מאורגן מצד החכרה והציבור. על הנייר היו היהודים שווים זכויות ופולין חתמה על התחיבות ליד חבר הלאומים שהמיעוטים יהיו בעלי זכויות מלאות בפעולה תרבותית לאומית אבל בתי הספר היהודים נרדפו מן היום הראשון לעצמאות פולין. ובאווירה כזאת עשתה היהדות הפולנית וביחוד בחלקים הרוסיים לשעבר עבודה עצומה בארגון הקהילות, יצירת מוסדות תרבותיים וציבוריים והקימה אחת הרשתות הטובות של בתי ספר בארצות הגולה בעברית ובאידיש גם יחד.

מספרים אחדים. בשנת 1934—1935 היו לרשת בתי הספר שהיתה מוחזקת על ידי האוכלוסיה היהודית 3.014 מוסדות ובהם 226.306 תלמידים ותלמידות.³ תקציב הרשת היה לערך 25 מיליון דולרים. תמיכות הממשלה והעיריות והגיונים ביחד

² יוסף יאשונסקי. העתונות באידיש בשנות 1917—1918 (רוסית), מטרונראד 1920

עמוד 6—6.

³ ח. ש. קאזודאן, די געשיכטע פון יידישן שולוועזן אין פוילן, מעקסיקע, 1947.

ז. 549.

לא היו אפילו לעשרה אחוזים של התקציב. ממספר התלמידים הנ"ל היו כבתי הספר העבריים „תרבות“ 37 אלף ובבתי הספר באיריש 17.829. כל היתר היו בבתי ספר דתיים, בחדרים ובישיבות. בתי הספר הדתיים שהיו בהם 130 אלף תלמידים היו גם הם בתי ספר מודרניים ובהם מורים בעלי השכלה, ובתכנית היו גם לימודי חול שהיו חובה. בנוגע לבתי הספר של „תרבות“ אנו יודעים שיותר מתשעים אחוזים מהם היו בחלקים הרוסיים הקודמים. בתי הספר באיריש היו כולם בחלקים הקודמים של רוסיה.

בשנת 1937 יצאו בפולין 21 עתונים יומיים באיריש, מהם רק אחד בלבד שכגאליציה וכל האחרים בפלכים הרוסיים לשעבר. שבועונים באיריש היו יותר מפי שנים מעתונים יומיים וגם הם יותר מתשעה אחוזים בחלקים הרוסיים הקודמים. אולם מחמישה עתונים יומיים בפולנית היו שלושה בגאליציה. מתוך 43 פרסומים בפולנית (יומיים, שבועיים וחדשיים) היו 16 בגאליציה.⁴

ידוע התפקיד העצום של יהדות פולין בין שתי המלחמות בענין השפעה רוחנית על כל יהודי העולם. פריחת הספרות העברית והאירישית היתה מרוכזת בפולין, ובעיקר בחלקים הרוסיים הקודמים. היהדות הפולנית, שמספר יהודיה היה בערך כמו היהדות הסובייטית, קיבלה בכל הכחיות — המדינית, התרבותית, הציונית והסוציאליסטית — את תפקיד היהדות הרוסית מלפני מלחמת העולם הראשונה. מרכז כל הפעולות גם המדינית וגם הרוחנית היתה בווארשה ובוילנה, שבהן היו עמוקות המסורות של היהדות הרוסית לשעבר.

והיהדות הסובייטית, שבה נשארה מחצית היהדות הרוסית ובה היו מרכזים כגון מוסקבה, פטרבורג, קיוב ואודיסה, שבה היו מרוכזים המוני משכילים יהודיים ומוסדות מרכזיים יהודיים ומסורות תרבותיות עשירות וירושה עשירה של כוח יצירה, שרק ציפו לארות מדינית כדי להתפתח ולהתגלות בכל הפאר וההרף — מה עלתה ליהדות זו?

⁴ רשימה פון די פעריאזישע אויסגאבעס, וואס קומען אן אין ייווא, ווילנע 1938,

זכרונות

דברים אחדים על המחבר

דוד פיינברג היה מטובי העסקנים היהודיים בפטרבורג במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. הוא ליווה בשנת 1891 את בא כוחו של הבארון הירש. אויאייט, בסיורו ברוסיה והיה מזכיר סניף יק"א בפטרבורג עד מלחמת העולם הראשונה. על שמו נקראה מושבה יהודית אחת בארגנטינה. הוא גם ביקר בארגנטינה. מת לאחר מלחמת העולם הראשונה בפטרבורג.

בשעה שהכרתי את דוד פיינברג, קרוב לפני ששים שנה, היתה השפעתו עוד גדולה על החיים הציבוריים בפטרבורג, אמנם קצת פחות מאשר שנה קודם לכן. כשהברון מוריס הירש היה עוד בחיים, וכשהבעיה של התישבות היהודים במושבות שבארגנטינה — היתה בעיה, שדנו עליה בכל החוגים. התחשבו בדעתו של פיינברג גם בשאלות התרבות. מן היומן של י. ל. גורדון בשנת תרנ"ב (שנת מותו) אנו יודעים יחס גורדון אליו, ואיך העריך את השקפתו. היומן נדפס אחרי מות י. ל. גורדון ב„העבר“ כך ב' שנת תרע"ח. גורדון כותב: „באו אלי לביקור דוד פיינברג והד"ר י. ל. קצנלסון, ודיברו אתי על יציאת בני ישראל ועל יסוד הועדים העומדים להפתח. שמתי לפני פיינברג את הצעתו, שאנשי הועד ביסדם מושבות לעבוד את האדמה ישמרו גם כן רוח עם ישראל. על ראשי הועד לפקוח עיניהם לא רק על פרנסת העולים ומאכל קיבתם, כי גם על מוסרם ומזון נפשם, לעשות סדרים בחינוך הילדים הקטנים והגדולים. העירותי את אוון פיינברג כי מכל האנשים הבאים לשבת בסוד הועד הראשי אין אחד אשר ישים לבו לזה לשמור רוח עם ישראל ומידותיו וכשרונותיו הטובים, ופיינברג ביקש מאתי לשים את דברי בכתב, למען אשר יציע אותם לעת מצוא לפני הברון הירש“. והנה עוד קטע: „הד"ר י. ל. קצנלסון נכנס אליו בדבר הצעה לשמור את רוח עמנו... פיינברג שהוא הפועל ביותר גדול בענין זה ירר לסוף דעתי והכין על בוריה, ולא ערכב מנהגים קלים פורחים באויר עם עקרי הדת... הוא הסכים שצריך למנות איש משכיל, פדגוג אמן ומורה צדק אשר יפקח על חינוך הילדים, על השכלת הגדולים ועל יסוד בתי ספר, הכל בדרך הממוצע, מבלי לנסות אל אחד משני הקצוות“.

הכרתי את פיינברג בבית י. ל. קצנלסון כבר אחרי מות הברון הירש. אלא שהברונית קלרה הירש היתה עדיין בחיים. בימים ההם התחילה להתגבש השפעתו של הבארון הוראצי גינצבורג על הועד בפאריז, שבו השתתפו עסקנים חשובים מאנגליה, שחלק יותר גדול של הכספים שהשאיר הבארון הירש יוקדש לפתיחת קופות מלווה בערים של תחום המושב. קצנלסון ודוד פיינברג לא היו מרוצים ממפנה זה. ואמנם בימי חייה של הברונית התחשבו בפטרבורג בדעתו של פיינברג. בזכרונותיו המתפרסמים כאן מעובדו בתרגום מרוסית, יש דברים שגם הבקאים בהיסטוריה של היהודים בבירה הרוסית לא ידעו כלל.

ידידי ביקשוני כמה פעמים לכתוב משהו על חיי ופעולתי. מתוך הנתה שזכרונותי יכילו עובדות מעניינות מן התקופה של המישים השנים האחרונות ברוסיה. נענית להם ואשתדל לספר כאן לפי הסדר מה שנראה לי מענין, וטוב שכל מה שעבר עלי משחר ילדותי רענן בזכרוני.

נולדתי בנובמבר שנת 1840 בקבונה. הייתי בן יחיד להורי שהיו להם גם שתי בנות. אבי היה סוחר אבל סוחר גרוע. הוא נולד להיות משורר והוזה. בערבים היה מנגן בכינור ושר נעימות שונות של חונים מפורסמים. מכיון שהיה יליד וילנה היה החזן החביב עליו הבעל הכיתול מוילנה. רכושו היה דל, אבל כל זמן שהיה חי חיינו חיי אמירות. סבא שלי, אבי אמי אהרון פיינברג היה מעשירי קבונה ונכבדיה. הוא היה יו"ר הקהילה, ומכיון שבמשך עשרים וחמש שנים היה יושב על פי רוב במוסקבה היה דומה בחיצוניותו ולפי סיכו יותר לבעל תעשיה עשיר מקבונה מאשר ליהודי ליטאי. על כך יש להוסיף, שידיו ושארן הקרוב היה יחיאל דאנציג, בן מחבר ספר ההלכות "חיי אדם" אברהם דאנציג, שהיה אדם אירופי במלוא המובן גם בימים ההם. אמי היתה בת יחידה והיו לה המישה אחים. החינוך שלי היה כחינוך יתר בני ישראל בימים ההם. למדתי קצת בחדר וקצת מפי מורים יותר מודרניים. אבי מת כשהייתי בן 14 ולא הניח אחריו כלום. סבי קיבל על עצמו כלכלת בתו היחידה. היא הקים לה חנות קטנה, אך בעיקר דאג לחינוכי. אבל הוא לא החשיב אותי ביחוד. הייתי נער ער, התעניינתי בכל מה שהתרחש בעיר ולעתים קרובות היה פוגש אותי ברחוב וביחוד במקום שהתרחש משהו. פעם פגש אותי עומד בפנינת ביתו "שהיה בקרן שני רחובות ראשיים. ניש אלי ושאל: "אמור נא בכקשה, מה אחה עושה?" "אני לומד" אמרתי. "אכן לומד טוב כאן. ברחוב העיר. הנס אלי למשרד היום ב־3 אחה"צ ונשווח".

באתי בשעה המדוברת והוא שאל אותי שאלות שונות בתשובן — היה לו עסק של אריגים בסיסונות מסחורות מוסקבה ולורד' ולתמהונו הגדול פתרתי את השאלות ללא קושי. שמח מאד. חיבק ונישק אותי. מה שהוא עושה לעתים רחוקות מאד, אף על פי שהיה אהב מאד את צאצאיו. מאותה שעה נכנסתי לפעולה מעשית וכשהייתי בן 16 כבר הייתי הרוח החיה בכל העסק וניהלתי את הסניף בדווינסק. סבא שלי מת כשהייתי בן 18, ולפני מותו אמר במעמד סוכניו שבאו ממקומות שונים שעל ידי תרצינותי עבר ללא זעזועים את המשבר המסחרי והוא מת באדם ישר. כל ימי עבודתי לא קיבלתי משכורת, ומכיון שהייתי צעיר לא הבינתי את חשיבות הדבר. חשבתי כי מכיון שאני עובד אצל סבא שלי הרי אין צורך להתנות תנאים ולכתוב חוזים. אמי היתה לעתים קרובות נזופת בי על רשלנות זאת, אבל לא קמה בי רוח לדבר על עצמי. אחרי מות סבא הרגשתי עד כמה לא הייתי מעשי. היורשים החליטו להסל את העסק ונשארת לי לא עבודה וללא כסף. אמנם לפי צוואת סבא קיבלתי חלק מן הבית, אבל ויתרתי לטובת אמי ואחיותי. בכל זאת לא נשארת הרבה זמן ללא עבודה. שמי היה ידוע בין סוחריו ליטא וכשרק נודע שאני פנוי קיבלתי הצעות שונות וקיבלתי אחת מהן, משום שהיתה עראית. הציעו לי להסל עסק אחר ועשיתי זאת במשך ורדש.

תלמידי אברהם מאפו

את הכסף ששאר לי, סך 150 רובלים, מסרתי לסופר העברי המפורסם וידיד ביתנו אברהם מאפו בבקשה להכין אותי להשכלה בווהה. למדתי מפיו תורה בשעה שכתב את הרומאנים שלו "אהבת ציון", "עיס צבוע" ו"אשמת שומרון". אבל כסף זה לא הספיק להרכה זמן, ומצבי נעשה דחוק.

בימים ההם טללה חברה צרפתית מסילת ברזל מוירבאלן על הנוכל עד פטרבורג. על ידי פרטקציה של דודי ד"ר פיינברג שהיה רוסא ראשי במסילת הברזל נכנסתי למשרה

במסילת הברזל מתחילה בסלילה ואחר־כך במשרד למן משרת קופאי ועד למשרד מנהל התחנה בלאנדבורג. שלוש שנים עבדתי במסילת הברזל ועד כמה יצא לי שם למרות היותי צעיר — הייתי בן 22 כשעזבתי את המשרה — יש לראות מזה, שמשכעם מועמדים לקבלת מקום מנהל התחנה בחרה הועדה הממשלתית, שבאה מקובנה לפתיחת הקו מקובנה לדונינסק, דוקא בי למרות היותי יהודי וסירובי לקבל את העבודה. העדפתי להשאר בקובנה כסגן מנהל התחנה, אבל השלטון דרש לקבל העלאה בדרגה ואחרי כן הצטרפתי מאד על כך.

התחנה שלי הייתה על גבול הקו הפטרבורגי הפתוח לקהל והקו הוורשאי שלא היה פתוח לקהל וכו' היו נוסעות רק רכבות זמניות. בראש הקו הוורשאי עמד המהנדס הגנרל קרבדנו, ובראש הקו הפטרבורגי עמדה ההנהלה המרכזית בפטרבורג. בין שתי התנהלות היו תמיד חיכוכים ומכיון שהייתי שייך לשתיהן ניתכו כל הצרות על ראשי. ששה חדשים עבדתי במשרה זאת ובמשך כל הזמן עבדתי לילות שלימים ורק ביום הייתי נח שתיים שלוש שעות.

יהודי מנהל תחנת רכבת ברוסיה הצארית

הייתי נחשב למנהל תחנה למופת. הגנרל קרבדנו, שלא היה חשוד במשוא פנים לסובת היהודים היה מראה עלי כמנהל תחנה למופת, ובכל זאת כאשר בא במקומו מנהל ראשי צורך היהודים, גנרל דאנגשטרן, מהנדס מן הגרמנים הבאלטיים, פיסרו אותי מתוך מתן תגמול כמכסת מסכורת של שלושה חדשים. למעשה ניצלתי על ידי כך מניהיננס. אילו הייתי עובד עוד חודש או שניים, הייתי גופל למשכב. חוץ מזה רציתי מזמן לעבוד לעיר הבירה וללמוד באוניברסיטה.

לפטרבורג באתי בראשית שנת 1863 ובכיסוי 600 רובל, מיד התחלתי להתכונן לאוניברסיטה. סטודנטים מכירים היו נותנים לי שעורים ובשנת 1864 נכנסתי כשומע חפשי לפקולטה המשפטית.

המדעים המשפטיים מאד מצאו חן בעיני. הרגשתי שעד כה הייתי קיים רק מבחינה נטנית ולא מבחינה רוחנית. התחלתי ללמוד בשקידה מדעי דת וחברה ומרינה וכלכלה והשתדלתי להפיק מכל המדעים תפיסת עולם ודעות על יחסי בני אדם. בנוגע לדת נקבע אצלי מיד עקרון חרות הרעיה המוחלטת, ואני קראתי לזה בשם דת הזמן. מה שנוגע לזכויות אדם נעשה לי כל כך יקר עקרון השוויון של כל בני אדם ללא הפרש מוצא ומין עד שראיתי חטא בכל עבירה קלה על העקרון הזה. מובן מאליו שלא הייתי אדיש לגורל בני עמי. התחלתי ללמוד דברי ימי היהודים ולהתור אחר הסיבות של מצבם המיוחד בין עמים אחרים עד שבאתי לידי מסקנה, שמצב היהודים הוא העול הנדול ביותר, פרי ימים פראים ובהמיים. מאותו זמן התחלתי להתעניין בשאלה היהודית.

יש להעיר, שבימים ההם בשנות 1865—1867 היה מצב היהודים פחות או יותר ניתן לסבול. הקיסר אלכסנדר השני הלך וביטל בהדרגה את המהיצות בין היהודים ואזרחים אחרים. בכל זאת התמרמרתי שמתן זכויות אדם לעם, שדברי ימי העולם חייבים לו כל כך הרבה, מתקדם לאט לאט ואפילו לאחר התנגשותו של קאראקאזוב בקיסר בשנת 1864 ניכרו צעדים לאחור. בינתיים קרה מקרה זה:

הכרי באוניברסיטה ידעו סאני חובב צרפתית ובראשית שנת 1867 נתן לי אחד מהם קונטרס צרפתי. ביולסין של חברת „אליאנס". מצאתי בו דין וחשבון על פעולת המוסד, חליפת מכתבים על זכויות היהודים במדינות שונות ונאום מיניסטר המשפטים הצרפתי לשעבר וחבר הבמסלה הומנית בשנת 1848 היהודי אדולף כרמיה. נאום זה הלהיב כל מה שהיה נרדם וכמוס בקרבי בדעות נאצלות בכלל ולגבי העם היהודי המקופח במרס, והכל

חור וניעור בכוח כזה עד שהמאבק לזכויות העם הסובל על לא עוול בכפו נעשה למשא נפשי ולשם כך הייתי מוכן להקריב את עצמי ואת כל היקר לי. מוכן מאליי שלכך סייעה גם רוח הזמן, רוח התקופה הראשונה של מלכות אלכסנדר השני, השוויון והאחווה היו סיסמאות כל האנשים המתקדמים וגם שלי. העוול לגבי עם ישראל נראה לי זועק לשמים ומחפיר למין האנושי. מופלא הוא יחס האנושות ליהודים: בעוד שהכושים שיש מי ששללו את מוצאם האנושי קיבלו כלי מאבק, לשם הצדק, כל זכויות אדם ואזרח, הרי היהודים, שתרמו למדע ולאמנות ולתרבות כל כך הרבה, לא השיגו מה שהשיגו הכושים. החלטתי להקדיש עצמי למעשה רב זה והתלהבותי הגיעה לידי כך שהחלטתי לא לשאוג אשה ולא לחפש מכלול בחיים.

עיצבתי תכנית זאת: א. היהודים כעם צריכים לעשות הכל כדי ששמים יביבד: ב. תנאי הכרתי לשמירת שמם הטוב הוא הנהגת קהילות ברוח הזמן שיגנו על זכויות היהודים, היהודים נראו לי כיתומים. לא היה ארגון בעל חובה ואפשרות לדאוג לטובת הכלל של עם בן ששה מיליון. אמנם בפטרבורג ישבו המשולחים, השתדלנים הנבערים. אבל קשריהם היו רק עם בבלרים קטנים ושליחים. דוקא בארצות שבהן אין צורך ליהודים להגן על זכויותיהם היו ארגונים כאלה. קל וחומר שארגון כזה דרוש ברוסיה. כדי להכיר ארגון כזה במערב החלטתי לנסוע לחו"ל וזאת עשיתי בנובמבר שנת 1867.

נסיעה לאירופה המערבית

לנסיעה היו עוד סיבות. בשנת 1867 היתה בפאריז תערוכה, שאליה נסע אלכסנדר השני, כתבתי לכרמיה שיתייצב לפני הקיסר בראש משלחת ויביע לו תודה על הזכויות שניתנו ליהודים. החשבתי מאד משלחת כזאת משום שבפריז בתערוכה היה הקיסר בודאי מקבל אותה, וכלי ספק היה נותן הבטחות טובות והדבר היה עושה רושם גדול על דעת הקהל ועל הפקידים ברוסיה. המשלחת לא התייצבה ורציתי לשאול מאת כרמיה אישית על הסיבה. עילה שנית היחה זאת: בפטרבורג ישבו שני האחים ישעיהו ומיכאל קורובקוב. אני הכרתי אותם עוד בהיותי מנהל תחנת הרכבת. הם היו ילירי סאראטוב ובנעוריהם ישבו ביחד עם אביהם בכלא בעלילת דם. המשפט נמשך שנים רבות ומפורסם בדברי ימי ישראל. האחים סיפרו לי לעתים קרובות על זוועות אותה טראגדיה. בסופו של דבר שוחררו אחדים מן האסירים לאחר שהתנצרו. אחרים התאבדו ויתרם נשלחו לסיביריה ומתו בדרך. בסאראטוב נשאר בבית החולים של בית הסוהר שריד עלוב אחד של מעשי הזוועה, הוא יעקב יושקביץ, כגיל למעלה משבעים שנתעוור בכלא. בספטמבר שנת 1867 בשמחת תורה סעדתי אצל האחים קורובקוב והם הציגו לפני את הבן הבכור של יושקביץ. כששאלתי מה שלום אביו ענה לי כשעיניו וולגות דמעות: „עכשיו הכל נגמר, חייבו אותי בחתימה שלא להטריד את הממשלה. אבי האומלל יצטרך למות בכלא“.

הדבר עשה עלי רושם מרעא. אמרתי לו שיבוא אלי למחרת. כשבא קראתי לו בתרגום את המכתב שכתבתי צרפתית לכרמיה. חבל שלא השארתי לעצמי העזקה אבל אני יודע שהמכתב עשה על כרמיה רושם מצויין ולאחר ימים אחדים שלח לי תשובה בשביל יושקביץ בוו הלשון:

„בן דתי היקר, שלחתי היום לציר הרוסי הרוון בודברג בקשה על שם הקיסר, יהי רצון שתבוא הכרעה שחשיב לך את אביך האומלל כדי שיוכל לסיים את ימיו האחרונים בחיק משפחתו. קבל הבעת אהדתי מקרב לב“.

יושקביץ הבן התפעל מן המכתב וביקש ממני להורות לכרמיה, מה שעשיתי מיד. אולם העניין נמשך עד אפריל שנת 1868 ולפי פקודת הקיסר שוחרר ומת בחיק משפחתו בחארקוב.

רציתי לרבר גם על כך בחו"ל. התלטה לנסוע היתה איפוא אכל לא היה לי כסף. אחד מידידי הלוח לי מאתים רובל ושילמתי לו אותם אחרי כן על ידי מתן שיעורים לילדיו. מאידוקון עד ברלין נסעתי בקרון המחלקה הרביעית 63 שעות. זה היה ממש עינוי. אולם כשראיתי בברלין בפעם הראשונה את בית הכנסת ברחוב אוראנינבורג קיבלתי גמול פי מאה על יסורי. אני, שלא ראיתי מימי דבר דומה, נוכחתי לראות מה זאת ארץ תרבותית וכמה ממהרים היהודים לעבור מעבדות לחרות. בית הכנסת הזה שימש לי דוגמה מה יש להקים בבירת רוסיה, שבה לא היתה לפני עשר שנים זכות ישיבה לשום יהודי.

שיחות עם ראשי האליאנס בפאריז

הכרתי בברלין את ארגון הקהילה ומשם נסעתי לפאריז. בדרך חשבתי על תכנית להזמין את כרמיה לבקר ברוסיה ולהתקבל על ידי הקיסר. ביקורי הראשון בפאריז היה אצל נארכים לזון, שהיה אחד ממיסדי האליאנס ומזכיר הכבוד שלה. כבר החלפתי אחר מכתבים והוא הפנה אותי לכרמיה והזמין אותי למחר לארוחת הבוקר. כרמיה גר ברובע הלאטיני רחוב בונאפארס 1. כשבאתי אליו פגשתי אותו במדרגות בדרכו למיניסטריון המשפטים. הצגתי את עצמי, ומכיון שהוא הכיר אותי לפי המכתבים אמר רק: „כאח בענינים המשותפים לנו? הרברים חשובים מאד ואני מזמין אותך לבוא מחר לסעוד אצלי“. עניתי לו שלמחר הוזמנתי ללזון ועל כך העיר: „אצל ידידי לזון? וכך אראה אותך אצלו“.

למחרת סעדנו שלשתנו יחד ודיברנו כל הזמן על מצב היהודים ברוסיה. הוחלט לבסס אסיפה, ולזון ביקש אותי לחבר תוכיר על מצב היהודים ברוסיה. האסיפה נתכנסה בדירתו של כרמיה בשעה בדצמבר 1876 והוא היה יו"ר. דיברתי ראשון. הייתי צעיר וביישן ובפרט בחברה כל כך מפוארת. קמתי וביקשתי סליחה, שאני מעז להרצות בצרפתית באסיפה מורכבת מנאמרים עולמיים. על כך העיר כרמיה: „הייתי רוצה לרבר רוסית כל כך יפה כמו שאתה מדבר צרפתית“. את התוכיר שלי שמעו המסוכים בהקשבה גמורה. כל העינים היו צופיות אלי, אל הצעיר שדיבר בהתלהבות צרפתית, וכשאמרתי לבסוף שהיהודים והרוסים היו שמחים מאד אילו בא כרמיה לרוסיה ונתקבל אצל הקיסר, נראו הרברים בעיני כל המסובים נוראים, ורק כרמיה לא נבהל. הוא הזדה לי על הרברים שסיפרתי ואמר שזו הפעם הראשונה שמע על המצב הרע של בני דתו ברוסיה. ואילו ידע את זאת בשעה שאלכסנדר השני היה בתערוכה בפאריז, היה מתיצב בפניו בראש משלחת כמו שביקשתי. אבל במכתבי נאמר רק שיש להודות על הזכויות שניתנו ולא יותר.

במכתבי לא יכולתי כטובן למסור את הרעיון הכמוס בלבי, והם בפאריז לא ידעו מה שנעשה ברוסיה והחליטו לפי דעתם. מה שנוגע להצעתי על נסיעה לרוסיה ענה שהוא כבר זקן, שאשתו לעולם איננה נפרדת ממנו וגם היא כבר זקנה, ונסיעה כזאת איננה בגדר האפשרות, ובכל זאת איננו דוחה את הדבר בהחלט וכיבש לזון אליו למחרת. למחרת שוחחתי אחר זמן רב ולבסוף הבטיח לנסוע באביב הבא. אחרי כן הייתי אצלו כמה פעמים ותמיד דיברנו על עניינינו.

בפאריז ישב בימים ההם הכארון יול כן גביראל גינצבורג. מזכירו היה ידיד מספחתנו, הכורה ליעבר של דודי ד"ר סיינברג. שמו היה מתחיהו מאמר, אחי הסופר המפורסם מחבר „אהבת ציון“, „עץ צבוע“ ועוד. כאמור הייתי תלמיד הסופר. הייתי נכנס למחתיהו מאמר לעתים קרובות והוא תמיד היה שואל אותי למה באתי לפאריז. יש לדעת שהחזקתי את כל פעולותי בפאריז בסודי סודות. אבל לבסוף אמרתי לו, פעם אחת שאל אותי: „אמור נא בגלוי האם לא באת לפאריז לראות את הכלה שהצעתי לך“, או יצאתי

בגדרי והחלטתי לספר לו הכל. מוכן מאליו כי למרות שביקשתי שלא לגלות את הרבר לשום איש סיפר את זאת לבארוך גינצבורג וזה שמת מאד לפעולתי רוצה לרבר אתי. כשאמר לי מאפו זאת אמרתי לו: "ידעתי כמה מתעניין הבארוך גינצבורג בגורל היהודים ברוסיה והייתי רואה עולל מצדי לבוא לפאריז בעניני היהודים ולא לרבר אחר. אבל מחמת הקשרים שלי עם אליאנס, הנראית ברוסיה כמין דחליל, אינני רוצה לבקר אצל הבארוך כדי לא להכאיב ריחו בעיני הממשלה הרוסית". גינצבורג מצא שצדקתי אבל תמיד היה שואל עלי על ידי מאפו. וכך יצאתי מפאריז בלי להכיר את הבארוך.

כתובות עבריות בארמון משה מונטיפיורי

מפאריז נסעתי ללונדון משום שרציתי לדבר עם משה מונטיפיורי ועם חבר הפרלמנט סיר פראנסיס גולדסמיט. שניהם גרו באחוותיהם. הראשון בראמסגט והשני במרחק שלוש שעות נסיעה מלונדון. באתי לראמסגט וראיתי את הוקן הגדול, נדמה לי סאני בציון, בארמון שלמה המלך. האחוזה שלו התחילה במוצא העיר בגן מופלא. על תל עמד בנין של שלוש קומות בצורת חצי גורן עגולה ועליו דגל ככתובת עברית: "אהל משה ויהודית". מן השער הראשי נמשכה שדרה, שבסופה עמד בית כנסת בסגנון מברסיני וסמוך לו קבר אשתו וקבר מוכן גם בשבילו. הקבר עשוי בצורת כיפה משיש ומסביב שכבה מזהבת. הכתובת העברית אומרת: "בירך אפקיד רוח". מבפנים על הקירות פסוקים מתהילים בעברית ובאנגלית ובאמצע שני אנדרטלים משיש על רגל אחת ועליהם נר תמיד. באחד העציצים עצמות אשתו. ובשני מקום בשיכילו. מונטיפיורי היה כחמלל שלוש פעמים ביום בבית הכנסת ומבקר על קבר אשתו. הארמון שבו גר היה במרחק יותר מקילומטר מן הגן בתוך יער, מרחוק ראו רק את הצריפים. הארמון בנוי בסגנון ימי הביניים עיגול לפניו מעיגול. כשנפתח לפני השער ראיתי עוד כמה שערים ובעומק המבוא הראשי לארמון ומתחת למשקוף סמל האצולה וכתובת בעברית "ירושלים עיר הקודש". הוכנסתי לתדר העבודה של מונטיפיורי על ידי ד"ר לוי. סכיון שרציתי רק לראות איתו ולהביע לו את הערצתי היתה שיחתנו קצרה ותורתי ללונדון מרוצה שראיתי. עם פרנסיס גולדסמיט היתה לי שיחה רצינית וכשחזרתי לפאריז קיבלתי ממנו מכתב, שבו הבטיח להרים את קולו לטובת יהודי רוסיה בכל מקום הצורך והיכולת.

חזרתי מטאריז ללונדון ללא פרוטה בכיס. באתי למאפו כדי ללוות ממנו חמישים רובלים להוצאות הדרך לרוסיה, אבל התכישתי להתחיל בזה אלא שהוא בעצמו עורר את השאלה. הוא שאל אותי פתאום: "אמור נא, ודאי אול כסף, בכלל יכולים רק עשירים להרשות לעצמם לנסוע בכסף לצרכי ציבור. קח אצלי כסף כמה שתצטרך. כשהיה לך תחזיר, ואם לאו אל תחזיר". על כך עניתי: "אינני מבין הלואה כזאת על תנאי לדעתי אם לוקחים הלואה הרי בתנאי מוחלט להחזיר. אני מבין שהכרון רוצה לכסות את הוצאותי בצורה מכובדת. אינני מסכים לכך. נסעתי מעצמי, איש לא שלח אותי, ולפיכך אינני יכול לקבל את ההוצאות. אבל אני זקוק לכסף ובכן חן וא לי הלואה נגד קבלה בסך חמישים רובלים ואני אחזיר לך בקרוב". חזרתי לפטרבורג כסוף ינואר 1868. עוד לפני האביב באתי בדברים עם כרמיה על נסיעתו לרוסיה. באביב נודע לי שאלכסנדר השני יבלה בקיץ זמן מה בקיסנינגן בגרמניה. הודעתי על כך לכרמיה. לא היה צורך שישע לרוסיה. יעצתי לנסוע לקיסנינגן. הוא הסכים לכך אבל במקום לנסוע לשם סתם. כמו שנוסעים למקום מרפא ולהתייצב שם לפני הקיסר, רצה הזמנה על ידי השגריר הרוסי בפאריז. הקיסר ענה: לשגריר, שבשביל שאלת היהודים לא כדאי לכרמיה לטרוח הדרך הארוכה. ואני בעצמי יש לי המומות הסובות ביותר כלפי היהודים" וכך לא נתקיימה הפגישה.

תפילה בציבור בפטרבורג בלי רשיון

בשחזרתי לפטרבורג התחלתי לעשות תעמולה להקמת מרכז בעיר הבירה שממנו יופץ אור לכל יהודי ערי השדה. אבל לשם כך צריך היה להקים קהילה. ויסוד ושורש הקהילה הם בית כנסת ובית קברות. בימים ההם פשטה שמועה שהקיסר אלכסנדר השני ביקר בבית הכנסת בברלין ואמר כביכול שהיה רוצה לראות בית כנסת כזה בפטרבורג. על כל פנים היה בהקמת בית כנסת בבירת רוסיה, שבה ששה מיליוני יהודים, גם משום הישב מבחינת הצדק וגם מבחינת הצורך להראות לאוכלוסיה הנוצרית את הפולחן היהודי וחינוך הנוצר היהודי ליהדות. הנוצרים צריכים ללמוד שלא להתנכר לנו והיהודים צריכים ללמוד את דתם ולא להתכחש בה. לשם כך יש בבית כנסת נאמנות שבו פולחן מודרני משום לקח טוב. התעמולה שלי שהיתה נלהבת השפיעה על מיטב האוכלוסיה היהודית בעיר הבירה. ובאחת המועצות נהבקשתי לארגן מנין בימים הנוראים הבאים. נאחזתי ברעיון זה וראיתי בו אתהלתא לבית הכנסת לעתיד. נמצא מקום מול הסוק האלכסנדרוני בקומה שלישית בבית פאלגוניב בשכר 1200 רובלים לשנה. מה שנוגע לתון ולמקהלה שיחק לנו המזל על צד היותר טוב. בקונסרבטוריון למד בימים ההם יהודי יליד רומניה ושמו גולדשטיין. שהיה עורך קונצרטים דתיים יהודיים לנוער על פני כל רוסיה. ביקשתי להקים מקהלה והוא התקין אותה כהלכה. הוקמה הנהלה זמנית מורכבת מן ס. מ. ורשבסקי, וולקנשטיין וממני. מובן מאליו, שאני הייתי הרוח החיה. התחילו לכסו קבלת רשיון. מכיון שהימים הנוראים מישמשו ובאו ולא היה לנו הרבה זמן ביקשנו את מפקח המשטרה טרפוב להרשות לנו לפתוח את בית התפילה רק לתנים ודבר זה היה ניתן על פי רוב בקלות. שלושה ימים לפני ראש השנה כאשר הכל היה מוכן וכבר נשלחו חוזרים לכל חברי ההכרה שימנינו מקימות קיבלנו מן המשטרה סירוב בנימוק, שכבר הורשו ליהודים מנינים די והותר. פנינו במברק למיניסטל הפנים סימאשוב, שהיה מחוץ לעיר הבירה, שיתן לנו את הרשיון והוחלט לפתוח את בית התפילה עוד לפני קבלת הרשיון, אלא להזהיר את שוכרי המקומות שעדיין אין רשיון ואם לא יתקבל הרשיון יוחזר הכסף. רבים ענו שהם מוכנים להשתתף בנוק שייגרם. בראש השנה היה בית התפילה מלא קהל מן הטוב ביותר חוץ מתכבדים וחשובים אחדים. שתששו להתפלל ללא רשיון. התפילה בהשתתפות חזן טוב ומקהלה טובה הקסימה את הכל, היתו הנבאי, והסדר היה למופת עד שהוטל עלי עד זקנה ושיבה להיות נבאי. שם בית התפילה נחפרסם בין יהודי עיר הבירה ואפילו בעתונות נאמר שבבית התפילה היהודי החדש יש מקהלה למופת. תשובת המיניסטר נתקבלה בערב יום הכיפורים ולצערנו הנדול בסירוב. שמתי את התשובה בכיסי ולא אמרתי לאיש כלום אפילו לא לורשבסקי ולוולקנשטיין. בליל יום הכיפורים ובכל היום עמדתי ליד הדלת כביכול כרי לשמור על הסדר, אבל למעשה שמרתי שאם תבוא המשטרה לא תכנס פנימה ולא תעורר בהלה. התלסתי להעמיד עצמי כהאחראי היחיד, אבל אין להטריד את המתפללים בשעת התפילה. שום משטרה לא באה והכל עבר בשלום. מענין שהנבירים בפטרבורג רצו לערוך ביום כיפור מנין לעצמם וביקשו ממני לסייע להם. סירבתי ודרשתי שיחפלו אתנו בציבור. על כך ענו כי כל זמן שאין רשיון לא יבואו, שלא להיות נתונים לאי נעימויות. טענתי שבדאי לא יהיו אי נעימויות ואם יהיו הרי מכיון שהשמות שלהם ידועים לא רק ברוסיה אלא גם בחו"ל תהיה שערוריה לא לנו הרוצים להתפלל אלא לממשלה ובסופו של דבר נקבל רשיון. אחדים הסכימו לי ובאו אבל אחרים סירבו.

רשיון קיסרי לבנין בית כנסת

אחרי הימים הנוראים כשהצלתתי החלטתי להמשיך וכך עברו כל התנים בשלום ואיש לא הטריד אותנו. אחרי התנים בא לפטרבורג הכרזת הוראצי גינזבורג. ביקשתי אותו

לבוא בשבת ולשמר לרינה ולתפילה. בא ואמר: „את זאת רצה אבי תמיד לראות בפטרבורג.“ ביקשתיו לכנס אסיפת מכובדים ולשלוח בקשה לקיסר להרשות לנו לבנות בית כנסת ועד שייגמר הבנין — להתפלל במקום ארעי. האסיפה נחכנסה בנובמבר של 1868 והבקשה נחתברה על ידי עורך הדין יעקב סרברני. דבר הבקשה נידון במהירות יחידה, כנראה משום שהרוון סינורס, שהיה בימים ההם מנהל מהלקת הדתות הורות רצה שיהיה בפטרבורג בית כנסת בדומה לבית הכנסת בכרלין. ב־19 בספטמבר שנת 1869 חתם הקיסר אלכסנדר השני בליוואדיה צו הניתן לקהילת היהודים בפטרבורג רשיון לבנות בית כנסת לצרכי יהודים משכילים ועד שיגמר הבנין לפתוח בית תפילה ארעי. עם פתיחת בית הכנסת הקבוע יש לסגור את כל המנינים הארעיים.

כשלושה חודשים לפני קבלת הרשיון הקיסרי לבנין בית כנסת התלסתי לעזוב כל צרכי ציבור ולהתרכז בהכנות לבחינות אחרונות במשפטים. חברי היה א. לנדאו, שהיה אחרי כן עורך כתב העת הרוסי היהודי „ווסחוד“. גרנו שנינו בבנין האוצר ליד נשר טוצ'קוב באי הוואסילי. איש לא ידע את הכתובת שלנו כדי שלא יבואו אלי בצרכי ציבור. יום אחד קיבלתי פתאום מכתב מאת דודי ד"ר פיינברג מקובנה וזה הדבר: לפני חרשים אחדים בא לקובנה בהמלצות מרילנה התלמיד לשעבר של בית המדרש לרבנים א. דרבקיין, שהוא עכשיו רב מסעם בפטרבורג. צעיר זה הנותן תקוות מהירות רוצה ללמוד בבית המדרש להכמת ישראל בברסלאו, אבל אין לי אמצעים. בקובנה נאסף קצת כסף ושלחו אותו לברסלאו והוא נתקבל לבית המדרש אבל אין לו ממה להתפרנס. מנהל בית המדרש פרופ' יואל מבקש את ד"ר פיינברג להשיג תמיכה, וד"ר פיינברג מבקש אותי להסתדל אצל הבארון גינזבורג. באתי כליל שבת לבארון והוא הופתע להופעתו: „אנחנו מהפסים אותך זה זמן רב לשוא ולא נודעו עקבותיך“. סיפרתי לו שאני מתכוון לבחינות והתרחקתי מכל צרכי ציבור. לאחר שסיפרתי לו דבר המכתב של ד"ר פיינברג אמר, כי דראבקין יכול לקבל תמיכת חברת מרבי השכלה בתנאי שיחתום על התחייבות להיות אחד כך רב ברוסיה. לפני פרידתו אמר לי שבודאי נתראה מחר. שאלתי מה זה ואמר: „האם לא ידעת שמחר תתכנס אצלי מועצה מוקדמת בשאלת בחירת ועד לבנין בית הכנסת שנתקבל רשיון כשבילה. האמנם לא הודיעו לך, ליוזם הראשון?“ עניתי שאני שמח מאד אבל לא אוכל להשתתף במועצה, שאם אכנס לענין לא אוכל להבחין. אבל הבארון הפציר בי עד שהסכמתי בעל כרחי ולמחר נתכנסה המועצה. דנו בשאלות מי יבחר את הועד, מה יהיה הרכבו והאם להציע לבוחרים מועמדים או שהם יבחרו את מי שהם רוצים. מכיון שהמועצה היתה מוקדמת והבארון עצמו לא ידע את מי להזמין, החליטו בהסכמת נציגי הנבאים להזמין את המתפללים היושבים בשתי השורות הראשונות.

לכתי בחירות הנהלה

המועצה התליתה: הבוחרים יהיה לא כל יהודי עיר הכירה אלא רק מתפללי בית התפילה הארעי. שהם היו היוזמים והם יוסיפו לתרום לבנין בית הכנסת והחזקתו. הרכב הועד יהיה משבעה אנשים. בנוגע למועמדים הוחלט להציע מספר מועמדים גדול פי שלושה ממספר החברים. הנימוק היה שבראש בית הכנסת צריכים לעמוד אנשים הנהגים מאמון כללי, שיש להם עמדת כבוד בחברה והבקיאים בענין הבניה. אם לא יהיו מועמדים מראש לא תמצא האסיפה את יריה ואת רגליה. הוחלט לכנס את אסיפת הבחירות כעבור שבוע במוצאי שבת.

כשחזרתי הביתה מצאתי את חברי לנדאו במצב קודר. סיפרתי לו על ההחלטות והן לא מצאו חן בעיניו. הוא מחח עליהן בקורת וחירף וגירף את הכל. כל הערב התווכחנו ולא יכולנו ללמוד. למחר הלך לנדאו ולא שב עד הערב. בערב חזר אל הנושא של אמש וגם אותו ערב

לא למרגו. הוברר שהוא נסע במשך היום מבית לבית של מתפללי בית הכנסת ומתח בקורת על התחלטות. נתכנסו ישיבות כבתים שונים במחאה נגד ההחלטות. פרצה סערה ללא סיבה. היו בזה נימקים אישיים: למה סלוני השתתף במועצה ואני לא. את לנדאו לא ראיתי כמעט כל השבוע, הוא עסק כל הזמן בתעמולה וכישיבות. הדבר עשה עלי רושם מרוב. עדיין לא התחילו בפעולה וכבר פרצה מחלוקת. חשתי לתוצאות רעות ולריב בין האוכלוסיה היהודית הקטנה. שטוף טוף קיבלה אפשרות להקים בית כנסת. החלטתי ללכת לישיבות סונות גם ללא הזמנה והוכחתי שאין מקום לתרעומת, ופניתי אל המתפללים שלא להפריע למעשה הרב. קבלת רשיון לבנין בית כנסת בעיר. שרק לפני זמן מה אסור היה לכל יהודי לגור עם (רק בשנת 1858 הותר לגור בה לסוחרים ממדרגה ראשונה). היתה הישג גדול ואתחלתא לשיווי זכויות. פשע הוא שאנחנו בעצמנו נשמיר את הרשיון באיכו.

הבארון גינזבורג לא ידע מכל הנעשה אחרי ההחלטות שנתקבלו בביתו. אבל מצאתי לנכון להזהירו. כמובן בצורה רכה מאד שלא לצנן אותו. שמעתי, שאביו אמר פעם שאם יכנה בפטרבורג בזמן מן הזמנים בית כנסת יתרום לכך 70 אלף רובל. אמרתי לו רק שאחדים מן המתפללים סבורים שאין הנהלת בית הכנסת צריכה לקבוע מועמים. על כך ענה לי הבארון: „אני רואה מראש, שבאסיפת הבחירות יהיו מהומות ואני מזהיר שבמקרה זה אעזוב את האסיפה ואניד להם שיבנו את בית הכנסת בלעדי“.

הדבר היה כליל שבת ובמוצאי שבת צריכה היתה להיות האסיפה. בשבת ביקרתי אצל כמה מן המתפללים וביקשתי להשתתף למען השם באסיפה. אצל אחד המתפללים החשובים ביותר עורך הדין גברילוביץ מצאתי את לנדאו וכירו מין רשימה. ביקשתי את גברילוביץ לבוא לאסיפה עם קרוביו והוא ענה: „לא אבוא. הנה מר לנדאו בא והביא מחאה מוכנה אני והתמתי“. כשמוע הדברים האלה ברחתי מיד מן הבית. כולם רצו אחרי וביקשו אותי לחזור ואני הוספתי לרוץ. אבל למרות התרגשותי הוספתי לעשות את הביקורים וכערב מצאתי את לנדאו בכניסה לאסיפה מחלק כרטיסים של שמות האנשים המועמדים על ידיו לועד. אמרתי לו: „לך ושב במקומך ואל תחלק כרטיסים משום שאם אתה תחלק גם אני אחלק“. הוא לא שמע לקולי והוסיף לחלק את הכרטיסים. בין המועמדים שלו היו גם ידידי. משפחת גברילוביץ באו לאסיפה בכל זאת, אבל שלמה גברילוביץ אמר לי שבאו כדי להיודע למה ברחתי עניתי לו: „אני מכיר אותך מקובנת מילדותי. מאז כיבדתי אותך וראיתי כך אחד מסוכי היהודים הפשכילים. ידעת בכמה מסירות נפש אני עוסק בהכנסת סדר בצרכי ציבור שלנו. בשבילי זהו כל חפץ חיי. אתה ידעת שלנדאו הוא חברי. שאנחנו חברים לחדר והוא לא עשה מעולם לחלוטין כלום לצרכי ציבור. כן יודע אתה שהבארון גינזבורג ומשתתפי המועצה המוקדמת הם הנכבדים ביותר בקהילתנו. והנה בא אליכם אדם חדש בענין זה ומגיש לך מחאה ואתה חותם בלי להיודע עד כמה נכונים דבריו“. קלות דעת כזאת בענין רציני כזה מצד אדם כל כך מוכבד פגעה בי עד כדי כך שראיתי עצמי נופל מאיגרא רמא לבירא עמיקתא. אם גברילוביץ יכול להתנהג כך, מה אפשר לחכות מאחרים. כל האידיאלים שלי החנפצו והייתי מוכן לפרוץ בכבי כילר. על כך ענה: „אנחנו הבינונו זאת ולפיכך באנו להודיע שאנו חוזרים בנו מחתימותינו“ אחריו דרשו כולם את חתימותיהם בתורה וכך לא נתקיימה המחאה. בכל זאת ביקש זו, בלוח את הירר שלא להודיע על מועמדים, אבל מכיון שהרשימה שלנו היתה ידועה נבחרת כולה.

כל ההרפתקאות הללו, ביחוד אחרי שנתמנה הועד, לא נתנו לי אפשרות לעסוק בלימודים. נתקיים החשש שלי שהשתתפותי במועצה המוקדמת אצל הבארון גינזבורג לא תהיה לטובתי הפרטית. סופו של דבר היה שלא גמרתי את חוק לימודי באוניברסיטה.

התקופה שקדמה לפעולתי בקהילה

נעכשיו אעבור לתולדות קהילת פטרבורג. עד שנת 1865 לא היה בפטרבורג בית כנסת יהודי בעל הנהלה נכונה. עד שנת 1858, זאת אומרת עד שניתן רשיון לסוחרים ממדרגה ראשונה לגור בפטרבורג. היה קיים מנין לחיילים יהודים ליד הקסרקטין על שם אראקצ'ייב. גם הרב היה חייל משוחרר. גם בבית הקברות שבעצם לא היה אלא מגרש, שהיה חכור אצל העדה הפרוטסטנטית ללאשבילים. ללא מתקנים, ומים בעומק מטר, גם כן טיפלו חיילים משוחררים. ליד הקסרקטין הצטופפו גם נערים יתומים אחרים בני חיילים. משנת 1858 נשתקעו בפטרבורג הרבה סוחרים ממדרגה ראשונה. בתוכם גם משפחת הבארון גינזבורג. והבארון התחיל להשתדל לפתוח בית כנסת. למנות רב משכיל, להקים בית ספר ולתקן הקנות של קהילה יהודית. בית הכנסת אושר על ידי הקיסר בשנת 1865 כתנאי שלא יקרא בשם „סינאגוגה“ (בית כנסת ברוסית). כן הותר לבחור הנהלה של שלושה חברים ושלושה סגנים. לרב נתמנה ד"ר גיימן, רב לשעבר בריגה, ידידו של המושל הכללי בפטרבורג הנסיך סוברוב. נפתח תלמוד תורה על שם מר ברמן. הרוח החיה בארגון זה היה הסתדלן הידוע בימים ההם חנא כהן מסאלאנט, שהיה מכונה „כיספה סקהית“. יד ימינו היה ד"ר לפילוסופיה זייברלינג. כהן היה אדם ישר ויכול היה להיות גבאי טוב בעיירה אבל לא בפטרבורג. בכל זאת חשב אותו אפילו יוזל גינזבורג למאיר ולאדם הכרחי לקהל. ראשית כל המקין מס בשר חשאי, שהבנים הכנסה של 15 אלף רובלים וגרם להלשנות. היה לקהילה הצעירה גם עם הארץ ועו פנים משלה, החייט רוזנברג, שרצה למלאות תפקיד אבל לא נתנו לו להכנס לשום מוסד והוא היה ממסיר הלשנות. בשנת 1865 נפתח בית תפילה לסוחרים, להכריל מבית התפילה לחיילים, ונבחרה הנהלה לשלוש שנים. אבל מהמת ההלשנה של רוזנברג בוטלו הבחירות. נקבעו בחירות חדשות ושוב בוטלו והגיעו הדברים לידי כך שאנשים ישרים לא רצו להיות מועמדים. כך נמשכו הענינים על ידי אנשים שלא נבחרו ובראשם אותו כהן וד"ר זייברלינג. התוהו ובוהו הגיע לידי כך ששר הפלך בפטרבורג הרוזן ליבאשוב התאונן בפני הבארון גינזבורג, שבפטרבורג כל כך מעט יהודים והם גורמים צרות לשלטון. כשנדוד לי הדבר הצטערתי מאד. בינתיים הגיעו הבנסות הארגון ל-30 אלף רובלים, אבל אפילו הרב ד"ר גיימן לא קיבל משכורת. כרי שלא ימות ברעב צריך היה לחזור על הפתחים ולאסוף תרומות. ד"ר גיימן אמר לי בימים ההם: „אתה הסדרת את ענין התפילה, אבל עניני הקהילה מכוערים, ומצבי הפרטי ידוע לך“. עניתי לו שעבשתי יש לנו קרקע חוקי מוצק תחת רגלינו ואני אוסיף ללכת בכיוון זה. נתכנסה ישיבה בביתו של אברהם ורשבסקי, הבארון גינזבורג לא השתתף בה, ועובדה תכנית והקמת קהילה כמתכונת הקהילות היהודיות בגרמניה. הגשתי בקשה לשר הפלך, שבתוקף צו שנת 1865 יש להקים הנהלה מורכבת מששה חברים ליד בית התפילה לסוחרים, ולפי צו שנת 1869 יש להקים הנהלה כזאת גם ליד בית התפילה שלנו. מכיון שאין זה נוח לא לממשלה ולא ליהודים וגם אין צורך לקהילה קטנה כזאת שיהיו שתי הנהלות והדבר גם יגרור סכסוכים והוצאות אני מבקש להקים הנהלה אחת, מורכבת משנים עשר חברים, ולא יהיו כפופים כל ענייני פולחן וצדקה. באותו הזמן החניר מיניסטריון הפנים את תקנות הקהילה היהודית בפטרבורג שהציע הבארון גינזבורג. המיניסטריון טען שיש בתקנות אלה הרבה סתירות והן זקוקות לתיקון אבל אפשר בינתיים לפתוח ליד בית התפילה סנקס לרישום החברים, המכניסים לא פחות מ-25 רובל לשנה. על סמך הדברים הללו ורשיון שר הפלך התחלנו לרשום חברים ונערכו בחירות להנהלה. אבל לפני הבחירות ביקשתי את שר הפלך לשלוח נציג שיהיה נוכח בשעת הבחירות. עשיתי זאת כדי למנוע הלשנות ואמנם הצלחתי כזה.

ההנהלה הראשונה של הקהילה

להנהלה הראשונה נבחרו בארון גינזבורג, א. ורשבסקי, ל. רוזנסל, וו. בלור, י. קורובקוב, עורך הדין א. באנקה, ד"ר זייברלינג, מ. פרידלנד, ד"ר איידלברג ואחרים. קיבלתי על עצמי תפקיד מזכיר שלא על מנת לקבל פרס. שכרנו משרד הגון להנהלה ברחוב מויקה ליד גשר קאזאן. הפעולה הראשונה של ההנהלה החדשה היתה כירור תביעות שונות למנהלים הקודמים. לד"ר ניימן. לעוזרו בלאזר, לבית הספר של ברמן, למזכיר רוזובסקי ולבלר ניקולאיב לא שולמו כהמשת אלפים רובל. ביקשתי את רוזובסקי למסור לי את הכספים והתעודות והוא אמר שאין לו כלום ושיש לפנות לחנא כהן. כהן אמר שהוא איננו מזכיר ואין לו ספרים ותעודות, אולי ישנם אצל ד"ר זייברלינג, אבל גם אצל ד"ר זייברלינג לא היה כלום. לא היתה ברירה אלא לשלם לכל אחד ולהיות מרוצים שלא דרשו יותר.

בעית בית הקברות

הפעולה השנייה היתה הסדר בית הקברות. כאמור לא היה בית קברות הראוי לשם זה. במגרש ליד בית הקברות הגרמני הוקם צריף עץ לשומר וזה היה הכל. בתורף היו מגיעים למגרש במגררות ללא דרך ויש שהיו מפילים את מיטת המת. בקיץ היו נושאים את המת דרך בית הקברות הגרמני, ומבין שהשבילים היו צרים היו גפגפים בלויות נוצריות והיו צריכים להכות לפעמים זמן רב. לא היו ארונות לכל מת לחוד אלא ארון אחד לכלום ואם היו מביאים מת מחוגי המשכילים בארון שלו היו שוברים אותו. הקברנים היו אחרי כל לוויה עורכים משתה והיה חילול השם. הקברנים היו קובעים את שכר הקבורה וקובעים את המקום. שררה שרירות איומה. ועל כך היו כותבים בעתונים. הצעתי קודם כל להודיע לקברנים, שמהיום והלאה הם כסופים להנהלת הקהילה. שקוּטת ההנהלה תחזיק את בית הקברות ושאתור לקחת שכר קבורה עד שיוקם בית קברות הגון ואז יהיה תעריף קבוע. כן התלטנו לדאוג ליתומים. שמספרם היה מרובה. בימים ההם הקים המומר הירוע בראפמאן, מחבר הספר הרוסי המפורסם לסמצה "קהל", חברה לטיפול ביתומים יהודים וסופם היה, שהכניסו אותם לנצרות. לפי הצעתי בחרה ההנהלה ועד גברות להקמת בית יתומים. הועד נבחר בשנת 1871 ואני הייתי מזכיר כבוד שלו מראשיתו. כן נקבעה מועצה לחינוך. כל פקידי הקהילה התחילו לקבל משכורת בדיוק. בערך תקציב קפדני, לא רק ללא גרעון, אלא גם ביתרה. בשנה הראשונה, מִיָּו באפריל 1870 עד 1 באפריל 1871, לא רק כיסינו את ההוצאות ושילמנו חמשת אלפים רובל חובות, אלא שעור היתה לנו יתרה של שלושת אלפים רובל. שאפתי לכך לרכוש לקהילה בית שיכנים רווחים ולהחזיק את הקהילה מן הרווחים הללו.

שמואל פוליאקוב חבר בהנהלה

בראשית שנת 1870 נחשפה הקהילה בחבר הדש. השתקע בפטרבורג שמואל פוליאקוב, שהיה מפורסם מאד בימים ההם. היו לו ענינים רק עם גדולי העולם. לבני תמנחת פשוטים לא היתה גישה אליו. מן היהודים היה יוצא ונכנס אצלו רק ד"ר זייברלינג, שהכיר אותו מקיוב. ביקשתי את הרב ד"ר ניימן לבקר אצלו ולבקשו להירשם כחבר הקהילה. ד"ר ניימן ביקש לצרף אליו עוד חבר ההנהלה וצירפתי אליו את ד"ר איידלברג. שניהם ביקשו מאת פוליאקוב ככתב להרשות להם לבקר אצלו. למחרת נתקבלה תשובה מאת מזכירו של פוליאקוב שאין לו סנאי לקבל אותם אבל מכיון שהוא יודע במה הענין הרי הוא מדיע, שהוא תורם לטובת הקהילה שלושת אלפים רובלים ואלפיים רובלים לטובת הסטודנטים. אחרי הבארון גינזבורג, שהיה משלם חמשת אלפים רובלים לקהילה, היה פוליאקוב התורם הגדול ביותר. כאסיפה הכללית הבאה נבחר לחבר ההנהלה אבל לא רצה

להשתתף בפעילות. זייברלינג. שיכול היה להשפיע עליו, אמר לי: „מוטב שלא להטריד. אם לא היום הרי מחר ודאי יתנצר“. הייתי בכל זאת שולח לו הזמנות לכל ישיבה. פעם אחת בא אלי אדם ואמר שהוא קרוב של פוליאקוב. עני, בא לבקש ממנו עזרה, אבל הקרוב העשיר שלו יעץ לו לפנות אלי. אמרתי לו שיבוא מחר, וההלטתי לברר את הדבר. אם הוא רמאי אין לתת לו כלום, אבל אם לא הרי אי אפשר להתייחס אליו כמו למבקש רגיל. ההלטתי ללכת לפוליאקוב למעון הקיץ שלו ברחוב האפטיקארי. הוברר שפוליאקוב ידע את שמי וקיבל אותי בסבר פנים יפות. הוא אמר לי שלא סלת שום קרובים לקהילה, ואילו עשה זאת לא היה תקציב הקהילה מספיק. המבקש הוא רמאי פשוט. אמרתי לו שבהזמנות זאת אני רוצה לדבר אתו בגלוי. הוא הסכים ואמרתי לו:

„וראי תחמה על כך שסטורנט צעיר כמוני, שאין לו פרנסה קבועה והוא חי משעורים במשפחה נוצרית, מניח את הכל ומקדיש את זמנו לקהילה. על פי רוב עוסקים בזה בני גיל העמידה, בעלי עמדה, רודפי כבוד או מאמינים בעולם הבא. מה הוא שעורר אותי להקריב קרבנות בענין זה? ובכן אילו הייתי גר בערי השדה לא הייתי עוסק בגיל זה בצרכי ציבור. שם אין לזה ענין אלא למקום. מה שאין כן פטרבורג. כאן קיבלו היהודים זכות ישיבה מוגבלת רק לפני זמן מה וחשוב להקים גם בעיר הבירה קהילה שאינה דומה לקהילות אורשה, סקלוב, ברדיצ'ב, סמורגון וכדומה, אלא כמתכונת ברלין, וינה, פאריז וכדומה. אנחנו חלוצי היהדות הרוסית בעיר הבירה ועלינו להיות ראויים לכך. בכיוון זה כבר נעשה הרבה בזמן קצר. יש לנו בית כנסת ומקהלה, יש לנו רשות לבנות בית כנסת, יש לנו בית יתומים, הוסדרו החינוך, הקבורה, ביקור חולים, נמשכו לעבודה ציבורית כל הכוחות המשכילים, קשיים יתירים מצד הממשלה אין לנו, והאוכלוסיה היהודית היא כמצב כלכלי טוב ותורמת ברצון. הקהילה בפטרבורג צריכה להיות למיפת מבחינה חברתית כמתקנות שבהן. יהיה מה שיהיה מהלך המאורעות ההיסטוריים ליהודים ברוסיה, תמיד יהיה צורך מדיני עצום לקהילת פטרבורג ולפיכך עלינו לשים מיד, כשיש אפשרות לכך, יסוד מוסד ליישוב קבוע של היהודים בעיר הבירה על ידי הקמת קהילה על כל מוסדותיה. סיפרתי לו גם על נסיעתי לחו"ל ועל השיחות שהיו לי עם מונטיפיורי, כרמיה, גולדשימרט ואחרים, וכל זה עשה עליו רושם רב עד שהודיע: „מתיום אני עומד לשרותך“. ואמנם מאותו יום התחיל להתעניין ולהשתתף בפעילות בעניני הקהילה. הוא היה חבר מועיל מאד של ההנהלה. עם בנייתו וכניסת י. וואולברג להנהלה נכנסה רוח חיים בעניני הקהל. החסיד העיקרי היה לכנות בית כנסת ולהתקין בית קברות חדש.

אסור לבנות בית כנסת סמוך לבית כניסה

קודם כל בית כנסת. במשטר הביורוקרטי לא מספיק לעתים קרובות רצון הקיסר בלבד. צריך שגם הפקידים לא יתנגדו. אם יתנגדו לא יועיל רצון הקיסר, תמיד ימצאו תחבולה להפריע. כאמור נבחר ועד בנין בית הכנסת בנובמבר שנת 1869. נגשנו מיד לחפש מקום לבנין. א. ורשאבסקי מצא מקום אצל יריד יועץ הסתרים המפורסם וויסברג בפינת הרחובות גורחובאיה ופונסאנקא. הרגשה הודעה לשר השוטרים סרשוב שאנו רוצים לרכוש את המגרש לבנין. סרשוב שלח מורד שלו, שבדק ומצא שהמגרש הוא במרחק כמה עשרות מטרים מבית כניסה מה שאסור לפי החוק. למעשה נאמר בחיך שאם בית הכנסת הוא כאותו רחוב עצמו של בית הכניסה צריך להיות המרחק יותר גדול אבל אם ברחוב אחר יכול להיות המרחק פחות. במקרה זה היה בית הכניסה ברחוב סאדובאיה הנחלה באופן שהמרחק היה כמה מאות מטרים, אבל המורד מדד לא לפי הרחובות אלא דרך הגנות ולא מבית הכניסה עצמו אלא מגדר אדמת בית הכניסה ולפיכך יצא איסור. סרשוב הוסיף, שבית הכנסת צריך לרעותו להבנות מעבר לנהר כאחד האיים. פניתי לורשבסקי והוא נסע

מיד לטרפוב. אי אפשר היה אפילו לדבר על המקום שבחרנו. אבל טרפוב נסוג מרעיונו שעלינו לבנות את בית הכנסת מעבר לנהר. אמנם שר הפלך ליוואשוב היו לו יותר סמכויות בכנין זה מאשר טרפוב והוא היה על צדנו אבל הוא היה אדם חלש. טרפוב פסל לנו עוד כמה מגרשים בכל מיני עילות. תמיד טען, שלדעתו צריכה העיריה לתת לנו מגרש חינום. ובאמת כתב למועצת העיריה שתתן לנו מגרש חינום ליד ככר חדאפיביצקי סמוך לארמון הנסיך הגדול אלכסנדרוביץ לאחר זמן. הענין מעולם לא נידון בעיריה. ראש העיר גולוביוב היה עונה לבקשותינו תמיד: "תנו לי שני שלישי חברי המועצה ואעמיד את הדבר למנין. לפי החוק יש צורך ברוב מכריע". בינתיים הוספנו לחפש מגרש ומצאנו מקום בפנית פונטאנקה וצארסקוסלסקי פרוספקט. שהיה שייך לסוחר ז'וקוב. הבארון גינזבורג דיבר על כך עם טרפוב והוא שלח את המידע שלו ולמחרת הודיענו שמצדו אין מניעות. שמחנו מאד משום שהיינו בטוחים שסדר הפלך לא יפריע. הגשנו בקשה רשמית לשר הפלך לתת לנו רשיון לרכוש את המגרש של ז'וקוב, ולז'וקוב כבר נתנו מפרעה של אלפיים רובל. הלבתי לשר הפלך והוא אפר לי: "הנה בא סוף לדבר. אתן לך מיד רשיון". צלצל בפעמון ונכנס מנהל המשרד. "כתוב להם, שהם יכולים לרכוש את המגרש של ז'וקוב" אמר שר הפלך למנהל המשרד. העיר המנהל: "ודאי אפשר לתת רשיון. אבל יותר נכון למסור את הדבר לחוות דעתו של מיניסטר הפנים". שר הפלך אמר לי שאולי באמת כך יותר טוב כדי שנהיה בטוחים. אמרתי לו שבמיניסטרונין יסחב הדבר שנים ותקבלה שקיבלנו מנצל המגרש כוחה רק לששה שבועות. "אל תדאגו" אמר שר הפלך. לא אשלח את הנייר למיניסטרונין. אלא אשלח אותו למיניסטר באופן אישי ואסע בעצמי אליו לקבל את הרשיון. כעבור שנים שלושה ימים באתי למשרד המיניסטר והנה הנייר איננו. נסעתי משם למיניסטרונין ושם מצאתי את הנייר. הבינתי שעכשיו תתחיל סחבת.

הדבר היה כך: המגרש של ז'וקוב נכל מצד אחד עם בית החולים אוניברסיטטי ששם היה בית כניסה של בית החולים וזמן הצד השני של הרוחב היה המכון הטכנולוגי שגם בו היה בית כניסה שלו. חשבתי שהמיניסטרונין ודאי ישים לב לזה והתחלתי לשפשף בחוקים. רציתי לברר מהו ההפרש מבחינה חוקית בין בית כניסה לציבור ובית כניסה למוסדות. אבל לא הצלחתי לברר את הדבר. לבסוף מצאתי פשר בחוק המשקאות. בסעיף אחד נאמר, שבית מדרש מותר לפתוח רק במרתח מסויים מבתי כניסה ובהערה נאמר שאין ההגבלה חלה על בתי כניסה פרטיים או של מוסדות. ברור שקל וחומר שאין בתי כניסה כאלה מפריעים לבתי תפילה של דתות אחרות. פניתי למיניסטרונין ושם כמובן באו בטענת שני בתי הכניסה של המוסדות. הראיתי להם את חוק המשקאות והמיניסטרונין הסכים לפירוש. בכל זאת הוחלט לשלוח את הענין למחלקת הדתות הזרות. גם שם הסכימו לפירוש. בינתיים הלך ונסתיים מעד המפרעה והיתה סכנה, שאלפיים הרובלים שלנו יאבדו ומגרש לא יהיה לנו. פניתי שוב לשר הפלך וסענתי שבמיניסטרונין אין קץ לסחבת. שר הפלך יעץ שנעשה שטר מכירה ואיש לא יפריע לנו. תתכן סחבת אבל בסופו של דבר ירשו. עניתי לו שזהו ענין ציבורי ולא נוכל לקנות מגרש כל זמן שאין רשיון. הורגלנו ברוסיה לכל מיני הפתעות. שר הפלך אמר לי שאבוא למחרת והוא ידבר בינתיים עם המיניסטר. באתי למחרת ואמר לי שהמיניסטר איננו מתנגד אבל מוצא לנכון למסור את הענין להכרעת המיסטרופוליס. כששמעתי תשובה זאת פרצתי בצעקה: "הענין אבוד!". שר הפלך שוב יעץ לי לעשות שטר מכירה אבל אני סירבתי. בינתיים באתי לידי הסכם עם ז'וקוב בלי ידיעת שר הפלך והארכנו את המועד. שר הפלך הציע לי בעצמי שהוא ימנה למיסטרופוליס אבל לא האמנתי לו. נתכנסה ישיבה דחופה של הנהלת הקהילה והוחלט לשלוח למחרת משלחת לנסיך סובורוב. המושל הכללי הפטרבורגי לשעבר, בבקשה שהוא ישפיע על המיסטרופוליס. הנסיך סובורוב קיים את ההבטחה, ביקר אצל המיסטרופוליס ואחרי כן

כתב לרב ד"ר ניימן מכתב בתוכן זה: „הייתי היום אצל הוד קדושתו המיטרופוליט. הוא קיבל אותי בסבר פנים יפות ואמר שהוא יודע למה אני עושה לו ביקור כזה. הנעים לו מאד. ודאי רוצה אני לדבר על בית הכנסת. אבל אין לי צורך לבקש שהרי בזיון הוא לענות את היהודים זמן רב כזה לרגל מגרש. הרי הם רוצים לבנות בית אלוהים, יבנו להם. כשהעירותי שיש שם שני בתי כניסה של מסודות אמר, כי אין ממריע. עדיין אין בידו הנייר של המיניסטריין. אבל כשיקבל לא יחמיץ אפילו 24 שעות.

הנסיון הוסיף שהוא רואה עצמו מאושר שסייע לדבר מצוה. למחרת, הדבר היה בשבת. באתי למשרד המיטרופוליט לשאול אם כבר נתקבל הנייר שלנו מן המיניסטריין. הוכרר שלא נתקבל. בדרך נכנסתי גם לקונסיסטוריה וגם שם לא היה הנייר. בכל זאת שוחחתי עם המזכיר. סיפרתי לו שכל השלטונות הרשון והמיטרופוליט בכבודו ובעצמו איננו מתנגד לרשיון. ביקשתי שיסדר את הענין וכמובן הבטחתי לו הכרת טובה. ביום השלישי אחרי כן באתי שוב לקונסיסטוריה וכששאלתי מה נשמע אמר לי המזכיר: „המצב ככל רע. הנייר הגיע למיטרופוליט במוצאי שבת והמיטרופוליט כינס את הקונסיסטוריה לדון בדבר. חברי הקונסיסטוריה לא קראו אפילו את הבקשה והנימוקים וקראו כולם פה אחד: בקרבת שני בתי כניסה אסור.“

כינסתי מיד את ההנהלה ולמהרת נשלחה משלחת גם לנסיון סבורוב וגם למיטרופוליט. סבורוב כעס מאד ומסר למשלחת מכתב למיטרופוליט. אבל ללא הועיל. המפרעה שלנו במכסת אלפיים רובלים הלכה לאיבוד. פעלנו כמה חדשים לשוא וצריך היה להתחיל הכל מראש.

החלטנו לפנות בבקשה לקיסר שיקבעו לנו מוסד אחד שבו תלוי הרשיון כולו. לפי צו הקיסר נקבע שהדבר תלוי בשר העיר, ובינתיים נחמנה למשרה זאת טרפוב. כל זה היה בתחילת שנת 1872.

המגבית לבנין בית כנסת

כדאי להעיר כי בשעה שצריך היה לתת לזיוקוב מפרעה בסך אלפיים רובל לא היה כסף בקופה. אבל מכיון שאיינו בטוחים שנקבל את הרשיון צריך היה לפתוח במגבית. ביקשתי את ורשבסקי לבנס אסיפה לצורך זה. קבענו את האסיפה לחול המצוד של פסח. ביום ראשון של החג בא להתפלל בבית התפילה הארצי פוליאקוב שתור מחו"ל. ורשבסקי ביקש אותו לכנס את הישיבה בביתו משום שהוא הקשיש בחברי ההנהלה. פוליאקוב ענה לו שרשבסקי קשיש בשנים והוא יבוא אליו. למחרת בבוקר ביקרתי אצל פוליאקוב ואמרתי לו שאין האנשים באים ברצון לאסיסות של מגבית. ומכיון שאצל ורשבסקי מתכנסים כמה פעמים בשנה, ואילו אצלו עדיין לא היתה שום ישיבה, יועץ אני לכנס את הישיבה אצלו. מחמת החירוש שכדבר יבואו כולם. פוליאקוב ענה בחיך שהוא מסכים ואמנם באו כולם חוץ מן הבארוק שלא היה בעיר. ראשון דיבר ל. רונטאל. הוא התנגד לבזבז כספים שאינם. אין הוא מאמין שהכרון יקיים את הבטחתו לתת שבעים אלף רובלים. הוא מתנגד להזיות ובפרט שצריך לחכות זמן רב. הוא מציע לקנות בית מוכן ולסגל אותו להפילה. לכך יספיקו 50—60 אלף רובלים, ואת אלה אפשר לאסוף על המקום. ורשבסקי הסכים מיד לדבריו. אחרים היו קצתם על צדו וקצתם נגדו. פוליאקוב שישב ראש אמר בסיכום: „אני מסכים למר רונטאל שאין לבזבז כסף שאין לנו. לרעתי אפשר לבנות בית כנסת הנון גם בשלוש מאות או בארבע מאות אלף, לכל היותר בחצי מיליון רובלים. אני גם כן מסכים שצריך יהיה לחכות זמן רב ובית התפילה של עכשיו הוא למטה מכל ביקורת אבל אינני מסכים למר רונטאל שעלינו להסתלק מן הרעיון לבנות בעיר הכירה בית כנסת גדול. זהו צעד גדול וחשוב בדרך לשיוון זכויותינו. בכל אופן לאחר שסוף סוף קיבלנו רשיון לא נבוא ונגיד שלא נבנה. אסור להיסוג,

תהיה זאת הרפה. כן אינני מסכים בנוגע להשתתפותו של גינצבורג. כמה שיתן כל אחד מאתנו הוא יתן יותר כדי להיות בראש. לפיכך אני מציע לפתוח מיד במנבית ולהכניס מיד עשרה אחרונים של התחיבות, להפיש מקום לבית תפילה ארעי ולתת לזקוק מפרעה בסך אלפיים רובל.

פוליאקוב התם מיד על התחיבות של 25 אלף רובל והוסיף, שזהו רק לפי שעה עד שיוברר כמה עולה בית הכנסת. ורשבסקי ורוונטל התחייבו כל אחד בעשרת אלפים רובלים. בסך הכל היו כאסיפה התחיבויות ליותר ממאה אלף רובל. אחרי כן תרם ואוולברג 20 אלף רובל. הבארון גינצבורג הודיע לאהר ימים אחרים, שאמנם הבטיח פעם לתרום 50 אלף רובל אבל בתנאי שלא יכניס כל שנה המסת אלפים רובל לסוכת הקהילה. ועד הבנין ענה לו שאין איש קובע כמה עליו לתת אבל מה שהוא נותן עליו לתת בלי תנאי כאחרים. גינצבורג הסכים ונתן 70 אלף רובל ללא כל תנאי.

אהרי היפרסוס ממושכים זכיתי במציאה והוא הבית ברחוב פונטאנקה ליד הגשר המצרי מול בית יצור תעודות ממלכתיות כפינת הסימטה סריאדילני. הבית היה מסוגל להיהפך לבית תפילה בתיקונים קלים. היה בו אולם עצום, המון חדרים וכמה דירות בהצל להשכרה. הבית עלה 38 אלף רובלים. כל חברי ההנהלה הסכימו לרכוש את הבית והוא נרכש על שם הבארון גינצבורג. בראש השנה תרל"א נפתח בית התפילה. הכל התפעלו מן הצורה החיצונית ומן התפילה בציבור. החזן היה שפיצברג הידוע והמקהלה היתה מורכבת מזמרים. בסתיו שנת 1871 בא מפנה בהיי. קרובי וידידי סענו תמיד נגדי שאני מקריב את כולי לצרכי ציבור, שהנחתי את האוניברסיטה ואני חי משיעורים. הם צדקו אבל אני כל כך התלהבתי מן הענינים האלה עד שלא היה בשבילי שום דבר יותר חשוב בעולם. באחת הישיבות של ההנהלה אמר פעם פוליאקוב: "מר פינברג הקדיש את השנים האחרונות לצרכי ציבור. כל זמן שלא היה שום ארגון אי אפשר היה לדבר על שכל. עכשיו יש הנהלה ובה אנשים עשירים. מר פינברג התנדב להיות מזכיר ועובד ימים שלמים במשרד ומחוצה לו ומונח אפילו את השיעורים שמהם הוא מתפרנס. אני מציע לקבוע לו משכורת הראויה לו". אני העירתי שהקופה שלנו עניה מכדי לשלם לי משכורת. פוליאקוב הציע שחברי ההנהלה יקבלו על עצמם את ההוצאה. סירבתי גם לזה ואמרתי שמעולם לא קיבלתי שכר על עבודתי הציבורית ואם אקבל אאבד את כל הדות היצירה. ודאי אי אפשר לחיות כך תמיד אבל אני רוצה להביא את הענין עד גקידה מסוימת ואחרי כן יקחו מזכיר בשכר ואני אעבור כחבר ההנהלה.

המשורר יל"ג מתמנה למזכיר במקומו

ידידי ידעו כי כל זמן שאהיה בפטרבורג אי אפשר יהיה לשנות אותי. לפיכך התליטו למצוא לי מין עבודה שתכריח אותי לעזוב את העיר. חברי מימי נעורי אליהו הורביץ גרבר עם גיסו רוונטל, ולפי הצעת רוונטל מינתה אותי הנהלת החברה "רווינאטל" שלא בפני למפקח החברה. נקבעה לי משכורת לפי שעה בסך ארבעת אלפים רובלים ונסיעות על חשבון החברה והוצאות בסך עשרה רובלים ליום. גדהמתי וסעגתי שאינני מכיר את הענין ואינני יכול לעזוב את צרכי הציבור באמצע. רוונטל אמר לי שיתנו לי שלושה-ארבעה חדשים להכיר את הענינים ולהסדיר את צרכי הציבור, ומשכורת אקבל מיד. אחרי סירוב ממוסך הסכמתי להסדרותיהם. התחלתי לבקר במשרדי החברה שעה או שעתים ליום. הסדרתי את עניני הקהילה ומיניתי למזכיר את המשורר העברי הידוע יהודה ליב גורדון שהזמנתי אותו לבוא מטלשי.

לפני שעזבתי את פטרבורג בחורף שנת 1872 נתכנסה ההנהלה והודתה לי על פעולתי. והבארון גינצבורג הציע לכחור אותי לחבר הכבוד של ההנהלה.

לכתי הרשיון לבית קברות

לפני שעזבתי את הקהילה רציתי גם לסדר את עניני בית הקברות. ביררתי קודם אם אפשר אולי להרחיב את בית הקברות הישן ולשפר את צורתו. הוכרר שאי אפשר לעשות כלום. מן המגרשים ההרשיים שהוצעו היה הטוב ביותר מגרש ליד בית הקברות המיטור-פאניווסקי. המקום היה יבש ואליה הוליך כביש. המגרש עלה עשרת אלפים רובלים. צריך היה קודם לבקש רשיון מאת הנהלת הפלך. המודד הממשלתי איסר את התכניות והיותו דעתו בחיוב. ביקשתי ממנו הסכם בכתב. הוא אמר לי: „הכת קצת, אעלה לסגן שר הפלך וליועץ הראשי“. עלה ויירד ואמר: בנוגע ליהודים יש כל כך הרבה הנבלות עד שסגן שר הפלך והיועץ הראשי חוששים, שאולי יש גם מבהינה זו הגבלות. לפיכך שלחו את הענין להכרעת מיניסטריין הפנים. התחלתי להתרוצץ בכל מיני מסדות. וכל מוסד חשש שמא יש הגבלות והעביר את הענין למוסד אחר. עד שהגיע הענין לקונסיסטוריה ומשם לסינוד הקדוש.

מענינת היא הסיחה שהיתה לי עם המזכיר העליון של הסינוד. הדבר היה בשנת 1871 אחרי הפוגרום באודיסה. איתו אדון אמר לי: „כיצד אתה רוצה להתקין בית קברות יהודי בצד בית קברות נוצרי. האם שכחת מה שקרה באודיסה? עניתו לו שלא שכחתי, אבל שם היתה חגרה בין חיים, ואילו המתים ינחו בשלום על משכבם. וחץ מזה הרי ברור, שבית קברות מותקן ליד בית קברות. הוא אמר לי לבסוף, שבנדאי יתן הסינוד חוות דעת חיובית. כעבור ימים אחדים פניתי למנהל המחלקה הכללית של מיניסטריין הפנים וישניאקוב, שהיה מכירי, ישבתי ליד שולחנו, עישנתי סיגריות ושאלתי בשקט מה מצב הענינים. והוא ענה לי גם כן בשקט, שנתקבל סירוב. קפצתי כאילו נדקרתי. יצאתי מנדרי, השבתי שהתקרה נפלה עלי והתחלתי לצעוק בקולי קולות: „כשבא לידכם ענין יהודי ויהיה קדוש שבקדושים אין אתם קוראים כלל, לא מתעמקים כלל ומרחיקים מאתכם. לשם מה ולמה נשלח הענין לקונסיסטוריה ולסינוד? טוב שאין מסדות נוספים, לולא זאת היה הענין שלנו מטיל עוד כמה שנים. אתם יודעים שאני סטודנט צעיר וכל הענין אינו נוגע לי אבל לצערנו אין בקהילה אנשים היכולים להקריש זמן לדברים כאלה. התנדבתי לכך ואתם יודעים שעשיתי כל מה שיכולתי והכל לשוא. לפיכך לא אוסיף לעסוק בזה ומכיון שעדיין לא בלע המות לנצח אנני לקהילה לשלוח את המתים היהודים למחלקה הכלכלית למר וישניאקוב, ויעשה הוא אתם מה שהוא רוצה“.

דיברתי בהתלהבות כזאת עד שהפקיד נבהל ואמר: „אתה רוצה לעורר שערוריה?“ „כן“, עניתי, „לא יהיה לך מקום לשים שם את המתים ובעל כרחך תשלח אותם רמי שבו תלוי הדבר“.

ביקש אותי להרגע ולשבת ואמר: „כמה אוכל לעזור לך?“ אמרתי לו: „כחוב על הבקשה שלנו מאשתקד שאין מניעות מצד המיניסטריין להתקנת בית קברות במקום הנידון“. הסכים, אבל אמר שהסירוב כבר נשלח לשר הפלך. את שר הפלך הכלתי היסב וכשסיפרתי לו ענין בית הקברות דרש מיד, שהסירוב יוחזר למיניסטריין. וישניאקוב התחיל להתעניין בשאלה. ולבסוף ברק ומצא שהוא יו"ר הועדה הקיסרית להתקנת בתי קברות בעיר הברית. כינס את הועדה והוחלט להעביר את ענין בתי הקברות מן הקונסיסטוריה למועצת העירייה. מועצת העירייה הקצתה לבתי קברות חדשים חלקה מסוימת. ובה חלק לקהילה היהודית בחשכון שיספיק למאה שנה. העירייה התיחסה לררישות הקהילה באהדה ובסבלנות.

בית הקברות החדש נפתח ב 16 בפברואר שנת 1875. מועצת העירייה סללה דרך מכביש שליסלבורג עד תחנת הרכבת אוכותוכו והתקינה בתחנה חדר מתים ליהודים וגם הקצתה 500 רובלים לבנין בית בבית הקברות. בסיוע א. קאופמן אספת עור 10 אלפים רובלים לבנין בית תפילה ובית טהרה.

לפי יזמתי נקבעה הנהלה חדשה לבית הקברות והיא קבעה תקנות שלפיהן ובאים הקרובים או הידידים של המתים לקבוע סדר הקבורה. לפני כן היתה חברה קדישא מתערבת בשרירות. ההנהלה החדשה החליטה שאם הקרובים רוצים קבורה אירופית או מסורתית בידם ובלבד שלא יופרעו יסודי הדת. כן נקבע שהקבורה תהיה בארונות ולפי התור. נקבע גם תעריף לקברים ולטקסים.

בסיכום זכרונותי על התקנת הקהילה היהודית בעיר הבירה עלי לומר, שהרעיון צץ אצלי בשנת 1867 וכשעזבתי את הועדה הזאת בשנת 1871 כבר היה בית כנסת זמני, ועל לבנין בית כנסת, הנהלת קהילה, בית יתומים ובית ספר. כל זה נעשה בארבע שנים. גם כשעברתי למשרה פרטית הייתי נאמן לצרכי ציבור של הקהילה. רק בקיץ הייתי מחוץ לעיר ועל ידי כך יכולתי בחורף לעזור לעסקי הקהילה.

25 שנים עברו מן הרעיון ועד הפתיחה

הרעיון לבנין בית הכנסת ניתן כאמור בשנת 1869 אבל בית הכנסת נפתח רק בשנת 1894. מלאכת הבנין נמשכה רק חמש שנים, ויתר הזמן יצא לכל מיני הרפתקאות לרשיונות. הוץ מזה באה ארישות על ידי הפוגרומים והריאקציה אחרי מות הקיסר אלכסנדר השני. על פעולתי בקהילה נכתב במאמר ראשי בעתון השבועי הרוסי היהודי „ראזסוסט" גליון 23 שנת 1880 וכן באוסף שירים באידיש של המשורר יהודה לייב גורדון „שיחת חולין".

רכישת המגרש לבנין בית הכנסת הותרה בימי שר העיר זורוב. הוא הרשה לבנות באותו מגרש, שסרפוב סירב להרשות. כשנפתח בית הכנסת כבר עסקתי בדכרים אחרים חשובים מאוד ליהודי רוסיה. עברתי בחברת יק"א מיסורו של הבארון הירש.

מבוא לתזכיר של פרץ סמולנסקין לחברת „כל ישראל חברים“

בשעה שהתחילה התנועה לשוב ארץ-ישראל בקרב יהודי רומניה ורוסיה, הפנו יהודי מזרח-אירופה את עיניהם אל אחיהם במערב, אל הארגונים היהודיים הגדולים ובעלי ההשפעה. בין ארגונים אלה תפסה חברת „כל ישראל חברים“ מקום בראש. פעולותיה של חברת זו הקיפו את יהודי העולם כולו. מרכזה של החברה היה בפאריס. באוסטריה, גרמניה ובריסניה נוסדו חברות-בנות עצמאיות, אבל הן שיתפו פעולה עם החברה-האם בפאריס.

שאיפתם של יהודי רומניה ורוסיה לעלייה לארץ-ישראל ולתחיית לאומית שם לא מצאה אונן קשבת אצל ראשי החברות הללו. הם מוכנים היו לתמוך בהגירת מצומצמת לאמריקה, אבל לא לארץ-ישראל. גם קארל (יצחק) נטר, שניסה מטעם חברת כ"ח לפתח את התקלאות בא"י ויסד את „מקוה ישראל“, לא עודד את חבריו כהנהלת החברה לפעולה למען ישוב ארץ-ישראל. בקשותיהן של אגודות לשוב א"י ברומניה ורוסיה נדחת. בקיץ של שנת תרמ"א, כשהתחילה הגירה גדולה מרוסיה, פירסמה החברה כ"ח הודעה, שחתמו רק בהגירה לאמריקה. העלייה לא"י אינה באה, לדעת החברה, בחשבון. כי „הארץ הקדושה התרוששה מאוד ואחינו היושבים עתה סובלים חרפת רעב והעמיגראציע אליה תוכל להביא רעה רבה לעולי הגולה. להגדיל מספר העניים ולהוסיף יגון על מכאובינו. באותה העת אשר עלינו להחיש מעשינו להציל בני עמנו הנתונים בצרה“ („המליץ“, מיום ה' באלול תרמ"א).

עמדתה של חברת כ"ח עוררה התמרמרות בקרב חובבי-ציון. עמדה שלילית זו לתנועת התחייה הלאומית ציערה ביותר את פרץ סמולנסקין. שראה בחברת כ"ח גורם חשוב לאחדות העם. לחברה זו הקדיש פרקים נלהבים במאמרו „עם עולם“ (ב„השחר“, שנה ג') ובשליחות חברה זו עשה ברומניה בשנת תרל"ד. סמולנסקין לא רצה להשלים עם עמדתה השלילית של החברה לתנועה, ששאפה להניח את היסודות לריכוז העם בארץ אבותיו ולתקומתו הלאומית. הוא רצה לשכנע את ראשי החברה בצדקת הרעיון, ביתרונות העלייה לארץ ישראל על ההגירה לארץ אחרת, שגם היא גולה ופזורה. לשם שכנוע התחיל לפרסם מאמרים ב„השחר“. לשם זה קרא להמוני חובבי ציון בכל הארצות להגיש לחברה בקשות תחומות בידי אלפים, ולשם זה חיבר תזכיר מפורט על מצבם של יהודי אירופה, ובמיוחד יהודי רוסיה ורומניה.

את-מאמרו הראשון, שבו יצא להגן על יתרונותיה של ארץ-ישראל על ארצות אחרות, פרסם סמולנסקין ב„השחר“ בחודש אב תרמ"א (תזכרת ה' של שנה י'). במאמר זה, הנקרא „נחפשה ונחקורה“, עמד סמולנסקין גם על מצבם של יהודי רוסיה. הוא ראה בסרעות, שפרצו ברוסיה, פרי תעמולה אנטי-יהודית שיטתית.

שהתנהלה במשך עשרים שנה על-ידי העתונות ברוסיה ולא נעצרה על-ידי השלטונות. סמולנסקין מספר בהערה למאמרו זה, ששלושה חרשים לפני הפרעות אמר במערכות העהונים „ראזסבייט“ ו„רוסקי ייבר“ וכן במקומות אחרים, שיהדות רוסיה עומדת בפני רדיפות חמורות. סמולנסקין ראה את הפתרון לבעיית יהודי רוסיה בהגירת המונים ובעלייה לא״י.

בחוברת הבאה של „השחר“ (חוברת ו' של שנה י') פרסם סמולנסקין שוב מאמר על הצורך בהגירת מחצית מספרם של יהודי רוסיה ובישוב מיספר גדול מהם. המסים אלף נפש. בארץ אחת. כלומר בארץ-ישראל, כהתחלה למרכז יהודי גדול. במאמרו זה, הנקרא „אבותינו חטאו ואינם“, עומד סמולנסקין על מצבם הכלכלי הירוד של יהודי רוסיה. בגלל השינויים בדרכי המסחר ברוסיה, שבאו כתוצאה מבניית מסילות ברזל, נשתבשה פרנסתם של הסוחרים ובעלי המלאכה היהודיים. נפגעה במיוחד שכבת הלומדים והמשמשים בסודש, שהיתה תלויה בפרנסתם בסוחרים ובעלי-המלאכה. סמולנסקין אמר את מספר הנפשות של שכבה זו כחצי מיליון נפש.

בשעה שסמולנסקין כתב את מאמרו אלה, קיווה עדיין, שחברת כ״ח תשנה את דעתה ותתחיל לתמוך בתנועת ישוב א״י. הוא יעץ לאגודות, שפנו אליו בשאלות, ש״אספו חותמים לאלפים מכל הארצות ויגישום אל חברת כל ישראל חברים. ואז ידעו, כי זה הוא הפץ העם ועל פיו יאלצו לעשות את מעשיהם“ („השחר, חוב' ו, עמ' 358).

וסמולנסקין עשה מעשה רב ופנה בעצמו בתזכיר מפורט אל חברת כ״ח. בתזכיר כזה, שלא היה מיועד לפרסום ולא היה צריך להתחשב בו בצנזורה הרוסית, יכול היה לדבר עם החברה גלויות כלבבו. ואמנם מוצאים אנו בתזכיר זה, שלא נתפרסם עד כה ושאנו מדפיסים אותו להלן, דברים, שסמולנסקין לא פרסמם במאמריו ולא יכול היה לפרסמם. התזכיר מכיל את דעתו של סמולנסקין על המיפנה שחל ביהדות אירופה וקריאה לעזרה עצמית, להצלה ע״י הגירה. ע״י עליה לא״י. התזכיר מכיל גם, ובעיקר, סקירה על מצבם של יהודי רוסיה בארבעים השנים האחרונות.

התזכיר הכתוב גרמנית משתרע על שמונים ושמונה עמודים גדולים (פוליו). הוא מיועד להגשה ל„איזראעליטישע אליאנץ“ בווינה, אולם ידוע לנו, שהוא הגישו גם לחברה כ״ח בפאריס (סמולנסקין במכתבו אל מ. קאמיונסקי, בספרו של ר. בריינין על פ. סמולנסקין, חייו וספריו, וארשה תרנ״ז, עמ' 119). סמולנסקין נחן את״כ העתק של התזכיר גם לאוליפאנט. כתיבת התזכיר לקחה ממחברו זמן רב. סמולנסקין, שעבד עבודה ספרותית מרובה, עבד קשה מהבוקר עד הלילה. היה דחוק בפרנסתו וירוד במצב בריאותו, הקדיש בכל זאת זמן רב לחיבור התזכיר הגדול הזה וגם הוציא כספים מרובים להעתקת התזכיר בחמישה העתקים ביד (עיין במכתב הנ״ל).

התזכיר הגיע לידינו מידי הד״ר ארווין רוזנברגר, מי שהיה חבר המערכת „Die Welt“ בשנים 1897—1900, שקיבלו מידי אחד מבניו של סמולנסקין. הבן, שלמד אז בבית-הספר הטכני הגבוה, בווינה וחי יחד עם אחיו התאום ועם אמו בווינה, מסר את התזכיר, העתק אחד מההעתקים שהכין האב, לד״ר רוזנברגר לרגל אסיפת זכרון לסמולנסקין. כוונת הבן היתה, שהתזכיר יודפס, כולו או בחלקו, בשבועון „די ולט“. הד״ר רוזנברגר סבר, לאחר שקרא את התזכיר, שלא יוכל לפרסמו בשבועון, מפני שאת „די ולט“ קראו ברוסיה וברומניה גם במשרדי

הממשלה. פרסום התזכיר היה עלול להרגיז את שלטונות שתי המדינות הללו ולגרום צרות הן ליהודי אותן הארצות והן לאגודות הציוניות שם וכן למנויים על השבועון (הד"ר א. רוזנברגר במכתבו אל הנהלת הארכיון הציוני המרכזי, פירנצה, 29 במאָרס 1956, בתשובה על שאלה איך הגיע התזכיר לידו. התעודה היתה מונחת בידו הד"ר רוזנברגר עשרות בשנים עד שנרכשה ממנו ע"י הארכיון הציוני המרכזי בזמן האחרון. לחוקרי תולדות הספרות העברית ולחוקרי תולדות תנועת חיבת ציון נשארה בלתי ידועה. אני מביע בהודמנות זו תודה למנהל הארכיון הציוני המרכזי הד"ר א. בייז על הרשות שניתנה לי לפרסם את התעודה, הניתנת בתרגום עברי.

סמולנסקין היכה לתוצאות תזכירו. במאמרו „דרך לעבור גאולים“, שנדפס כ„השחר“ שנה י', חוברת ז', יצא באזהרה לחברת כי“ת, שתפרוץ מלחמה נגדה מצד הסופרים העברים ומצד כל חובבי-ציון, אם לא תשים לב לדרישותיהם בדבר פעולה למען ישוב א“י. סמולנסקין שמע מפי אחרים מראשי החברה בווינה („אינראעליטישע אליאנץ“), שיש בחברה זו התנדבות לתנועה לישוב א“י. נודע לו, שגם בפאריס נחשבות בחברה כי“ת רוחות נגד התנועה. הוא פרסם במאמרו המדובר נימוקים כבדי-משקל ליתרונות העלייה לא“י על ההגירה לאמריקה. הוא כתב בגלוי, שהכוונה היא ליצור רוב יהודי בא“, שיקבל גם את השלטון בידו. „ואם גם ישלמו מס למלך תוגרמא, אך בארצם יהיו המה האדונים“. סמולנסקין דרש במאמרו מחברת כי“ת, שתתייעץ בשאלת ההגירה עם האנשים „היודעים דרכי ישראל, האנשים אשר העמידו להתכונן אל מצבו ורוחו“. הוא הציע איפוא, בדומה לתזכירו, לכנס „אספת חכמי ישראל וסופריו“.

תקוותו, שחברת כ"ח תשים לב לדבריו ותפעל למען ישוב א"י, הלכה ונתערערה. כמאמרו „היה ראשיתך מצער“, שפירסמו ב„השחר“ של אותה שנה, בחוברת ח', הוא מציין, ש„פסה כל תקווה ממנו, אם נשים בחברת כ"ח מעוזנו“. הוא קרא איפוא לחובבי-ציון, שיתארגנו וייסדו אגודות לשם פעולה. הוא לא רצה להתיאש מהסתתרותה של חברת כ"ח בפעולה. בהערה העיר: „תקותי חזקה אשר לא יארכו הימים וגם ראשי חברת כ"ח ישובו לראות נכוחה ויעשו את המוטל עליהם“, אולם מדבריו אלה אפשר לראות, שתקוותו לא היתה חזקה.

במאמרו „עצת נפש“ בחוברת הבאה של „השחר“ רואים אנן, שאינו סומך כבר על החברה כ”ח. בחוברת הבאה אחריה, חוברת י’ של שנה י’, במאמר „אם לא עכשיו אימתי“, הוא יוצא בהתקפה נמרצת על החברה. קשה היה לו להתקיף את החברה. שלפני כן העריך אותה עד מאד: „כרצת בעצמוני היו הדברים אשר הטחתי כלפי החברה במאמרי בהשחר, נגד החברה, אשר בכל נפשי עבדתי לה“. מוכרת היה בכל זאת לצאת נגדה, מפני שהיא מתכחשת לתנועה, הרוצה להביא גאולה לעם. הוא אינו רוצה גם עכשיו להתיאש מהשתתפותה, „בתפילה ותחינה ובקשה“ הוא פונה אליה. שתתן את ידה לתנועה. הוא מציע כמקודם לכנס ועידה בהשתתפות אנשים מהארצות, שבהן היהודים נרדפים, וגם מגאליציה. הוא מזהיר, שאם החברה כ”ח לא תפעל למען ישוב א”י, תתאחדנה האגודות לישוב א”י. „ויעשו חברה גדולה, חברה ראשית, ואז תהיה כצרה לחברה כ”ח“. איום דומה איים על החברה כ”ח כבר בראשית שנת תרמ”ב אליעזר בן־יהודה (ב„חבצלת“).

גם במאמריו הבאים התקייף סמולנסקין את חברת כ"ת. במאמרו „חזו נכוחות“ (שנה י, חוברת י"ב, משנת תרמ"ג), „הרימו מכשול מדרך עמי“ (שנה י"א) ו„ארץ ישראל בזמן הזה“. על יחסו לחכ"ח ודחייתה את הצעות חובבי ציון עמד גם

במאמרו הגדול „שאלת היהודים — שאלת החיים“ (בחלק השני) שנדפס ב„השחר“ (תרמ"ג). „הן ברור הדבר כיום, כותב סמולנסקין בהפרזה, כי עתה היתה ארץ ישראל בדינו וכמאת אלף משפחות כבר ישבו בה, לולא קמה הכי"ח לשטן“. הוא מתקיף את החברה כי"ת בלי רחם על שלקחה כסף ציבורי והוציאה אותו לא למען ריכח העם בארץ אבותיו, אלא לפיזורו.

פרץ סמולנסקין ז"ל

תזכיר לאליאנס הישראלית המהוללת בנידון יהודי רוסיה ורומניה

אם לדון מן ההוה על העתיד, אם נתאר לנו את הבא בצלם דמות המתהווה, הרי יש לנו לצפות למעט מאוד מן השמחה ועלינו לחכות רק לדברים נערכים מבשרי שואה. הלפני הימים של עולמות נעימים ותקוות טובות, שנידמו כנותנים הצדקה ליהדות או לפחות לחלק גדול ממנה להסיר את בנדי האבל של אלפיים שנה ביחד עם כל סימני הפחד והחרדה ולגרוק אותם עם המידות והמנהגים המיוחדים של אבותיהם למחסן הסחבות והנשיות. עכור ימי המאבק המרומם לחרות, לנצחון ולזוהר למי שהתנדדו מסביב לדגל התרבות והלבו והתקדמו ולא עלה על דעתם, שהקרקע שרכשו יכול להשמש מתחת רגליהם, המצביא שלהם, הליברלים, עיף כנראה. קול צבאותיו שוב איננו מצלצל כמנצח ובמקום שהיינו רגילים להאזין לקול ענות גבורה אנו שומעים לעתים קרובות קול זועה, אנקת יאוש, אין איסוף להתפלל כשמתעוררת ההשערה, שכת החרות והאחווה והתרבות אינו יפה ביותר.

בסוף המאה ה'18 נתעוררו חלומות תקוה, ובסוף המאה התשע עשרה עברו ובסלון לסרות כל הבטחון בכוח המכריע של ההתקדמות שאינה ניתנת להיסוג, במכונה הנפלאה של התרבות שאין לסובב אותה אחרנית, נעשה הדבר לעובדה גלויה וכוללת. ודאי יש להבין, שהאנשים ששערו הפך סיבה במאבק לחרות ושחלמו כל ימיהם על כיבושים, וסבורים שמילסו את הדרך, אינם רוצים ואינם יכולים לראות שהכל הבל הבלים, שהכל היה רק מקסם כוזב, סאפסר לסובב את המכונה גם אחרנית ולא רק קדימה, צריך שיהיה המפתח ושיהיה הכוח. כך דרכו של אדם: עד הרגע האחרון אינו רוצה לראות את ילד שעשועיו הנאבק לחייו כנואש, והוא אפילו רגנו על הרוסא הרוצה להבין אותו לאפשרות כזאת. אולם התוצאה באה ללא מעצור אחרי הסיבה ושום הכחשה לא תוכל לשנות את הדבר.

אבל בשביל כל אלה העוצמים את עיניהם למרות הכל מופיעה עכשיו תמונת רמים וזועה, שלא נראה כמותה במאה האחרונה.

מאז ומעולם היו רואים את מצב היהודים באספקלריה נאמנה לחוקיות ולאנושיות של הארצות שהם נחתים בהן. אם ירצה מישהו כיום להסתכל באספקלריה זו כדי לראות את האמת ירתע בזעזע אחרנית משום שרע מאוד מצב האנושיות בשעה שמיליוני אדם, ולו יהיו יהודים, מופקרים לשודדים ולרוצחים בלי שתנשא יד או שיתרומם קול אדם. אמנם נערכו בזמן האחרון הפגנות של השתתפות בצער האימללים, אבל אלה הם רק דברים ולא יותר.

על סורקיה הוכרזה מלחמה מפני ששם נעשה כביכול עוול לאזרחים נוצרים אחדים. אמנם היתה זאת עלילה, אבל היא שימשה סיבה ממסיקה לעורר את כל אירוסה למען הסובלים, וכל העולם תרם ברצון דמים חרתי משמע, משום שיפה הוא לעזור לעשוקים. הנהגה מצוינים לעינינו יותר מחצי מיליון אדם זה כעשרים שנה בעניוים קשים שלא יכלו להיות קשים מהם בימי הביניים על ידי מדינה כפופה חלשה ובלתי בוגרת [רומניה]. מתחילה גממו אפילו קצת על עורה (בימים ההם עריין נחשבו הכורמאות ככות, ועדיין נהגו שלא לדבר בשאלות היהודים בולזול או בשנאה). אולם הריסות הלכו וגברו, מספר הרציחות

והנזילות ומעשי האונס גדל מיום ליום — בשכר זה הועלתה ארץ קסנה זאת לדרגת מלכות. כל המדינות הכירו בה ותמכו בה על ידי חווי מסחר. ואילו לטובת הנרדפים האומללים לא נעשה לחלוטין כלום. ואדרבה יסוריהם עוד גדלו על ידי כך, שמעניהם ראו לרעתם הסכמה מוסרית מצד אירופה. ובכלל, ההכרה שהיהודים מופקרים להם לשבט ולחסד המריצה אותם למעשי גבורה חדשים. ולשנאה הישנה נוספה גם הנקמה על שהעזו העשוקים להרים קולם, שהיהודים שונאי המולדת התחצפו להוקיע את מולדתם לפני אירופה כולה כמערת פריצים. כעת אין מלים לתאר בהן את מצב יהודי רומניה וגם מיותר לחפש מלים כאלה משום שאין אונן קשובה. לא רק הדיפלומטים, שגם בלאו הכי אינם עומדים לרשות ההנמניות, לא הכירו בדברים אלה. אלא אפילו העתונות, המכונה ליברלית, חדלה מזמן לננות את השודדים, ואדרבה המיניסטר רוסלי, שפעולתו היחידה היא רדיפת היהודים, ששפך דם יהודי פי אלף יותר מאשר טיפות דיו בקולמוסו, שבעצם צריך היה בעל נפש להתכיש לכטא את שמו, אותו איש מהולל ומפואר בעתונות.

עכשיו קמה תחיה הרעה ברוסיה והיא מענה ושודדת ואונסת כאוות נפשה מתוך הסכמה גלויה של הממשלה, בחסות המשטרה והצבא. מאות אלפי משפחות נגדלדלו, יתר שלושה מיליון וחצי הנפשות אין ספק שגם גורלן יהיה דומה, ובכל זאת אין שום הצלה ושום תקווה. ארבעה מיליון בני אדם הוקדשו למוות והכל הוא שקט. לכל היותר מביאים העתונים רשימה, כאילו זהו שעשוע חרש, ובוה הטל.

מוצדקת התקיה, שכל זה יעצור כוח לפקות עיני יתר היהודים שיראו את המצב בבהירות ויבינו שאם לא יחישו את העזרה בכל האמצעים ובכל מחיר הרי ילך הכל לאיבוד ללא פליטה. כל זה צריך היה להיות ובודאי היה מתרחש לולא אגדת האחדות היהודית, השקר הגדול ביותר שבדו שונאיהם. היהודים נותנים צדקה רבה, זה נכון, אבל לא לאחיהם. אין שום ספק, שאילו היו הרוסים נרדפים על ידי היהודים היו יתר היהודים בודאי הראשונים שהיו מוכנים ומוזמנים לעזור לנרדפים ולרדוף את הרודפים עד חרמה. היינו רואים כאושר אילו היו אחינו מתיחסים אלינו לא יותר רע מאשר שונאינו. כי כך הוא עכשיו מצב אחדותנו. במקום הרגש העצמי והכבוד העצמי, שהיו לשעבר תריס נגד כל התקפה, באו פחד, אהבה עצמית והתרפסות.

היהודי רוצה כיום להיות יהודי בלי שיקראו או יכירו אותו כיהודי. רוצים לשמור על היהדות בעור שעושים כל מה שאפשר כדי לערער אותה עד היסוד. שוב לא רק הדת משמשת מטרה לכל מתחכם הרוחש לו באמצעים דלים שם מתקן, מה שגורר על פי רוב גם משרות מכניסות, אלא גם המדע, דברי הימים וכל הערכים הרוחניים של היהדות מושמצים כיד מבישה על ידי אנשים שעדיין לא פנו עורף ליהדות ולכספה, החיים על חשבון הקהילה. במצב כזה הרי יש משום התעלמות מן המציאות לחכות לאהבת אחים, להשתתפות בצער וכדומה. אבל אפשר היה לחכות לשכל ישר ולתבונה מעשית. ואולם השאננות והאדישות הניכרות מוכיחות, שיהודי אירופה מוכים בסנוורים כשאינם רואים שעזרה מהירה לנרדפים תועיל לעצמם.

שכן רדיפת היהודים היא מחלה מידבקת, שאינה ניתנת לאתר אותה, אלא פוישה יותר ויותר ואוי למי שרשלנותו סייעה בידה. מצוות הקיום העצמי היא איפוא להקים בעור מועד את העזרה הראויה. אבל לא קרה כלום משום שאותו המעס שנעשה למען היהודים הרוסים דומה לא לעזרה אלא לריבוי היסורים. הרי זה כפעולת קורטוב מים בשלהבת גדולה. ואם כבר להמנע מתלונות על כך, הרי לכל הפחות מן ההכרח לומר: לא קרה כלום, לא ניתנה עזרה, אפילו לא נפתחה הדרך לכך ולא בוקשה בכנות, וכמה שיכאב להגיד את הרבר בגלוי וכמה שאין זה נעים לפלוגי ולאומני, המתמירים לעשות מה שאפשר, לשמוע זאת, הרי הרבר צריך להאמר.

בלי ספק יבואו האדונים המלובדים המנהלים את האליאנס לידי הכרה כי-לאחר שכל הנסיונות למען יהודי רומניה לא זה בלבד שלא עזרו, אלא להיפך, הרעו את מצבם. שאין להוסיף ולנסות את כוחה של האליאנס במקצוע המדיני.

היה זמן נוח להשליית בטעה שנפיליאון הלהוט להתערבות היה מפליט פה ושם מלה לטובתה. קנאת הדיפלומטים האחרים המריבה אותם לחקות אותו לעתים או להצטרף לדבר. אבל לשם כך צריך היה להיות נפיליאון או המדינה המגרה להתערבות צריכה להיות מריבה מוסלמית. במארוקו. בסוניסיה וכדומה מן הארצות שאינן נוצריות עמדו באמת בהתנגדות מתאימה לימין היהודים הנרדפים, אבל באירופה לא היו דברים מעולם ולא יהיו דברים לעולם.

אם המצב הוא כך, צריכה היתה הכרה יחידה זאת המוסמכת לכך והמוכשרת לכך למפעול לטובת כלל ישראל, לכוון את כל תשומת לבו ואת כל הריצותה רק כלפי פנים. זאת אומרת להצנא אמצעים שאם אין ביכולתם לעצור ידי הרודפים הרי לפתות לאפשר לנרדפים את הכריחה, הכריחה ככל מהיר, הכריחה לכל מי שיכול וריצה. זה היה האמצעי היחיד להציל את האומללים מכליה בטוחה ולמנוע העברת המגיפה אל מעבר לגבול.

עד כה צריך היה לפתות החלק הרביעי לעזוב את ארץ הדמים. למה לא נעשה הדבר עד כה? למה לא ניתנה לבורחים העזרה הדרושה ולא פולסה הדרך הנכונה? למה נעשה דוקא הכל מה שמנע את היציאה במקום לקדם אותה? הסיבה לכך פשוטה — אי ידיעת המצב של יהודי רוסיה. נכון, שלא קל לאליאנס לדעת בדיוק את מצב היהודים בארץ שכל מלה בה נתונה לפיקות הצנזורה וכל חנועה נעצרת על ידי המגלב, ליהודים אסור לומר שום דבר, ואם היסורים מפיקים מהם פה ושם קלו צעקה, הרינאמר הדבר רוסית או עברית. שתי לשונות שאינן ידועות למנהלי האליאנס המהוללת, חוץ מיוצאים אחדים מן הכלל. מהיכן איסור תהיה לאדונים בפאריז, בוינה וכו' תמונה ברורה על מה שמתרחש ועל מה שצריך לעשות? נשארה כמובן רק דרך אחת — להזמין מספר מסויים של אנשים הבקאים בארץ ויושביה, אבל הדבר לא נעשה, הסתפקו בדעתם של בנקאים אחרים, שבמקרה הטוב ביותר אינם יודעים כלום על היהדות ועל פי רוב גם אינם רוצים לדעת, זאת היתה הסיבה שהאליאנס עשתה משהו שנתקבל על ידי כל המעמדות של יהודי רוסיה, בכל העתונים היהודיים בעברית או ברוסית בתרעומת ובגינוי, ועל ידי כך גתערערו המוניטין של האליאנס, שנחשבה מאז כמוסד קרוש.

את זאת גרמה האליאנס במתן עזרה למאות האהדות שהגרו לאמריקה. כדי לברר את הדברים יותר, חושב אני שאין זה מיותר לתת סקירה קצרה על מצב היהודים ברוסיה בארבעים השנים האחרונות.

כימי ניקולאי (הראשון) היה היהס אליהם איום. אין לך עיגוי שלא עונו בו. אמנם לא תמיד היה הנורם שנאת ישראל, כי למרות רצונו העז של הקיסר לראות בכל ארצו דת אחת, בכל הקיצוניות נגד כל ססיה או כל כסירה וכל שינוי קל שבקלים מן הפולחן האירתודוכסי, שהסתדל להשמיד כאש וכתרב, הרי היה סובלן כלפי פולחנות בלתי נוצריים. הוא לא הפריע את היהודים והטטרים בדתם ואפילו תמך בפולחנם וענש בעיגוש חמור כל חילול קדשיהם. אבל שתי נפשות התרועעו בלבו: האחת נאבקה בכל חוקף למען אתרוח הדת והשניה דרשה בכל עוז תרבות ומרע והשכלה, שיופצו באותה האלימות ובאותה העריצות.

לפני היהודים עמדו שתי דרכים להיחלץ: או השמר שהיה מכסר על כל הפשעים, ואפילו רוצח יכול היה על ידי כך להמלט ממשפט מוות או — עד כמה שהדבר מצחיק — סיום בית ספר. בית הספר, התלבושת האירושית, תיקון הסולחן ואפילו הלימוד המסודר של הדת בכתי מדרש לרבנים הורכבו להם בזרוע.

אבל כל זה בלע קרבנות אין סוף בארם והרבה את יטורי היהודים באופן איום: מצד אחד קמה התנגדות ומן הצד השני הוטלו ענשים קשים בלי שאפשר לתלות את האחריות בקיסר או ביהודים. הקיסר עשה מה שיכול: הוא נתן זכויות יתירות וזכויות ליהודים המשכילים. אולי היו היהודים מקבלים תקנות אלה בשמחה, לולא היתה רובצת על העריצות קללה שהיא משיגה לא את רצונה אלא את רצון עוזרי עונותיה.

הפקידים לא אסרו ליהודים, כי רצון הקיסר היא ההשכלה ושהוא אומר אפילו לתת להם שכר על כך, אלא בכו כל מיני אנדות אפשריות ובלתי אפשריות כדי להבאיש ריח בית הספר. תפילות גוצריות, טרטוט צלבים והאזנה לדרשת הכמרים מתוך כריעה על קטניות או תצץ, אלה הם התפקידים שהוטלו על הילדים בבית הספר. כך נתפרשו כל מפעלי התיקון של ניקולאי. המרי העקשני של היהודים, ענשים חמורים מצד הקיסר, שהפכו בידי כלי היוצר שלו לעינויי גהינום, ומילוי כיסי הפקידים — זו היתה התוצאה. הזמנים ההם היו איומים.

כל יהודי איחל לעצמו מקרב לב את המות יותר מאשר את החיים, והגיוס האכזרי של ילדים בגיל 8 עד 10 לעבודת צבא האכזרית ביותר, כמעט לכל ימי החיים, הכריע את האבות והאמהות עד כדי כך, שלא נהנו אפילו מחיי הילדים או כריאותם.

אולם כל זה התחיל להעלם לאחר שהוציא בית המדרש לרבנים את חניכיו הראשונים לעולם, אמנם הללו לא היו מופת למסר ולאהבת אחים. הם נלקחו מבין הנוער של הרחוב, מתוך ילדים ללא הורים (שהרי הורים לא היו שולחים את בניהם למסד ארוך כזה), בבית המדרש עצמו היו אותם האנשים שצריכים היו לשמש להם לדוגמה לא יותר טובים מאשר הם עצמם. קצתם מנהלים ומורים ללימודים הומאניים, רובם תילים משוחררים וכדומה, שרצו לכלכל את המשפלה בדם יהודי (בתי המדרש לרבנים נוסדו לא בכסף יהודי אלא בדם יהודי, המסים לשם כך נסחטו מאת היהודים ודלדלו אלפי אנשים). אחרי כן מורים יהודים אחדים ללימודים יהודיים, שהמנהל התייחס אליהם כמו לכלבים, שכן המורה הנוצרי קיבל 1500 ריבלים והיהודי רק 600. על ידי כך הוכרחו רובם לקבל שוחד.

בימים ההם אפשר היה למצוא אנשים המסכימים לקבל משרה כזאת רק בין חלאת העם. בכל זאת חידשו מוסדות אלה עד מהרה את כל היהדות. אחדים מן התלמידים, שלא רצו להיות רבנים, משום שהרבנות מטעם לא היתה אלא משרת מלשינות בעלת זכויות יתירות, מכיון שהרבנים מטעם שהיו למורת רוח הקהילה ולפיכך עוררו שנאה ולגלוג — לא היתה להם עבודה אחרת מאשר לפקד על רשימות הגולדים והמתים, — המשיכו את לימודיהם בבתי ספר עליונים, כי בית המדרש לרבנים נחשב כגיימנסיה. צעירים אלה נעשו רופאים ופקידים ופעלו בכל מקום. מכיון שלמדו בבית המדרש לרבנים הרבה לימודים עבריים, רכשו בתי המדרש לרבנים בזמן קצר שם טוב ומוניטין ורבו הדורשים אליהם.

כשם שימי ממשלת ניקולאי היו שאיפה מתמדת להשכלה, כך מיד עם עליית אלכסנדר השני על כסא המלוכה מתחילה עימות ואחר כך נסיגה. הליברליות המדומה של הקיסר הזה נתגלתה כהפסקת כל פעולה. החוק הראשון של שחרור המשועבדים כביכול העניק לו זרי דפנה, שעליהם נח כל ימיו ללא מעש (או בעצם לא נח). אני אומר השחרור המדומה של המשועבדים, משום שלמעשה לא היה כאן אלא מראית עין, מקסם כוב, אפס. כי חוץ מזה שבארץ שהכל בת עבדים, לא רק של הקיסר, אלא גם של הפקיד הנמנך ביותר, אין לדבר כלל על שחרור. הרי ביחוד אין לדבר על כך לגבי האיכר. האיכרים שוחררו משלטון בעליהם אבל לעומת זאת העמידו עליהם שליטים רבים בצורת פקידים. הטילו עליהם מסים שהיו קשים מנשוא יותר מעבודת פרך. תיהם שהיו נערכים עד אז על ידי בעליהם ב־300 רובל לא היו שווים מעכשיו אפילו פרוטה. הם יכלו למות כולם ברעב ואיש לא ראה להם. אבל הדבר נקרא בשם שחרור והעניק לקיסר לעולם שם משחרר.

שחרור עוד יותר מדומה וכוזב ניתן ליהודים. היהודים, שהיו מעונים ונרדפים בלי הרף, נשמע לרווחה בעלות הקיסר על כסא מלכותו. הלחץ כאילו נעלם מיד מתחילתו. המחנות האכזרים קורעי לב, כשהיו מאספים את הגברים בהמון בשוק ומקצצים בפיאותיהם ובמעיליהם הארוכים ופוגעים בזה במקצת הזקן ולעמים גם השפה. מה שעורר כמובן צחוק מצד הפקיד הקפדן. הונועה וההרדה בעזרות הנשים של בתי הכנסת כשהיה שר העיר מופיע סם עם חילים אתרים ומסיר מראשי כל הנשים את המספחות והצניפים ומניח אותן כולו בראשים מגולחים כעונש על הפרת החוק. שאסר על הנשים לגלח את השיער. או שהיו קושרים בחבלים חבר מלמרים על חטא שחטאו בהוראת תלמוד בחדרים ועל ידי כך נעשה התלמוד לסתורה יקרה. ואפילו העניי שבעניינים לא ויתר על לימוד זה; או שהיו מוליכים בעיר במה יהודים בסד לרגליהם משום שהתפללו במנין בבית פרטי. כל החסאים הללו והפדיונות מן העונשים ולבסוף העונשים בשעה שלא היה כסף לפדיון — כל זה הדל בשעת. אונס הביקור בבתי הספר, הילוף הבגדים וכדומה הוקל בהרכה משום שלא נתקבלו דרישות לכך מלמעלה. אנכ היה הרבר נפסק בקרוב גם בלי זה. משום שלמרות אגרות הונועה של הפקידים ואחדים מקרב היהודים ששימשו מתורגמנים, למרות כל ההפתדות, נוכחו רבים שבתי הספר והבגדים ויתר הגזירות אינם כל כך גוראים. נשמעו אפילו בבתי הכנסת קולות בפומבי בעד החוקים הללו, שהבחינו בין האישיות של הקיסר ניקולאי ובין פקידיו והכריזו על רצון הקיסר כראגת אכ ליהודים. נגר התלבושת הישנה יצא אפילו למדרים יראי שמים ידועים בסענה שלפי התלמוד „דינא דמלכותא דינא“ [נדרים כ"ח ע"א]. דבר זה גרם לכך, שדוקא המדרנים ההליפו את תלבושתם ואפילו רבנים רבים, שלא נאסר עליהם ללבוש תלבושת מסורתית. עשו זאת מרצון כדוגמה לעם.

בכל מקום ניכרה שאיפה להשכלה ולהתקדמות. אבל בכל הכוונה הרצויה לא באה התקדמות. הפקידים הקטנים וגם אחדים מן הפקידים הגדולים השתמשו בכל האמצעים כדי לעצור את ההתקדמות. הם ידעו היטב שהשכלת היהודים מסכנת את קיומם הם. ממשכורתו לא היה הפקיד הרוסי יכול אפילו לקנות לחם מספיק למשפחתו. לפיכך צריך היה לפצוא מקור צדדי ליתר הצרכים כגון בשר, יין, סוטים ומשחק קלפים. הפקידים הלכו יד ביד עם האדוקים וכל מי שנאשם בהשכלה הוסגר להם. הם יכלו לעשות אתם מה שרצו: לענוש אותם בענשי גוף, לגייס אותם לצבא ואפילו להגלות לסיביריה. ובכל זאת הלך וגדל מספר הנרדפים על ידי האדוקים והפקידים. עד שלבסוף נשבר תוקף הפקידים ונתבטל אונס בית הספר והתלבושת. אם לא לגמרי הרי במקצת.

ביטול זה גרם לכך, שהנוער הסתער על ההשכלה. תלמידי בתי המדרש לרבנים שהגיעו בינתיים לכבוד וכן תלמידי בתי ספר אחרים, כגון בית הספר היהודי באודיסה, הח להם למופת. וכך לא עברו עשר שנים ונתמלאו בתי הספר העממיים, התיכוניים והגבוהים יהודים. הם קיבלו תמיכות והצטייגויות והיו ברובם חביבים על המורים והמנהלים. מספר הרופאים ועורכי הדין והפקידים היהודים גדל מיום ליום. כך היה בתקופה הראשונה של מלכות אלכסנדר השני, זאת אימרת בתקופת שב ואל תעשה, בשהממשלה לא עשתה כלום לא בעד השכלה ולא בגדה. היהודים קראו בשם אלכסנדר בחיבה יתירה. שום תפילה לא היתה כל כך נלהבת בהגותן תשועה לשלום הקיסר. לא יאמן כי יסופר שכל הסופרים העברים כמעט ללא יוצא מן הכלל דיברו בכל הזדמנות מתאימה וכלתי מתאימה רק על הסדי הקיסר. העקרון הראשון של ההשכלה היה להעריך את הקיסר. האדוקים הזכירו את הקיסר כיתר הלל לזכר ימי הגבורות.

אילו היו הדברים נמשכים כך גם להבא, היתה רוסיה כיום המדינה הנאורה והתקיפה ביותר ושלוש המיליון והצי של יהודיה היו המאושרים בעולם. אבל לא כך היה. לאחר התקופה הראשונה של שבתת הנשק מצד הממשלה קמה תקופת הנסיגה. הרבר התחיל

במספר הגדול של בתי ספר ותלמידים. התחילו לפחד מפני המספר הגדול של הכותבים והספרים. הופעל הלחץ של הצנזורה. התחילו שמים מכשולים בדרך התלמידים. שוב לא ראו בהשכלה משום הישג אלא חטא, וכך התחילו לסלק את תוצאות תקופת ניקולאי. והדבר נעשה בכל יום ויום ביתר עוז. כל הפקידים ידעו את מנמת הנסיגה והם פעלו ברצון בכיוון זה. זה היה המצב הכללי. מה שגויגוע ליהודים. ייתסו מבלי דעת את המצב לאמיתו לקיסר מה שלא היה ראוי לו. כשם שיתסו לניקולאי דברים שלא היה אשם בהם. הם הכירו טובה לאלכסנדר, ואילו היה מי שהוא אומר להם את ההיפך היו רוגמים אותו.

אם להקביל תקבולת בקורותיה בין שני הקיסרים הרי תהיה התוצאה לא לטובת אלכסנדר. ניקולאי רצה שהיהודים יהיו משכילים. זוהי עובדה. הוא רצה לעשותם לאזרחים הנוגים. לדבריו. ראה לדבר הן התמיכות שניתנו לכל סטודנט, ששוחרר גם לתמיד סכל המסים ואפילו מעבודת הצבא מן היום שנכנס לבית הספר; המושבות שניתנו ליהודים במחנה ואף הוענקו להם כספים והם גם שוחררו מכל המסים ומעבודת הצבא. ראה הם בתי המדרס לרבנים. שלתלמידיהם ניתנו זכויות יתירות. כל זה מוכיח שניקולאי לא עשה מה שעשה מתוך שנאה לישראל. ואם הדבר לא יצא לפעולות כמו שנתכוון הרי אשמים המכצעים ולא הקיסר. ואפילו בכל הנגישות מצד הפקידים יכלו היהודים להרגיש עצמם לבטח. רכושם וחיהם היו בטוחים. למעשה לא היו הגבלות: מי שנתן יותר כסף צדק בין שהוא יהודי בין שהוא נוצרי. הוץ מזה ביסל ניקולאי לתמיד את עלילת הדם מתוך הנימוק שאם היה כה קורטוב של אמת היו היהודים מומן מגלים אותה. נאסר אפילו לכתוב בעד עלילת הדם בעוד שהכופר יצהק בר לויגוון קיבל בעד ספרו העברי „אפס דמים“ פרס ניכר ומכתב תודה מאת הקיסר.

חוץ מגזירות חוקי התיקונים יכלו היהודים להיות מרוצים ממצבם. את תפיסת הקיסר מסמנת עמדתם של רבים מן הפקידים הגבוהים כלפי היהודים. רבים התחילו אליהם ממש באהבת אב. למשל מיניסטר ההשכלה נורוב, המיניסטר אובארוב, המפקח על בתי הספר פירגוב, המושל הכללי לרוסיה החדשה, הנסיך וורונצוב, שהיה בכלל אדם הומאני, שנתן ליהודים בקוקז ובחלקי פרס שכבש את כל הזכויות והשתדל בכל מקום שלטונו לשפר את מצבם מתוך אהבה ודאגה; נציב מלכות פולין הנסיך פאסקביץ, שהשפיע על היהודים רוב טובות עד שקראו אותו בשם צריק; המושל הכללי של קיוב וואסילצ'יקוב ופקידיו הגבוהים, שרובם היו נוטים חסד ליהודים.

ליאון מאנדלשטאם, שהיה ממונה על עניני היהודים במיניסטריון ההשכלה, לא הרגיש עצמו נחית בין המיניסטרים. העם התיחס ליהודים בידירות ויש שהגן על הנרדפים נגד תעלולי הפקידים. הכמרים היו ידועים כאוהבי ישראל (בעלי המשפחה שבהם העדיפו תמיד את הקשרים עם היהודים). ואף על פי שאין להכחיש שהקיסר ניקולאי רצה מאד בהתנצרות היהודים (השמד לא זה בלבד שהציל את הנידון למוות אלא הביא לו גם עושר וכבוד) הרי לא היתה סכנה לקיום היהודים ואפשר להגיד בבטחה שאילו היו לניקולאי יהודי אלכסנדר השני היה משפיע עליהם רוב טובה.

כל זה נשתנה בימי השלטון הליברלי של אלכסנדר השני. מיד לאחר עלותו על כסא המלכות באו הפרעות הראשונות באודסה: יהודי נרצח ברחוב, יהודי אחר נוקר עיניו, רבים נפצעו, נהרסו כמה בתי יהודים ובתי כנסיות. הפרעות דוכאו מיד, אבל לא הוטל על הפושעים עונש ניכר ולא ניתנו פיצויים לנפגעים. המושל הכללי הרוזן סטרוגאנוב נתן פקודה לקהילה לסלק אפילו את המצבה מקבר הנרצח משום שעליה נאמר שהוא נרצח על ידי היוונים. לא עברו ימים מועטים והתחילו פגיעות קטנות מצדדים שונים. בשאוול נחספה ילדה בת שנים עשרה מזרועות הוריה ונסבלה לנצרות. לא הועילו צעקות ובכיות. מישהו כתב כתב פלסתר, שהיהודים נוקמים לדם והממשלה סבלה זאת. גונב כוסים ידוע התנצר

וכתב כתב פלסתר נגד היהודים בשם „ספר הקהל“ ועל כך נתמנה לצנזור עליון של פטרבורג. תלמיד בית המדרש לרבנים נבער מדעת ושמו גורייב התנצר ונתמנה למורה באותו בית מדרש, וכל המחאות לא הועילו.

בביאליסטוק שקהילתה קיבלה מאת הקיסר אלכסנדר איגרת תורה ובה דברי מחמאות על שהקהילה היתה נאמנה לממשלה בימי מרד שנת 1861, רצו אחרי דיכוי המרד לגבות מאת היהודים כסף עגושים ודוקא את כל הסכום של העיר, משום שהפולנים קצתם הוגלו לסיביריה, וקצתם ברחו. הרוסים שבסער פוטרן מן העגושים. המשא רבץ על היהודים בכל מקום ומקום. אבל יהודי ביאליסטוק הסתמכו על חסד הקיסר וניסו לגלגל מעליהם משא זה, ועל כך הוטל עליהם קנס מיוחד. משלחת ששלחו לקיסר לא ניתנה להופיע לפניו וגורשה מפטרבורג ואף נענשה בקנס עצום על חוצפתם. כעבור זמן מה אילץ בעיר זאת מנהל הגימנסיה את התלמידים היהודיים ללכת בכל יום ראשון לבית הכניסה וכל התלונות לא הועילו. המנהל קיבל על כך שבח.

בעת ובעונה אחת התחילו רוב העתונים פתאום להתקיף את היהודים ולא הניחו שום אשמה שלא חשדו בה את היהודים. תרגמו לרוסית כל מה שנכתב נגד היהודים, הופצו כל מיני עלילות והעתונים הללו היו ברוכב ממשלתיים, ולמעשה היו כל העתונים ממשלתיים משום ששום עתון איננו יכול לכתוב כלום בלי רשיון הממשלה, וכל העתונים שהיו שונאים ליהודים קיבלו מאת הממשלה תמיכות. ניתנה פקודה לכל הצנזורים להתיר כל מה שנכתב נגד היהודים ולאסור כל תגובה מצד היהודים.

באודיסה הופץ בכמה אלפי טפטים כתב פלסתר שהיהודים זקוקים לדם בפסח וכשהחאננו היהודים על כך בפני הצנזור הראשי התנצל: „הנה פקודת המיניסטרוין“. היהודים רצו לכתוב ולהוכיח שמחבר כתב הפלסתר הוא גנב ידוע שריצה את ענשו, אבל לא הותר להם.

(סוף התזכיר בחוברת הבאה)

אגודת הסטודנטים היהודים הרוסים הראשונה בברלין

בשנות השמונים, עם ההרפת ההגבלות לסטודנטים יהודים ברוסיה התפתחו אגודות הסטודנטים בין תלמידים יוצאי רוסיה בערי מערב אירופה, ביוחד בגרמניה, באוסטריה, בצרפת, בבלגיה ובשווייצריה. בארצות אלו עלה מספר הסטודנטים היהודיים ילידי רוסיה לשמונת אלפים ובשנים הראשונות של הציונות ההרצלית התקיימו כעשרים אגודות סטודנטים ציונים.

לאגודת סטודנטים יהודים מרוסיה שנוסדה בברלין היתה השפעה רבה על התפתחות הרעיון הציוני. ולא פחות הושפעה מסטודנטים אלה גם האיריאולוגיה של התנועה הלאומית-היהודית בברלין. הסטודנטים היהודים שנמלטו מרוסיה לערי האוניברסיטאות שבמערב אירופה נשאלו גם כאן ב"קולוניות" שלהם. בהרצאות וויכוחים ממושכים דנו על בעיות העולם ככיוון קוסמופוליטי וסוציאליסטי ובתוכן נגעו גם בבעיותם הם — בעית היהודים, שבגללה הוכרחו לעזוב את רוסיה ולחפש את האפשרות להשתלמות באוניברסיטאות מחוץ לרוסיה.

"קולוניה" גדולה של סטודנטים רוסיים התאספה בסוף השנים השמונים של המאה ה"ט בברלין.

בשנת 1889 נוסדה בברלין ע"י סטודנטים יהודים מן המזרח בעלי הכרה לאומית האגודה: "רוסי-יודישער וויסענשאפטליכער פערין". המיסדים של האגודה היו ליאו מוצקין¹ ומוריץ משה קרפס².

אחרי זמן קצר סולק קרפס והמנהיג הרוחני של האגודה היה ליאו מוצקין. החברה מנתה בהיוסדה 12 סטודנטים, וביניהם שמריהו לוין³, יוסף לוריא⁴,

¹ ליאו מוצקין (1867—1933), ממנהיגי הציונות העולמית. ראתה עליו את המונגרפיה של ד"ר א. ביון במבוא לכתביו הנבחרים. ירושלים תרצ"ז.

² לפי דברי ד"ר שמריהו לוין בזכרונותיו היה קרפס, שבא מקרץ, טפוס לא סימפטי. בברלין למד חימיה. באגודה החזיק מעמד רק זמן קצר, אח"כ חזר לרוסיה והיה רב מטעם בדרום רוסיה. אח"כ נתמנה ע"י הממשלה הרוסית לרב הראשי באודסה, נגד רצונה של הקהילה היהודית. הוא היה חשוד כמלשין וכסוכן הבולשת הצארית.

³ נולד 1867 בסויסלוץ, למד באוניברסיטאות בברלין ובקיגנסברג. 1903—1907. השתתף ב"השלוח" ו"אחיאסף". היה רב מטעם בגרודנה, ביקטרינוסלב ומשנת 1905 מטיף בוילנה. כאן ערך עד 1906 את העתון היהודי הרוסי "Novaja Sarja". לקח חלק פעיל בעבודות ציוניות. השתתף בעתונים "המליץ", "דער יוד", "פריינד", "דאס יידישע פאלק". 1906 נבחר לציר בדומה, השתייך ל"קלוב היהודי". נאומיו על המצב של יהודי רוסיה עשו רושם רב. אחרי שחתם על הצהרת וויבורג נגד הממשלה הוכרה לעזוב את רוסיה. עבר לברלין. 1911—1918 חבר הרעד הפועל המצומצם של ההסתדרות הציונית. 1918—1914 באמריקה. תעמולתו הציונית כאן רכשה לתנועה חברים והוסיפה להקמת הסתדרות חזקה. 1920—1934 שליחתו של קרן היסוד בארצות שונות. 1922 מיסד עם ח. נ. ביאליק את ה"דביר". זכרונותיו שיצאו לאור בג' חרבים הם תרומה ספרותית בעלת חשיבות גדולה. נפטר בתל-אביב בשנת 1935.

⁴ נולד במומפיאני בליטא. למד בברלין וגמר את למודיו בתואר ד"ר לפילוסופיה בשנת 1896. אח"כ מנהל את החדר המחוקק "חגוך" בורשה. 1903—1899 ערך

ויקטור יעקבסון³, מיכאל רונשטיין, נחמן סירקין⁴, אייגן (זעליג) סיסקין⁵, לאגודה הצטרף גם סטודנט גרמני היינריך לוח⁶.

ההנהלה המעשית היתה בידו הטרומוירט מוצקין, לויין ולוריא. הם טיבעו את החותם הלאומי הציוני על האגודה והתור לכל פעולותיה את הכיוון.

הואיל וביין הסטודנטים היהודיים מרוסיה התגברה הנטיה לתנועות סוציאליסטיות, שתרמו על דגלן גם את הרעיון הלאומי כדי להשתמש בו לטובת התנועה המהפכנית הרוסית — היתה מטרתה הראשונה של האגודה לעשות נפשות בקרב הסטודנטים היהודים ילידי רוסיה ולפרוץ פרצה לתוך החזית הסוציאליסטית קרסית שלהם.

מנהיגי האגודה — מוצקין, לויין ולוריא — ניגשו לתעמולה למרות כל הקשיים, מצוידים בהשכלה יהודית וכללית מקיפה. ביחוד הבין שמריהו לויין להעמיד את בעיות היהודיות לאור הנכון ולהסביר לסוציאליסטים כיצד משלים את נפשם, שהם בינלאומיים ואינם באמת אלא כורכים לאומיות רוסית והתבוללות רוסית.

יוסף לוריא, שהתעמק במדעי היהדות, ביסס את הצד העיוני של הרעיון הלאומי. מוצקין כבר הצטיין אז בכשרונותיו הארגוניים ובבהירותו ההגיונית.

במלחמתם בסוציאליסטים, המתנגדים לרעיון הציוני, עזר להם נחמן סירקין בעל לשון שנונה וסארקאסטית. כדיוחותיו, משליו קלעו תמיד למטרה והכריחו את המתנגד להיכנע. סירקין היה גם בקי בספרות הסוציאליסטית והשתדל למזג את

אח. "דער יוד", 1903—1906 — את העתון היומי האידי הראשון בפטרסבורג, "דער פריינד", 1906 עורך השבועון "דאס יידישע פאלק" בוילנה, 1907 עלה לא"י, מורה להיסטוריה בגמנסיה "הרצליה" בתל-אביב. בשנות 1919—1938 מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. נפטר בירושלים בשנת 1938.

³ נולד 1869 בסימפרופול (קרים). אחרי גמר למודיו בברלין חזר לרוסיה. 1899 חבר הוועד הפועל הציוני, 1909—1918 חבר ההנהלה הציונית. 1906 מנהל סניף הבנק האנגלי-פלשטינאי בביירות. 1908—1916 הנציג הפוליטי של ההסתדרות הציונית בקושטא. 1918—1914 מנהל הלשכה הציונית בקופנהגן. 1921—1934 נציג ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית בחבר הלאומים בז'נבה. נפטר ב־1934 בפריז.

⁴ נולד 1868 במוהילב. אחד ממייסדי הציונות הסוציאליסטית. ערך מספר עהונים. כתב "Die Judenfrage und der sozialistische Judenstaat" מת 1924 בניו-יורק.

⁵ נולד 1873 בצ'ורנוב (קרים). למד ברוסטוב וברלין. אחרי גמר למודיו בשנים 1895—1903, אגרונום בארץ-ישראל. 1903 חבר המשלחת לחקר אל-עריש. 1904—1906 חבר הוועד הא"י (יחד עם פרופ' וורבורג וד"ר פרנץ אופנהיימר). אח"כ 1906—1915 אגרונום באפריקה. אחרי המלחמה (1918) לקח חלק פעיל בעבודה ציונית. מ־1933 בא"י. פעיל בשטח ההתיישבות. ממייסדי "נהריה".

⁶ נולד 1869 בוואנצלכן (גרמניה) גמר את האוניברסיטה בברלין. 1894—1893 עורך "Jüdische Volkszeitung". 1896—1895 עורך הירחון "Zion" 1896—1898 בארץ ישראל. הנהיג כאן למוד התעמלות בבית ספר לבנים ב־1896 הוציא ביוליטין גרמני על א"י. 1897 נבחר לציר הקונגרס הציוני הראשון בבאזל מטעם האכרים בא"י. 1898 ליהוה עם דוד שוב את ד"ר הרצל בא"י, 1899 עד 1933 ספרן בספרייה האוניברסיטית בברלין. ערך שנים רבות את "Jüdische Rundschau" ציר בחברה קונגרסים ציונים. 1924—1933 נשיא החברה הביבליופילית היהודית הראשונה "Soncino" 1933—1950 בא"י. מנהל הספרייה העירונית בתל-אביב. פרסם ספרים רבים לתולדות היהודים, הפולקלור היהודי, לתולדות הציונות. השתתף גם באנציקלופדיה רוסית-יהודית "Encycl. judaica". Judisches Lexikon מת בתל-אביב 1951.

האידיאלים של הלאומיות ושל הסוציאליזם לכלל שאיפה לאומית אנושית אחת⁹). לפי התקנות השמורות בארכיון הציוני בירושלים מטרת האגודה „לחת לזווער היהודי מרוסיה בברלין את האפשרות להכיר את עניני וצרכי העם היהודי“. להשגת המטרה הזו משמשות: א) הרצאות על תולדות וספרות ישראל, על חיי ההוה היהודי, דיונים על ענינים פוליטיים. ב) אולס-קריאה, ובו ימצאו במיוחד עתונים בשפה העברית, הגרמנית והרוסית, כמו כן עתונים רוסיים כלליים, ירחונים וספרים.

תקנות אלו היו אמנם מסורות כלפי דרישות חוק החברות, שהיה אז בתוקף, בגרמניה. לאמתו של הדבר היתה מטרתה הראשית של האגודה לחנך את חבריה ליהודים בעלי הכרה לאומית, שיקבלו עליהם תפקידים חשובים ואחרניים כעבודה לטובת העם וארץ-ישראל.

העבודה התינוכית נעשתה בהרצאות, ויכוחים ושיחות. בהתלהבות ובאהבה קבלו עליהם החברים להתכונן להרצאות, ללמוד ולהתעמק בדברי ימי ישראל ולהכיר את אוצרותיו התרבותיים. מתוך רשימת ההרצאות למדים אנו את רבגוניותם של הנושאים המראים שמלבד הבעיות האקטואליות ענינו אותם היסטוריה יהודית, הספרות העברית בימי הבינים, תולדות א"י, הספרות העברית החדשה, תלמוד תנ"ך ואפילו הקבלה, המרצים העיקריים היו ליאו מוצקי, נחמן סירקין, שמריהו ליון, י. לוריא, א. ספרא, היינריך לוח, א. בראגין, מיכאל רוזנשטיין, י. סאקר, פביוס שאך, ד"ר ל. גינצבורג ואחרים.

בויכוחים השתתפו מלבד חברי האגודה גם אורחים, שביקרו בקביעות את ההרצאות, וביניהם התיאורטיקן המרקסיסטי הידוע כבר בימים האלה, היתודי הרוסי הלפאנד פארווס (Parvus)¹⁰ טוגאן-ברנובסקי¹¹, ברדייב¹², פטר סטרובה¹³, הסופר הרוסי הידוע ארקדי גורנפלד¹⁴, רפאל סולובייצק, גריגורי איטלון¹⁵, שמילאו אחרי כן תפקידים חשובים בחיי רוסיה ובתנועות הסוציאליסטיות. תודות לפעולה תרבותית והינוכית זו נעשתה האגודה למרכז חשוב בחיי הסטודנטים הרוסיים בברלין ככלל למרות השם הנייטרלי, היתה האגודה ציונית ולאומית כמלוא מובן המלה.

האגודה התרחבה אחרי שנתים של קיומה והצליחה ללכד סביבה את כל

⁹ על סירקין ראה את מאמרו של ברל צגלסון: „האחד במערכה“. בכתבי נחמן סירקין חלק א', עמ' א-קל"א, תל-אביב תרצ"ט.

¹⁰ אלכסנדר הלפאנד נולד בברזין בשנת 1867, משנת 1892 בגרמניה, 1904 חזר לרוסיה, נאסר והוגלה לסיביר (1905), הצליח להמלט משם והגיע לגרמניה. בשנים 1910-1914 כקושטא סוחר ותעשיין, כתב ספרים על בעיות סוציאליסטיות, מת 1924 בברלין.

¹¹ מלומד ומדינאי רוסי ידוע (1865-1919).

¹² א' פילוסוף רוסי דתי (1874-1949).

¹³ בראשונה סוציאליסט ואח"כ מדינאי ליברלי, 1906-1907 חבר הרומה, עורך הירחון „רוסקאיא מיסל“, בימי המהפכה הצטרף לגנרל ווראנגל, אחרי התמוטטות חי בפרין.

¹⁴ ארקאדי גורנפלד נולד 1867 בסבסטופול, השתתף בירחונים יהודים בשפה הרוסית, פרסם מאמרים על הספרות הרוסית, היהודית והאידיית, השתתף בעריכת אוסף התעודות „Regesty i Nadpissi“ תרגם לרוסית את Ethik d. Judentums של פרופ. לאצארוס.

¹⁵ איטלון גריגורי (1852-1926), נולד בויתומיר, למד מתמטיקה ולמדוי טבע באוניברסיטה בפטרבורג, משנת 1883 חי בברלין והתמסר לעבודה מדעית כמיוחד בשטח הפילוסופיה העיונית והיהם שבין לוגיקה ופסיכולוגיה.

¹⁶ א' מצאתי טיוטה של התזכיר הזה אבל לא בשלמותה. אם נתקבלה תשובה מאיאנס בלתי ידוע.

הסטודנטים היהודיים מרוסיה¹³ שלמדו בברלין ולהפוך את האגודה גם למרכז של התנועה הציונית-הלאומית בגרמניה.

שליהם ביקרו בערי השדה ורכשו שם באספות והרצאות נפשות לרעיון הלאומי ושיבת ציון. האגודה השפיעה גם על חוגי הנוער היהודי ברוסיה, וחבריה בנסעם לימי החופש לרוסיה ארגנו שם את הנוער לחוגים ציוניים.

בברלין וביהר ערי גרמניה השפיעו גם בכיוון ציוני על הנוער היהודי הגרמני ולכם כך ערכו מזמן לזמן נשפים, הרצאות ונאומים בשפה הגרמנית.

ל"אגודה המדעית הרוסית היהודית בברלין" היתה מסונפת אגודה דומה בבית הספר העליון לטכניקה בדרזדן, שהיתה פעילה מאוד. חלק מתבריה רצה לעלות לארץ. להיות שם להקלאים ולעבוד בסלילת מסילת הברזל הראשונה בארץ. שבכנינה התחילו בשנת 1891 בקו יפו-ירושלים. אחד מהם, שמחה רוזנבלום ממוסקבה, קיים את הפצו ועלה.

כייסדי האגודה לא הסתפקו בעבודה תרבותית לבד. פעולתם הראשונה היתה הקמת אולם קריאה וספריה. מתוך הרשימות הנמצאות בארכיון האגודה רואים, שלמעשה נמצאה באולם הקריאה כמעט כל העתונות היהודית (בשפות העברית, הרוסית, הגרמנית, האנגלית והצרפתית). עתונים רוסיים, גרמניים וגם ירחונים מדעיים ומקצועיים.

אולם-קריאה זה היה אולם-הקריאה היהודי הראשון בברלין לעתונות ומשך אליו קוראים רבים מתוך כל שכבות האינטליגנציה היהודית. הוצאות האולם והספריה היו לא קטנות והאגודה הוכרחה לאסוף כספים. בענין זה פנו גם אל ברוך אדמונד רוטשילד בפריז וביקשו ממנו לעמוד לימנם שלא יצטרכו לחסל את אולם הקריאה והספריה.

פעולה מיוחדת הטילה האגודה על חבריה בשנת 1891. באותה שנה בוצע על ידי שלטונות רוסיה גירוש היהודים ממוסקבה. מספר הפליטים שעזבו את גבולות רוסיה גדל מיום ליום. בתקופת 1891—1892 עברו אחרי נדודים וטלטלים שונים דרך גרמניה לבד יותר מ-250,000 מהגרים יהודים מרוסיה בדרכם לארצות מעבר לים. בגרמניה אורגנו ועדי עזרה, שאספו כספים לכלכלת הפליטים בעברם מגבול הרוסי-הגרמני לגמל המבורג.

הואיל ואגודת הסטודנטים הרוסיים הכירה היטב את מצב הפליטים, וחבריה דיברו את שפתם, הכיעה את נכונותה לעמוד לרשות ועדי העזרה.

ראשית כל ארגנו שרות מיוחד בתחנות הרכבת, שנמסר לידי שמריהו לוינ ורובינב. הם היו המקשרים בין הפליטים וועדי העזרה ובעבודתם הקלו בהרבה על הועדים ועזרו למהגרים, בהצילם אותם מידי סוכנים רודפי-בצע.

עם המאורעות העגומים ברוסיה ותכניותיו של הברון הירש להתישבות היהודים הרוסים בארגנטינה נתעוררה בציבוריות היהודית ברוסיה ובחו"ל שוב השאלה: ארץ-ישראל או סריטוריה אחרת, במקרה המדובר — ארגנטינה.

¹³ בשנת 1893 נכנס לאגודה כתבר חיים וייצמן, המנהיג העתיד של ההסתדרות הציונית. תפקידו העיקרי היה בשנים הראשונות למכור באספות סקירות על מצב היהודים בארצות העולם. בשנת 1891 נתקבלו כתברים שני סטודנטים יהודיים ומצאם מגליציה. הם נתקבלו מפני שהשקפותיהם הציוניות והיהודיות היו קרובות לאלו של חברי האגודה (כתבי מוצקין ע' 238) והם ד"ר יהושע שהון (1870—1936), הסופר העברי והמדינאי היהודי-פולני הידוע, וד"ר מרדכי אהרנסרין (1869—1951), הסופר העברי הידוע, הרב הראשי בכולגריה ואח"כ בשודיה.

בעיה זו הותמרה בעוכדה שמצב המתישבים בארץ נתקשה כזמן הזה מיום ליום. בגלל המשבר הקשה בהתישבות היהודית בארץ-ישראל, דומה היה כבר שחלום הציונים לא היה אלא ענין של טעות היסטורית.

בין הסטודנטים היהודים ברוסיה ובחוצה לארץ היו מתנהלים ויכוחים חריפים בענין „הארצישראליות". היו שטענו, כי אפשר לקיים לאומיות-יהודית גם בלי ריכוז טריטוריאלי בארץ. הלאומיים האלה המליצו קודם כל על סוציאליזמוקרטיה יהודית. היו גם חוגים, שראו דוקא בתכנית ארגוניטנה את האפשרות להגשים את הריכוז הטריטוריאלי של העם היהודי ביתר הצלחה מאשר בארץ-ישראל. מובן שחוגי הסטודנטים הרוסיים שטרם הצטרפו למחנה הציוני הרשפעו גם ממצב הרוח שהשתלט אז בציבוריות היהודית בגרמניה.

אין לשכוח שכשלהנותיהם של חובבי ציון בארץ-ישראל דוקא בשנות 1891—1892 עודדו את ראשי המתבוללים בגרמניה להתנגדות יותר חריפה לרעיון הציוני. סוף כל סוף הושפעו חוגים מסויימים ביהדות גרמניה מסיסמאות התנועה הציונית שתפסה כבר מעמד באוסטריה ומשם השפיעה באמצעותו של העתון Selbstemancipation גם על הלך הרוח של יהודי גרמניה. מאמרו של ד"ר נתן בירנבוים, שהצטיינו בביתרום ההגיונית ובניסוחם המלטש, עוררו תד תוק בתוך האינטליגנציה היהודית.

כל זה הרגיו את באי-כוח היהדות הרשמית — רבנים, מטיפים ופרנסים הקהילות. בגרמניה התרכזו דברי הכיוון האנטי ארץ-ישראלי סביב העתון „Allgemeine Zeitung des Judentums" שהחל משנות הארבעים של המאה ה-19 לא שינה עמדתו האנטי-ציונית. כאז כן גם עכשיו כתב נגד שיבת ציון ובסיפוק גפש מלא ציין במאמרו הראשיים, כי כל השאיפות להקים בארץ-ישראל ישוב יהודי גדול במטרה לחדש שם את האומה והמדינה היהודית. נכשלו בהחלט. לפי דעת העתון היה מוכרח לבוא לידי כך, כי עם ישראל נותק זה מכבר מהארץ הקדושה.

כל זה הכריח את אגודת הסטודנטים הרוסיים לפעולה פוליטית. ראשית כל רצו להוכיח לברון הירש שכל תכניתו הארגוניטית, שנתמכה גם על ידי שלטונות רוסיה, אינה ברצונו של העם היהודי ברוסיה. בפטיציה¹⁷ מיוחדת הפנו את תשומת לבו של הברון הירש, כי בתכניתו לא יסמוך על „בעלי עצות" שלו אלא על החוש הבריא של המוני העם. במקום ליישב אותם בארץ נכריה, מוטב להחזירם לארץ אבותיהם. שאתה קשורים הם על פי ההיסטוריה והמסורת. ביחוד הורגש בפטיציה, שרק בארץ אפשר להעביר את היהודים לחקלאות ולהשרישם על הקרקע. שינוי כזה לא קל ותלוי אפשר בנסים ואלה אפשריים אך ורק בארץ-ישראל. האגודה החליטה לשלוח לברון את הפטיציה הזו עם אלפי חתימות של יהודי רוסיה.

החברים שנסעו לרוסיה לימי החופש קיבלו עליהם לאסוף את החתימות. ולמעשה אחרי שובם לברלין בסתיו 1891 הביאו אתם יותר מארבעים אלף חתימות של יהודים בערים שונות של רוסיה. בשם לב למספר קטן של החברים ולקוצר הזמן, שעמד לרשותם, יש לציין שנעשתה על ידיהם עבודה פוליטית בעלת ערך גדול. את הפטיציה שלחו לברון הירש, אבל האגודה לא זכתה לקבל איזו תשובה.

¹⁷ ראה טפרי, Vorgeschichte des Zionismus Wien 1927 p. 199—200.

¹⁸ לפי תיאורו של ד"ר שמריהו לויך בספר זכרונות, ע' 299—302. לצערנו לא נמצאת הפטיציה בניירות הארכיון של מוצקין.

שהיא. מלבד הפטיציה הזו פנתה האגודה גם אל האליאנס (כ"ח) בפריו בפטיציה שניה.

החל משנת 1881 נתעוררה בציבוריות היהודית תקוה שה"אליאנס" סוף כל סוף תשנה את יחסה לארץ-ישראל — ותקדיש תשומת לב להתישבות יהודית בארץ-ישראל.

עוד בזמן ששודרה משלחת ה"אליאנס" לברודי לארגן את ההגירה היהודית מרוסיה פנה העתון היהודי-גרמני Jüdische Presse שמאז המליץ על ישוב ארץ-ישראל, בקריאה חמה אל הנהלת האליאנס לכונן את זרם ההגירה הרוסית גם לארץ-ישראל.

אף על פי שהאליאנס ושלחיה לא שמו לב לקריאתו אלו והתנגדו להגירה היהודית לארץ-ישראל, היו חוגי הציבוריות היהודית הלאומית מקיים, שבמשך הזמן תהיה אפשרות למשוך את האליאנס לעבודה בארץ-ישראל.

נימוקים כאלה עודדו את האגודה המדעית היהודית-הרוסית לפנות בשעת מצוקה זו ליהדות הרוסית גם אל האליאנס, בפטיציה, שבה מפנה היא את תשומת לבם של האליאנס על זרם המהגרים הגדול, המוכרח לעזוב את רוסיה מבלי לדעת לאן ללכת. ברוסיה אוהדים חוגים רחבים לעליה לארץ-ישראל ומשוכנעים הם ששם ישנה האפשרות היחידה ליישב חלק גדול של היהודים וליצור מהם מעמד אכרים. הסטודנטים הרוסיים השואפים לתירוש ארץ-ישראל ולפתרון מוחלט, פונים בשעה, ששאלה זו עומדת על סדר היום כאחת האקטואליות ביותר, אל האליאנס, שהוא המוסד העליון לכל עניני ישראל, כדי להפנות את תשומת לבו לרעיון הארצישראלי. העובדה שהם לומדים בארצות מערב אירופה מצדיקה אותם להביא לכיטוי את שאיפותיהם של אלפי צעירים יהודים נלהבים ברוסיה, שאיפתם העיקרית של השכבות העממיות של האוכלוסיה היהודית היא להמציא ליהודים המעונים והנדכאים מקלט בארץ, שיתן להם מחמת אופיה ההיסטורי של הארץ ובכות מסורתה היהודית את הבטחון לקיום שקט ולהתפתחות כוחותיהם הגופניים והמוסריים. לתביעות אלה מתאימה ביותר ארץ-ישראל. ידוע שבארץ-ישראל נמצאים שטחים גדולים פנויים ונאותים להתישבות רבת-היקף, יש גם אפשרויות להתפתחות התעשייה והמסחר.¹⁸

בתזכיר מיוחד כתוב ברוח ציונית פנו אל הברון אדמונד רוטשילד, אחרי דברי הקדמה שבהם מדגישים, שסטודנטים יהודים מרוסיה, הלוקחים חלק פעיל בתנועת חבת-ציון, שמו למטרת חייהם לעורר בקרב העם את אהבת ציון והכרה עצמית ולהפיץ את הרעיון הלאומי. מכיון שהברון רוטשילד, החל משנת 1881, הוא הראשון והיחיד, שהשתדל בהקרב מלאה לתת לפליטים מולדת בארץ-ישראל, בשעה שאחרים שמו לב אך ורק לעזרה זמנית, פונה אליו הנוער הלאומי ברגשי תודה ותקווה שגם להבא יעשה הכל כדי להגשים את תקוות ישראל.

הגבונים והמשכילים בקרב יהודי רוסיה, שאין ביכולתם להרים את קולם אל אחיהם במצור, כולם בדעה אחת, כי ארץ-ישראל היא הן מבחינת לאומית והן מבחינת תרבותית, המקום היתירי שבו יוכלו להפוך את היהודים הרוסיים לאכרים טובים. בדעה זו נוקט גם הנוער היהודי והוא אסיר תודה לברון בעד עזרתו במפעל ההתישבותי בארץ-ישראל. מתוך לימוד היסטוריה הגיעו לידי מסקנה, שארץ-ישראל היא המוצא היתירי להצלה נכונה של היהודים, מסיבה זו רואים בעלי התזכיר את

¹⁸ בארכיון מוצקין.

עצמם מחוייבם להביע לברון את תודתם והערצתם בגלל פעולותיו הגדולות. בסוף מבטיחים לו, שתמיד יהיו נכונים להעמיד את חייהם לרשות הענין הגדול של עם ישראל ולפעול להגשמת שיבת ציון.¹⁹

לא ידוע אם האגודה זכתה לתשובה מאת הברון רוטשילד. כשהתכנסה ב-8 ליוני 1891 בברלין ועדת הועד המרכזי לעזרת היהודים פליטי רוסיה, שבה השתתפו נציגי הקהילות בכירות אירופה לשם דיון על שאלת הגירת היהודים הרוסיים, דיברו גם על אפשרויות ההתיישבות של יהודים רוסיים בארצות שונות. האגודה שלהן לעידה תזכיר מקיף על ההתיישבות בארץ-ישראל. כבתזכירים הקודמים הבליסן גם כתזכיר הזה את השאיפות של היהדות הרוסית, ואהדת ההמונים לשוב ארץ-ישראל.²⁰

האגודה לא הזניחה את עבודתה התעמולתית. מצב הרוח בקרב הסטודנטים היהודים מרוסיה היה כזה שרובם התבייש כבר להיות בין המתנגדים לארץ-ישראל. לפי דברי מוצקין²¹ לא היה סטודנט חשוב אחד שלא התקרב אל האגודה.

לאגודה, שבזמן הוסדה מנתה 12 חברים, השתייכו בשנת 1891 — 35 חברים פעילים ובאספותיה השתתפו בין 70 עד 150 סטודנטים ואישים חשובים מהקולוניות הרוסיות בברלין.²² וביניהם, מלבד הסוציאליסטים²³, גם עוזרי ה' Woschod ד"ר ירשבסקי ד"ר גרוזנברג, ד"ר גוטקין מקיבו ד"ר יוסף חזנוביץ (מביאליס-טוק), המייסד של הספריה הלאומית, רופאים ועורכי דין שבאו מרוסיה ושהו אז בברלין. בזמן זה התגבש גם המצע האידיאולוגי של האגודה.

אף על פי שמוצקין וחבריו הכירו בערכיה החיוביים של הגולה, לא הכחישו כי הגולה דומה ל"זרם לבח", העלול לפתע פתאום ביום אחד לסחוף את האמנציפציה ולהקים מחיצה אטומה בין היהודים ויתר העמים. כל זמן שמצב כזה מסכן את קיום העם אין מוצא אחר אלא ריכוז בטרטוריה מאוחדת, "המולדת הלאומית" היהודית בארץ-ישראל תהפוך אותנו לעם גורמלי ותקבע את מעמדנו במשפחת העמים. ההנחה העיקרית להקמת המולדת הלאומית — היא יצירת מעמד אכרים יהודים. בלי אכרים וקרקע אין ארוכת-עמנו".

השקפות האגודה ומנהגיה בנידון אכרות יהודית רומנטית ביותר²⁴ ובהתלהבות מתארים הם בנאומיהם את החיים החדשים בארץ, "שעתה כבר מהלכים בה אכרים יהודים ואכרות יהודיות בשדותיה, וצלילים עבריים עולים מהררי ציון. אין ספק, שתניעה עממית כללית תצליח ליצור בה אוכלוסיה יהודית גדולה ולהושיב עם ישראל חדש על חורבות כנען. על ידי שאיפה כזו נרכוש לבטח יחס

¹⁹ בזמן הזה ביקר חבר האגודה נחמן סירקין, מבלי להתיעץ עם מי שהוא, אצל הציר הטורקי בברלין והציע לו למכור ליהודים את א"י בסך מאה מיליון פרנקים. הציר הקשיב ברגילות לדברי סירקין ויעץ לו לפנות בהצעתו אל הוועד הגדול בקושטא.

(ש. לוי, שם עמ' 316)

²⁰ Selbstemancipation 1891 Nr. 12 p. 6.

²¹ מכתבו אל אחיו ישראל, שהיה אז ברוסיה מיום 20.4.1891 בארכיון מוצקין.

²² מכתב מוצקין אל אחיו, מיום 5.1.1891.

²³ הסטודנטים הסוציאליסטים היו מאורגנים עפ"י רוב באגודה השניה "מדע וחיים", שנוסדה בשנת 1887. בשנת 1889 נוסדה גם אגודה של סטודנטים יהודים-רוסיים הלומדים בסבניץ בברלין בשם "הילפע". מטרת האגודה הייתה פילנטרופית בלבד.

²⁴ נאומו של ל. מוצקין בחג'המכבים בשנת 1891. 31-32 Selbstemancipation 1892

Nr. 3, p.

של כבוד מצד העמים ואף נביא ליד כך, שהעולם האירופי ידבר על שחרורו של ישראל באותה קנאות, באותה התענינות ובאותה התלהבות, שבה דיבר על שחרורו של העם האיטלקי או הויוני.²⁴

את היסוד העיקרי רואים לא בתמיכת הישוב. לפי דעתם שגיאה היא להטעים את ארץ־ישראל ולא את הרעיון הלאומי היהודי. אמנם הרעיון הארצישראלי קשור קשר אמיץ ברעיון הלאומי אבל יש לשים לב לעובדה שלא הציונות²⁵ גרמה לרעיון הלאומי אלא להיפך. כדי להיות ארצישראלי נאמן צריכים להיות קודם כל יהודי לאומי. לכן יותר חשוב להשריש בציבוריות היהודית קודם כל את הרגש הלאומי ולהתיחס לישוב ארץ־ישראל לא כאל ענין של פילנתרופיה. הדרך היחידה — „דרך הרעיון הלאומי אל הציונות“²⁶.

הכרה עצמית היא היסוד של הרעיון הלאומי, ולכן יש לדחות כל גישה אפולוגיסטית של יהודי גרמניה לאנטישמיות, התקדמות ההשכלה לא תבטל את השנאה ליהודים. רק על ידי שיבה לחיים עצמיים על אדמתו ההיסטורית ולתרבות לאומית אפשר לפתור את השאלה היהודית.

במסגרת זו מתנועעים הרעיונות הלאומיים־ציוניים של האגודה, המהווים תפיסת הציונות כתנועה פוליטית.

האגודה רצתה להשאר רק חוג מוסגר של אינטלקטואלים המתמחה בבעיות עיוניות של הרעיון הלאומי ולחנך דור־מנהיגים. מבחינה זו נמנעת האגודה מכל מפעל מעשי.

האגודה לא הגיבה לקריאתה של חברת „אדמת ישרון“ מיינה שפנתה אל כל האגודות וחברות לישוב ארץ־ישראל לכנס ועידה לשם ליכוד כל האגודות במסגרת אחידה ודרשה גם מהאגודה הברלינאית לשלוח את נציגה לוועידה זו.

במקום תגובה חיובית פרסמה האגודה ב־11 לאפריל 1891 הצהרה²⁷ „חתומה בידי נשיאה ליאו מוצקין ומזכירה י. לוריא וכה קבעה, שהאגודה נמנעת מכל מסעל מעשי ומתעסקת רק בלימוד ההיסטוריה היהודית, תקירת בעיות היהודיות וטיפול עיוני של הרעיון הלאומי. מובן שחברים רשאים לקבל על עצמם תפקידים לסוכת ישוב הארץ.

עמדה זו לא מצאה הר בחוגי הציונים, ביחוד באוסטריה. ד״ר בירנבוים ו„קדימה“ הוינאית לא היו מרוצים מפרישות זו.

עוד ביולי 1890 התקשרה ה„קדימה“ הוינאית עם האגודה וביקשה ממנה לעמוד אחת בקשרים כי „מעוניינים אנחנו בכל שמסוגל להכניס את הרעיון הלאומי־היהודי לתוך שבבות רחבות“²⁸.

ב־31 לנובמבר 1891 מינתה „קדימה“ את נשיא האגודה ליאו מוצקין ל„חבר מחליף מכתבים“ (Korrespondierendes Mitglied) של „קדימה“, בגלל עבודתו המסורה לסוכת „הענין הלאומי הקדוש“²⁹.

בשנת 1892 עורן חברי האגודה לד״ר היינריך לוח לייסד אגודת סטודנטים יהודיים־גרמנים, לפי דוגמת ה„קדימה“ הוינאית ועשו כל המאמצים לאפשר יסודה

²⁴ את המושג ציונות (Zionismus) קבע בראשונה ד״ר נתן בירנבוים בנאומו ובמאמרו ב־ Selbstemanzipation. 1892.

²⁵ Selbstemanzipation. 1892. Nr. 3. p. 34

²⁶ Selbstemanzipation. 1892. Nr. 9. p. 88

²⁷ מכתב של „קדימה“ אל האגודה מיום 11.7.1890 בארכיון מוצקין.

²⁸ מכתב של „קדימה“ אל מוצקין מיום 30.11.1891 בארכיון מוצקין.

וסוף סוף נתכנסה בשנת 1892 (30 במארס) ישיבת היסוד של האגודה החרשה Jung-Israel, ואליה הצטרפו גם כמה מחברי האגודה הרוסית.

שנות התשעים של המאה ה־19 הביאו שינויים גדולים במצב רוחם של הסטודנטים היהודים. בחוגי האינטליגנציה היהודית התחילו עקב המשטר הפוליטי הקשה, בפרט לגבי היהודים, להתפשט זרמים סוציאליסטיים־מהפכניים בצורות קומופוליטיות. סטודנטים יהודים הצטרפו למפלגות ריבולוציוניות רוסיות וחלקם בפעולותיהן היה גדול.

לנוער האקדמי המרוכז במחנה הציוני קשה היה לעמוד בפני הזרמים המהפכניים האלה וכמעט אי אפשר היה לעשות תעמולה ולרכוש נפשות חדשות ואפילו לשמור על הארגונים הקיימים כבר.

ביחוד קשתה הפעולה מכיון שהמשטר הפוליטי ברוסיה לא נתן את האפשרות לאגודות האקדמיות לעבוד בגלוי.

לפני הציונות ההרצלאית ובראשיתה התקיימו כמעט בכל ערי האוניברסיטאות אגודות ציוניות של סטודנטים, אבל היו מוכרחות לעבוד באופן בלתי־חוקי ובתנאים קשים מאד ולא פעם היו חבריהם בסכנות רבות.

לעומת זאת התפתחו אגודות הסטודנטים בין תלמידים יוצאי רוסיה בערי מערב אירופה, ביחוד בגרמניה, אוסטריה, צרפת, בלגיה ושווייצריה.

בארצות אלו עלה מספר הסטודנטים היהודיים ילידי רוסיה לשמונת אלפים ובשנים הראשונות של הציונות ההרצלאית התקיימו כעשרים אגודות של סטודנטים ציונים.

ד"ר מאכס מאנדלשטאם

אחד מכוכבי הלכת המזהירים, שליוו את שמשו העולה של תיאודור הרצל, היה מאכס מאנדלשטאם, בן למשפחת המאנדלשטאםים המפוראת שבניה נמנו עם ראשי תנועת ההשכלה ברוסיה. יש מהם שהרחיקו לכת עד למקומות אשר לא שבו מהם. גם הוא הלך בדרך ההתבוללות והטמיעה, אך לפתע חזר אל בני-עמו. דמותו האצילה שימשה מקור עידוד ונחמה לנדכאים וחלוצים בארץ הרוסי. היה רופא, פילוסוף ומנהיג, אהוב על כל פלגות העם.

בערוב ימיו זרחה לו שמשו של הרצל ושני האנשים הדגולים האלה נקשרו בעבותות אהבה של אב ובן, ואם לאחר מותו של הרצל סטה מאנדלשטאם, ומתוך אהבת עמו רצה לדחוק את הקץ ולקרב את הגאולה בדרך לא-דרך, הרי הוא מאלה

שזכו בעיני העם וודונותיהם נחשבו להם כשגונות...

יותר מחמישים שנה עברו מאז תקופת בה פעלו הרצל ומאנדלשטאם, אולם דומה כאילו יובלות מפרידים בינינו ובינה. גם שמו של מאנדלשטאם נשכח בימינו, אולם כל פעם שאנו מורסים לפנינו את היריעה המזהירה של ימי הקונגרסים הראשונים, לא נוכל להחסיר ממנה את דמותו של רופא-העינים מקיוב — ד"ר מאכס מאנדלשטאם.

פרק ראשון

ההשכלה ושברה (1880—1838)

א. זאגר

מאכס (עמנואל בן יהואל) מאנדלשטאם נולד בר' סיון חקצ"ה (29.5.1838) בזאגר (Жагара) בצפון מדינת זאמוט, ממש על גבולה של קורלנדיה. העיירה הקטנה, שמספר תושביה לא עלה בהרבה על אלפים נפש, היתה מחולקת על ידי נחל קטן לשתי קהילות נפרדות: זאגרייטש וזאגרייטש. שכל אחת מהן היה לה רב משלה ומוסדות דת וצדקה מיוחדים. רוב אנשי העיירה היו מן המחזיקים בנושנות, קנאים לדת וחיים באהלה של תורה, ושנים רבות שימשה העיירה קן לאנשי ה"מוסר" הקנאים מיסודו של בן זאגר, ר' ישראל סלנטר, אולם בין אלה התגוררה חבורת בעלי-כתים משכילים, שגם הם היו מופלגים

בתורה, ואם כי לא היו קנאים חסוכים אבל היו שומרי דת, ואותה שעה למדו וקראו הרבה בספרות התלולנית ובספרי מדע'. "חכמי ז'אגר" יצאו להם מוניטין עוד בראשית ימי ההשכלה וכמה גורמים היו לכך. קהילת ז'אגר נוסדה רק בסוף המאה הי"ח ומסורת עתיקה של דורות לא העיקה על בניה. קרבתה היתה לקורלנד, ששימשה קן לתרבות הגרמנית במזרח-אירופה, גם היא גרמה להשפעתה של ההשכלה על יושביה, וכן משתבח דודו של מאכס מאנדלשטם, אריה לייב מאנדלשטם בכתבי נעוריו: "אף-על-פי שעיררנו שייכת בחומר לפלך וילנה, הרי היא מצוינת ברוחה של קורלנד, ולכן רגיל אני לכנות את עצמי קורלנדי".¹

בקהילת ז'אגר לא נכנסה ההשכלה בפרץ ובצווחה, כברבות מקהילות ישראל ברוסיה. היא באה אליה כאילו ממילא. סוחריו העיר שהיו נוסעים לרגלי מסחרם לקניגסברג, ללייפציג ולשאר ערי גרמניה, הביאו עמם, יחד עם סחורתם, רעיונות חדשים ואת מיטב הספרות האירופית. בין סרגסי הקהילה נמנה יהושע קליון, ידידו של חלוץ ההשכלה בליטא, מרדכי אהרון גינצבורג, ובראש חברת המשכילים עמד ר' חיים ז"ק, שהיה מכובד על כל בני העיירה — משכילים ומחזיקים בנושנות כאחד. מקן זה טל ההשכלה יצאו, חוץ מן המאנדלשטמים, החוקר בחכמת ישראל ר' שניאור זק"ש, רבו של הבארוך דוד גינצבורג ורפאל נסע רבינוביץ בעל "דקדוקי סופרים", שקנו להם שם בעולמה של "חכמת ישראל". שניאור זק"ש העיד על עירו שהיא "עיר מלאה חכמים וסופרים".²

במד שני היתה ז'אגר נתונה להשפעתה של ליטא התורנית, שאריקות קפואה שררה בה ולימוד התורה על כל נושאי כליו עמד בראש עניניה הרוחניים. העיירות אשר מדרום לז'אגר: ראגולה, פוקרא, ווילקוביר, סלנס, סלז, קייראן — הפכו לשם דבר, והמגיד מקלם, הלוחם העז של מתנה המחזיקים בנושנות, היה אורח מצוי בשני בתי מדרשותיה של ז'אגר. מתוך שתי השפעות אלה נוצרה בעיר מעין אוירה של סבלנות כלפי ההשכלה כל עוד היתה מצנעה ורכה ושוכנת כבוד ברשות היחיד, בבתי הסידיה, אמנם, כשניסו המשכילים להקים בשנת 1841 בית-ספר בעיר כמחזנות אותו "בית-ספר לילדי ישראל" שנוסד אותה שנה בוילנה, התקוממו עליהם בני העיירה, ו"רב צעיר אחד" שעורר את בני הקהילה לחמוך בתכנית זו (כנראה, היה זה שניאור זק"ש, שהור אותה שנה לעירו לאחר מסע לימודים ממושך במרכזי ההשכלה בדרום-רוסיה ובוילנה), נאלץ לכרות מן העיר. אולם

¹ יעקב דינעזאן — עראינעדינגען — רער פנקס, וילנה תרע"ג, עמ' 152. דינעזאן נולד בז'אגר בשנת 1856.

² "רשימות הסטודנט היהודי הראשון ברוסיה" (רוסית) — Пережитое קובץ א', עמ' 13.

³ "הלבנון", שנה ה', עמ' 370. שם בא הספרו של זק"ש על הגביר המשכיל שמעון הורביץ מואגר, על "חכמי ז'אגר" ר' אגרת לחיים ז"ק מאת ש. זק"ש ("כרם חמד", ברלין תר"ד, עמ' 34) וכן מכתביו של בנימין מאנדלשטם לחיים ז"ק ב"חזון למועד" (וינה, תרל"ז) חלק ג'. כן כתבו עליהם א. ש. זאקס ב"יד ושם לזכר פרידוס" (ניו-יורק, 1929) ושם מאמרו: "פון אמונה צו השכלה", וד"ר ה. פראנק ב"ליטע" (ניו-יורק, 1951, עמ' 784—775). מילידי ז'אגר ידועים, חוץ מאלה הנזכרים בגוף המאמר, ק. ג. זיסוצקי, הסופר האורתודוקסי א. אטלס, והמשכיל שלמה זלקינד אלישיב (אביו של הסופר "בעל-מחשבות", המספר עליו בזכרונותיו — "העבר" פסרגרד, תרע"ח ח"א, עמ' 108. הוא היה בן-דודם של ליאון ובנימין מאנדלשטם), והביבליוגרף א. ו. מריידוס.

⁴ ר' Israelitische Annalen ליוסט, שנת 1841, עמ' 367. שם נאמר כי איימו על הרב הצעיר שימסרותו לדיון, שמו של הרב אינו מסורש. אולם ידוע לנו כי שניאור זק"ש חזר לז'אגר, עיר מושב אביו, הרב צמח זקס, ממסעותיו בין משכילי גליציה, ווהלין, ווילנא. (ר' פר' י. קלוזנר — היסטוריה של הספרות העברית החדשה", ירושלים תשי"ב, כרך ב' עמ' 133). וכן מספר י. קלוזנר כי ר' חיים ז"ק יסד בעירו בית-ספר ולאחר חצי שנה עזב

בהוג הצר של המשכילים. רובם מכני המשפחות האמידות, שעסק בתורה ובהשכלה בתדרי ביתו לא פגע איש. בזכרונותינו הנזכרים לעיל מתאר א. ל. מאנדלשטם את ההבדל בין ז'אגר וקייידאן (עיר מולדתו של מ. ל. לילינבלום) במלים אלה: "שם, בקייידאן, חיו האמנויות הטפלות והרעות הקדומות. והייתי מוכרח להניח את הלימודים החיצוניים ולהתמסר כלב ובנפס ללימוד התלמוד. שם הייתי גלמוד ולא היה איש אשר אוכל לשפוך לפניו את לבו. — — — עזבתי את קייידאן וחזרתי לבית-אבא לעסוק בחרת חירות כלימוד לשונות וקריאת יצירות כופת ברוסית, גרמנית וצרפתית. למדהי היסטוריה ושאר לימודים".

ב. משפחת מאנדלשטם

הסיבה בפני עצמה קבעה לה בז'אגר משפחת מאנדלשטמים רבת הבנים. בני משפחה זו יורשם היה בגרמניה ועל זה היתה גאוהם. הראשון לבני מאנדלשטם, אברהם-אריה מהאנובר, היגר לנסיכות קורלאנד במחצית הראשונה למאה ה"ח. עסק במסחר כאבני-חן וזכה לתואר צורף-החצר מהנסיך הגדול של קורלאנד. בירון, שמילא תפקיד חשוב בחיי רוסיה ביבויס ההם וקרוב יהודים רבים לעבודתו.

בנו של אברהם-אריה, יוסף, השתקע בז'אגר תעס במסחר עם גרמניה. כנראה לא האירה לו ההצלחה במסחרו, אבל בכספותיו כמעט היה מביא לביתו "ספרי מקראי קודש" הבישתיקים (מתורגמים) מהרמב"ם (הוא מכת מנדלסון) מספרים אלה למדו הבנים הגדולים את השפה הגרמנית ואחר-כך לימדוה את אחיהם הצעירים. "במשפחה הוקירו מאז ומעולם את לימוד התורה והתכמה", האב היה מביא גם מדי פעם בפעם ספרים ממיטב הספרות הגרמנית של הימים ההם. גם הקצינים הרוסים הצעירים, בני תקופת הדיקבריסטים, שחנו בעיר, הפיצו את רעיונות ההשכלה בפניהם גידחת זו בזאמט.

בניו של יוסף — הדור השני להשכלה — כבר הפכו משכילים-לוחמים. כולם עסקו כחקר המקרא ובחיבור מליצות ושירים. ביהוד קנו להם שם כחלוצי-ההשכלה ואביריה — הבן הכבוד כניכין ואהיו — אריה לייב (ליאון). בנימין מאנדלשטם היה אחד ממספיה הקיצוניים ביותר של ההשכלה. כספרו "חזון למועד" טען כי "התלמוד יזיק וירע מאוד לבני ישראל — עד כי כמעט כל הרעות המצאות איתנו, כוללת יחד תצאנה רק מהגמרא או מהתלמוד". הוא האמין, כרוב המשכילים בני-דורו, "בארוננו הקיסר יר"ה", אשר יתן לנו מנהלים וכידם הכות והעוז להוביל את התרשים והעורים ביד חזקה על דרך החיים" וכאמצעים ראשונים לתקנת בית ישראל חבצ "לעצור בעד הרפסות התלמוד ובעד כל הספרים העתיקים אשר גוסרו עליו — כעשרים וחמש שנים, להעביר ולהסיר כלה את ספרי הקבלה וההסידות ואת כל החזרדים, ויחד אתם — המלמדים אוכלי-הילדים".

בכל כתביו של בנימין מאנדלשטם מכבצות שמחת חיים ואהבת העולם הזה השלכות יחד עם אמונה תמימה בהשכלה בת-הסמים ובקוסמופוליטיות — מערכת רעיונות שהייתה אופיינית גם לבן-אחיו, מאכס מאנדלשטם בארבעים שנות חייו הראשונות. בספרו "משלי בנימין" כותב הוא בין השאר: "כל הדתות שוות הנה וההבדל ביניהן הוא רק בהרגלי העמים

את עירו ואת בית-ספרו ועבר לרוסין, שבה היה חוג משכילים חשוב ומרכזי בימים ההם. נראה לי שה"רב הצעיר" הנזכר בעתונו הגרמני הנ"ל של יוסט, אינו אלא ש. זק"ש, שנאלץ לעזוב את עיר מושבו מפתח רדיפותיהם של המהזיקים בנושנות.

^א בנימין מאנדלשטם — "עלומי אריה מאנדלשטם" — המליץ 1892, גל' 267.

^ב מכתבו של מ. מאנדלשטם לר. בריינין — לוח "אחיאסף" תר"ס, עמ' 338.

^ג "חזון למועד", ח"ג, עמ' 32.

^ד שם, ח"ב, עמ' 17.

^ה שם, ח"ג, עמ' 41.

בהם. השונים בטעמם¹⁰. בספרו הנהגה "פאריס" — מזמורת-הילה לחייה הקלים של קריה עליוזה זו, אשר טעמו לא פג עד היום — הוא כותב: "לא רחוקים המה עוד הימים אשר בהן תשכח שנת הדתות ואיש איש באמונתו יהיה ושכב לבטח. ולא עוד ישאלון זה את זה: מאיזה דת אתה ומה אמונתך? — באשר, באמונה, אך בני אל אחד המה כל בני חלוק"¹¹. אחיו — אריה לייב (ליאון) מאנדלשטם — הגדיל עוד ממנו. היא היה אחד משרי הצבאות לגדודי ההשכלה¹². הוא היה מן היהודים הראשונים אשר גמרו את חוק לימודיהם באוניברסיטת רוסית. בשנת 1846, והוא אז כבן כ"ז שנה — נתמנה למסדר "יהודי מלומד" בלשכתו של שר החינוך אוברוב, שהטיל עליו להוציא לפועל את תכניתו של ד"ר לילינטל, להקים בתי ספר ליהודים מטעם הממשלה, לפקח עליהם ולספק להם ספרי-לימוד. מעמרו הרשמי העלתו גבוהה-גבוהה בעיני המשכילים וגם הוא התייחס אליהם מגבוה וילך בנדרות. הוא קיבל על עצמו לספק לבתי-ספר אלה ספרי לימוד שמטרתם הייתה לדחוק את רגלי התלמוד מהחינוך היהודי. ספרים אלה נכתבו על-ידו ועל ידי חבורת משכילים, שביניהם היו גם אחיו בנימין ויחזקאל, ונדפסו כרבעות טפסים על השבון במס הנרות השנוא על העם, ובכך עורר עליו את רוגז ההמונים ואת קנאת המשכילים שלא זכו ליהנות מ"ברכה" זו. הוא תירגם את התורה לרוסית. בחקתו נזאת את אי-המשכילים, משה מנדלסון, שתרגם את המקרא לגרמנית. הוציא מלוגים עבריים-רוסים וגם הרבה לעסוק בחקר-המקרא. על האח השלישי — אביו של מאכס מאנדלשטם — יחזקאל — ידובר להלן.

גורלה של משפחת מאנדלשטם בדורות הבאים היה ספסוף לגורל רוב-ירוכן של משפחת המשכילים במערב-אירופה וגם ברוסיה: הדור הראשון (יוסף מאנדלשטם) עדיין כורך אמונה עם מעט השכלה. הדור השני (בנימין וליאון) — כבר מניח את הדגש על ההשכלה, ויש בעקביו מצוות קלות וחמורות. אבל כל מעייניו ומחשבותיו עדיין בעולם היהדות, ואולם בני-הדורות השלישי הרביעי, שכבר קיבלו עיקר חינוכם בלשון עם זר, מתבוללים במהרה, שוכחים צור מחצבתם, ומהם אף ממירים את דתם, המפריעה להם בהתקדמותם החברתית, ותופסים מקומות נכבדים במדע, במשפט, במדינה ובחיי התרבות של ארץ מולדתם החורגת. רבים מבני המשפחה תפסו מקום נכבד כשהם הרפואה¹³. אחיו הצעיר יותר של ד"ר מאנדלשטם — יוסף — המיר את דתו והיה לפרופסור לשפה ולספרות הרוסית במכללת הלינגפורט, אף הקריש את חייו וכשרונותיו להפיץ את התרבות הרוסית בסנילנד וסקנדינביה. מאנדלשטם אחר מלא תפקיד אחראי כדיפלומטית הרוסית, הפיסיקאי ליאוניד מאנדלשטם היה אחד מגדולי המדע הסוביטי, והמשורר אוסיפ מאנדלשטם, מראשי אסכולת האקמאיסטים, היה בין קרובות ה"סיוורים" של סטאלין¹⁴. אצל רבים מהם כבר נשכח המוצא היהודי לחלוטין, השם מאנדלשטם מצלצל כשוודי, או מקבל צלצול רוסי על-ידי העתקת הנגינה¹⁵. וכך נפל בגורלם של בני משפחת מאנדלשטם לשמש, כפי ביטויי השגון של נחום סוקולוב, "שפני הנסיון הראשונים של האמנסיפציה המדומה הרוסית-אירופית"¹⁶. והנסיון הצליח — הם נבלעו בתוך העם הרוסי ולא נודע כי באו אל קרבנו...

¹⁰ "משלי בנימין", פרק ח' — "האסיף" תרמ"ה.

¹¹ "פאריס" — וילנה 1878, עמ' 51.

¹² מ. פ. (י. ל. קאנטור) — "אחר האחרונים" — המליץ 1889, גל' 199.

¹³ ר' הקובץ "לזכר מאנדלשטם" (רוסית), קיוב 1912, עמ' 80—79.

¹⁴ נוסף על אלה יש להזכיר את דוזה מאנדלשטם, שנמנתה בין ראשי חוקרי הספרות הרוסית, ואת המשורר הרוסי הצעיר יורי מאנדלשטם, שנספה בגרמניה בשנת 1943. בספרה של ב. גארלאנד "מראה אחר לתופת", המתאר את חיי האסירים במחנות עבודת-הכטה הסובייטיים, מסופר על מנהיג הסטודנטים הטרוצקיסטים ושמו בוריס מאנדלשטם (לסי דבר" 6.4.1955).

¹⁵ נ. סוקולוב — מאמרו הגרמני המבהיק על ד"ר מאכס מאנדלשטם ב-Die Welt

ג. נעוריו של מאכס מאנדלשטם

ממשפחה מסוערת זו בא ד"ר מאכס מאנדלשטם. דור שלישי היה להשכלה ולכאורה היתה גם דרכו סלולה לפניו כלפני אחיו ודודניו האחרים — דרך הטמיעה וההתבוללות, ואמנם הרוחק ללכת בדרך זו, אבל רק עד נבול ידוע ופתאום שינה את זרם חייו לאפיק אחר לגברי...

עמנואל — זה שמו העברי של ד"ר מאכס ימילינוביץ מאנדלשטם — נולד לאביו יחזקאל, האב. אהיהם של בנימין ואריה־לייב הנזכרים לעיל, היה סוחר מטופל בבנים ומשכיל סיפוטני. הוא למד בעצמו (כאהיו בשעתם) את השפות הגרמנית והצרפתית (ואחר כך — בגיל חמשים — את השפה האנגלית) והיה עוסק בשעית הפנאי בחקר המקרא. משתדל להסביר את דברי התנ"ך על דרך השכל הישר. ומנסה כוחו בכתובת היבורים שונים ודברי שיר ומליצה. בסנים מחיבוריו אלה: "ספר השמות", לכסיקון תנכי, ו"ספר באורים והערות". שהוצא לאור על־ידי בניו. כתגלים לעינינו דעותיו ואופיו. בתמימות משכילית מגן הוא על ה"גוים" עשיר, לבן ואליפ: בפני התקפותיהם של חז"ל ומנסה להוכיח כי בעצם היו הגוים וישרים. (מדוע נשטום את עשיר? ... "לבן — כשלג ילבינו חטאיו"). כל הנסים והנסלאות מתבארים על דרך הטבע או על דרך הדרוש השכלתני. קריעת ים סוף — "אולי קפא הים?" עבוד האש — "הוא מן אלקטרי". "ולכל בית ישראל היה אור במושבותיהם?" — "לא אור ממש אלא אורה ושפחה". אליהו ניבא על הבצורת לפי "חכמת הטבע ומסתוריה". הפסוק "לא תחיה כל נשמה" מתבאר "לא תכרות כל ברית לעמי כנען" ... כמה מחיבוריו הרנים בשאלות הפילוסופיה הדת נשארו בכתובים ומהם הוא מרבה להזכיר את "תורת משה" ואת "דרך אמונה".

האם ממשפחת רבנים מיוחסת, היתה אשה "צדקנית ויראת־אלוהים באמת".¹ היא היתה משכלת וספלה במסירות במשפחתה הגדולה (שנים־עשר ילדים היו לה) וכשעות הפנאי היתה קוראת באזניהם את דובינון קרחה ומלמדת את שירי שילר בעל פה. האב גם הוא דאג לחינוך בניו. היה בוחנם מדי שבת בשבת ומלמדם פרק במקרא, גם לימדם את השפות הגרמנית והצרפתית. אך צורך לומר כי שפת הדיבור בבית היתה גרמנית.¹¹

הילד, עמנואל, כיקר כחדר ובשנות חייו המאוחרות היה אהב לספר כי "פיוטיו ומוגדנותיו (של החדר) שמורים עד היום היטב בזכרוני".¹² אבל האב שאף לגדולות ולא הסתפק בחדר, ובמלאות לילד אחת עשרה שנה נשלח על ידי אביו למיסאבה הסמוכה, בירת קורלאנד, ושם התחנך בפנסיון גרמני (מן הכתם יהודי־גרמני) במטרה לרכוש את "השפה האשכנזית על כוריה".¹³ אבל אותה שנה התערער עסקיו של יחזקאל מאנדלשטם והוא הוכרח להעתיק מקום מושבו לווילנה, יחד עמו לקח את בנו, את עמנואל.

בווילנה חלה פגישתו הראשונה של הילד עם העולם הרוסי, והפגישה הזו שרטה בנפשו את הפצעים הראשונים אשר מאז חורו, ונשנו העמיקו עם כל פגישה חדשה במציאות הרוסית. בואגר היהודית־ליטאית ובמיטבה, הספוגה רוח גרמנית, לא נפגש הילד במישרים עם הרוסים, אבל בווילנה שלח אותו האב לגימנסיה הרוסית. כימים ההם עור הית בכך משום

1912, נל' 13/14, אוב. סוקולוב לא ירע, כנראה, כי כמה מבני משפחת מאנדלשטם שנשארו בליטא היו מסלומי אמני ישראל. וירוע לנו על טוביה בן אהרן מאנדלשטם (1853—1906), ילד ליטא, שהיה מ"ץ וש"ץ בקהילת פראושטס בפרוסיה (מפי בעל נבוחו ד"ר הרמן שטאל, שגר בתל־אביב). ונראה לי שהיה בן דודו של פר' מאכס מאנדלשטם.

¹¹ "ספר השמות" — ורטה תרמ"ט, ערכים: לבן, עשיר.

¹² מכתבו של מאנדלשטם לבריינין (ר' הערה 6), עמ' 339.

¹³ וכן מעיר על כך ה. סליוברג בזכרונותיו det *Дела моего детства* ח"א, עמ' 41.

¹⁴ מכתבו של מאנדלשטם לבריינין, עמ' 339.

העזה יתרה ומספר התלמידים היהודים בכל מחלקות הגימנסיה הגיע ברוחק לעשרה. כולנו — מסביר מגדלשטם בזכרונותיו — אנוסים היינו להיות מטרה למקלי התלמידים הנוצרים אשר היכו אותנו ולא חמלו. לא שמענו כפיהם כינוי־חיבה אחרים מלבד "יהודי ארור" — רוחנו, רוח העלומים, נפצע ונדכה עמוק עמוק על ידי התנהגות כזו מצד חברינו היושבים אחנו בבית־הספר על ספסל אחד. הגידופים והמהלומות האלה היו כסמ־המות לשמחת שנות נעוריה.¹⁹

כאן, בגימנסיה בוילנה, נזרעו בלבו של מאגדלשטם זרעי הכוז והשנאה לרוסיה ולעמה אשר לווחו כל ימי חייו, ורגשות אלה הם, אולי, שמנעוהו ללכת בדרך ההתבוללות הרוסית ושמרי בלבו את הרגשת היחוד הלאומי. "בשעת הנאתם ממני — כותב הוא — אם היה דרוש להם לכתוב תרגום אשכנזי, היו מבקשים אותו לעשות מלאכתם זו — ואני הייתי עושה. אם קראו בספרי הרומאנים ולא הבינו — שאלו את פי ואני בארתי. זה היה השוחד אשר נתתי לאויבי בימי נעורי למען אוכל לנשום מעט ברווחה".²⁰

בשנת 1854, אחרי ארבע שנות סבל, סיים מאגדלשטם סוף סוף את חוק לימודיו בגימנסיה, יכבן ש־עשרה שנות נסע ללמוד אל האוניברסיטה הגרמנית בדורפאט אשר בליפלנדיה, שם כבר למד בימים ההם אחיו הבכור — ליאון.

ד. שנות האוניברסיטה ותחילת העבודה הרפואית

כאן, בעיר אוניברסיטאית קטנה זו, שררה רוח אירופה של שנת 1848, בדורפאט כיהנו טובי הפרופסורים הגרמנים אשר ראו בעבודתם שליחות תרבותית והפצת רוח גרמניה במזרח, כיניהם, "התבלסו שלושה בני ש־המשפחה הגרמני הרגיל — שמידט"²¹ שקנו להם שם בעולם המרע בשדה הפיזיולוגיה והחמיה ועוד אנשי מדע בעלי־שם, מכס מאגדלשטם נכנס לפקולטה הרפואית בעקבות אחיו הבכור. חיי הסטודנטים התרכזו, כנהוג בימים ההם בגרמניה, בקור־פריציות ותיו מלווים שמחת ותוללות. ה"בורשים" קיבלו לתברתם כל איש בלי לשים לב לדתו ולעמו. "ארץ אחת — יין וזמרה — אהדה אותנו" — כותב מגדלשטם בזכרונותיו.

הוא נרשם עם בואו בקורפוציה, "רוחניה" והפך להיות אחד מחבריה העלילים ביותר. מאחר היה עוד בוקר בנשפים ומשתאות־יין ובהיותו בעל חוש מוסיקאלי וקול נאה היה עד שירי הסטודנטים לפני חבריו. רוצה היה, כנראה, לתת שילומים לעצמו על ארבע שנות הסבל בוילנה, אלא שעינו של אחיו היתה פקוחה עליו לבל יפריז על המדה ולא יזנח את לימודיו.

מאס מאגדלשטם היה רגיש מאוד לפגיעות בכבודו ובכבוד עמו והיה מגיב בחריפות על כל רמז עלבון, לא כשאר סטודנטים מישראל בימים ההם, שהיו לעתים קרובות מן הנעלבים ואינם עולבים, שומעים תרפתם ואינם משיבים... אלא שבגלל חביבותו על חבריו היו סולחים לו, אמנם פעם אחת כמעט ולא יצא לדו־קרב עם סטודנט נוצרי אשר כינהו בשם "זיד", אלא שהעולב ביקש סליחה בפומבי והענין חוסל.

חיים אלה פיתחו במאגדלשטם את רגש הכבוד ואת רוח הנעורים — שתי תכונות שלא עזבוהו אף בימי זקנתו. "אלה היו ימי הטובים ביותר" — היה חונר ואמר בערוב ימיו, שומר חסד נעורים לדורפאט ומחרף ומגדף את הרוסים, שכמו על האוניברסיטה רוסיפקציה גמורה בסוף ימי אלכסנדר השלישי ודהקו רבים ממוריה ממנה.

אחרי שלוש שנים בגן־עדן זה של נעורים, באה שוב ידירה בחיי מאגדלשטם. הוריו שנדלדלו נדרו לחפש לחם בדרום רוסיה והשתקעו בפולטבה, בה פתח אביו בית מסחר

¹⁹ שם, עמ' 340.

²¹ "לזכר מאגדלשטם" (רוסית), עמ' 81. את החיים באוניברסיטת דורפאט בשנות השמונים תאר ד"ר י. ברנשטיין־כהן בזכרונותיו (ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 86—84).

סיטוני לעורות ופרוות,²² הגער בן התשע־עשרה הוכרח לעבור מדורפאט ולהמשיך את לימודיו באוניברסיטה של הרקוב.

שוב ניתנה לו ההזדמנות להשוות את רוסיה למערב־אירופה, וגם הפעם היתה ידה של רוסיה על התחתונה. בולוזל גמור מתאר מאנדלשטם את האוניברסיטה בהרקוב: „ההבדל בין שתי האוניברסיטות עז מאוד. המחלקה לרפואה אינה אלא בית אולפן לחובשים — פלפול ולימודים יבשים במקום בריוקת ונסיגנות. צריך הייתי אחר־כך לשנים רבות כדי לסבוח את אשר למדתי שם.”²³

הסטודנט הצעיר לא מצא גם בין חבריו הרוסים אנשים כערכו. הוא חיפש את חבריו בחוגי האזרחים הגרמנים בהרקוב שהתרכזו מסביב לכנסיה האֶבֶנְגֶּלִית בעיר. יחד עם כך ארצו, היהודי הקורלאנדי, ליאונרד הירשמן (מי שעתיד היה אף הוא להיות מגדולי רופאי העינים ברוסיה) נתקבל בחברה זו בזרועות פתוחות. גם כאן מצא מאנדלשטם תועלת בקולו הערב בסמכו זמר־מתנדב במקלהת הכנסיה, וכשם ששורר את שירי הסטודנטים לפני חבריו בדורפאט, היה משמיע את מזמוריו לותיר לפני הקולוניה הגרמנית בהרקוב. הירשמן המיר כעבור זמן קצר את דתו בדת לותר. מאנדלשטם לא עשה זאת. כנראה מפני שלא רצה לצער את הוריו.

בשנת 1860 סיים מאנדלשטם את חוק לימודיו וכלבו צמאון שלא רווה להוסיף דעת ולהשתלם. מרגיש היה אחרי שסעם את טעמה של דורפאט. שמעט מאוד קבל אצל הרוסים בהרקוב ואדיר רצונו לצאת להשתלמות בחוץ לארץ, אבל מצבה התמרי הקשה של משפחתו הכריח אותו לזנחול בעבודה כלי השתלמות זו. הוא עבר לעיר צ'רניגוב ועסק שם ברפואה. בעיר־הפלך הנדחת, צ'רניגוב, שבדאי לא היתה בשנים אלה אלא מין „מירגוריד“ גוגולית שקטה, קנה לו מאנדלשטם שם טוב. השנים היו שנות הריפורמית הגדולות ורוח ליברלית היתה מנשבת בחוגי ה„חברה“ הרוסית, והרופא הצעיר יכול היה לשקוע בנחת בביצה המרוביניציאלית במשחק קלפים ורכילות, אבל רוחו הנלהבת והגענועים לאירוטה לא נתנו לו מנוח, גם מצפנו לחש לו כי אין בידו עדין היריעות המכשירות אותו לספל בכריאותם וחזיהם של בני־אדם. חוסך היה פרוטה לפרוטה ולאחר שצבר לו במשך ארבע שנים סכום כסף קטן ומספיק בקושי למטרותיו, עזב את צ'רניגוב ופניו מרעדות להוץ־לארץ, לתל שכל הפיות פונים אליו — לברלין — בירת ההשכלה בדור ההוא. הן לגבי יהודי רוסיה והן לגבי הרוסים עצמם.

ה. שנות ההשתלמות בגרמניה

בברלין בחר לו מאנדלשטם להשתלם במקצוע רפואת העינים (אופטלמולוגיה). הוא למד תורה מפיו של גדול המומחים במקצוע זה בימים אהם — אלברכט סק־גרפה (Graefe). מקצוע ריטוי העינים החל רק להתגבש ולקבל את ביסוסו המדעי בשנים התן. בגאות ספר על זאת מאנדלשטם לאחר זמן: „עמיתי על יד עריסתה של חכמה זו וגם זכיתי להביא גרגר־חול לבנין היכלה”²⁴. באוניברסיטת ברלין שמע גם את הרצאותיו בפאתולוגיה של וידוכוב, הגדול בין פיזיולוגי אירופה. כעבור שנה וחצי עבר מברלין לאוניברסיטה העתיקה בהיידלברג לשמוע תורה מפי המלומד הגדול הלמהולץ, שאותו העריץ כל ימיו, „יכול אני לתאר — היה נוהג לומר — כי בעמל רב ובחריצות הייתי מגיע למדרגת וידוכוב, אבל — הלהמלץ — הרי זה משהו שאין להשיגו”²⁵ כאן, בהיידלברג כתב את עבודותיו המדעיות

²² ר' בזכרונותיו של סליוזברג הנ"ל, ח"א, עמ' 41.

²³ במכתב לבריינין הנ"ל.

²⁴ „לזכר מאנדלשטם” (רוסית), עמ' 84.

הראשונות²⁵ בהדרגת כורו הלמהולץ. עבודות אלה נדפסו בכאספו המדעי של גריסה וזכו להכרה בחוגי בעלי המקצוע.

בהיותו בהיידלברג שימש מאנדלשטם כרופא-פרקטיקנס בבית החולים של קנאספ. כעבור שנה הציע לו קנאספ לקבל משרת רופא-עוזר (אסיסטנט) בבית חולים זה. זו היתה משרה כבודה ששכרה מועט. כי הקליניקה בהיידלברג לא יצאו לה עדיין מוניטין ותקציבה היה מצומצם. רק אנשים בעל-ראמצעים יכלו לקבל עליהם משרה זו. מאנדלשטם נאלץ לדרווח הצעה זו ועבר לעיר המרפא וויסבאדן, שבהי החולים שלה היו הומים מאנשים. הוא נכנס כאסיסטנט לקליניקה המפורסמת לחולי-עינים של א. פאגנשטיכר. בה שמשו לפניו מגדולי רופאי-העינים בגרמניה. כאן נפגש עם תבירו הותיק מהרקוב, הירשמאן, לעתים היה סר אליהם בן-ארצם. הרופא הרוסי אלכסנדר איבנוב, שגם הוא השתלם בגרמניה. הוא היה מתאכסן בדירתו של מאנדלשטם ונעזר על ידו בהשתלמותו. בודאי לא שיערו אז השנים כי עתידים הם להיפגש ברוסיה כאויבים וכמתחרים.

ארבע שנים עברו על מאנדלשטם בגרמניה. שנות לימודים והתפתחות עצומה. הוא הרגיש כי ידיעותיו מכשירות אותו לפעולה עצמית בשדה הרפואה. הוא סאף להראות את כוחו ולפעול גדולות במקום הרש. גם מוריו וידידיו הכירו בכוחותיו. רבו וחברו קנאספ מהיידלברג פנה אליו שוב בהצעה להצטרף אליו ולנסוע לארצות-הברית. ולפתיה שם בית-מרפא לעינים לפי שיטותיו התודישות של מירם הגדול גריסה. שעדיין לא היו נפוצות בעולם התדש. אולם אביו תבע ממנו לחזור הביתה. לרוסיה. והתנגד בכל תוקף לנסיעה לאמריקה. למרות האכזבות שהנחילה אותו רוסיה בילדותו ובבתרות. ואולי דוקא בגללן — החליט לחזור אליה. „הפצתי להועיל לבני ארצי אשר בה נולדתי ואשר היתה עניה כל כך בכוחית מדעיים. שיעשעתי התקוה להיות „מרצה פרטי“ (פריבאט-דוצנט) ואחר פרופיסור. הנסיון המר הרס את מגדלי דמיונותי“²⁶ — כך כתב מאנדלשטם לאחר שלוש ושלוש שנים. מאנדלשטם דחה את הצעה קנאספ (לאחר זמן הביע לא אחת ולא שתיים את צערו על דהיה זו. הוא חזר לרוסיה, מלומד צעיר, בן שלוששים. מצויד בכל ידיעות המדע המודרני ושואף לגדולות.

1. האוניברסיטה על שם ולארימיר הקדוש

כשזכו לרוסיה היה מאנדלשטם כפוג כילו בתרבות המערב. הוא לא האמין בשינוי מהיר של המציאות הרוסית המלאה פראות ואסיתיות. הדרך היחידה להתפתחות רוסיה ולשויון כל אזרחיה, והיהודים בכללם, נראתה לו בשתילת התרבות המערבית בארץ זו. וברוח זאת ניסה לפעול ולהשפיע במשך שנים עשרה השנים לאחר שובו מגרמניה.

ראשית דרכו היתה לפטרבורג. כאן עמד, כחוק, בכהונה שחייבים היו לעבור כל גומרי חוק לימודיהם בתוך-לארץ. הגן על הריסרסציה שלו: „השימוש באופסלמומטר בכמה מכשיות האופטיקה הפיזיולוגית“ וקבל תואר „ד“ר למדיצינה“, ולאחר זמן קצר הוזמן לשמש כמרצה באוניברסיטה על שם ולארימיר הקדוש בקיוב. מאותה שעה קבע מושבו בעיר קיוב ובה בילה ארבעים וארבע שנים — עד יום מותו.

בתחילה נדמה היה לו למאנדלשטם, כי כאן, בקיוב, מצא את מקומו הנכון. הוא היה המרצה המיוחד הראשון לאופסלמולוגיה. עד אז היה מקצוע זה נתון ברשות מוזלכת התורור-גיה, ובהיותו נתן בכשרון גדול להסביר את הדברים הקשים והמסובכים ביותר מבלי לעטפם באינטלה של טרמינולוגיה מדעית כבדה, אלא בפשטות ובבהירות מעשית — רכש לו במהרה את לב הסטודנטים שומעי לקח. ברשות האוניברסיטה קיים מאנדלשטם הרצאות בביתו כדי

²⁵ שמות העבודות: Zur Ophthalmologie ו- Beitrag zur Physiologie der Farben.

²⁶ במכתב הנ"ל לבריינין.

שיוכל להשתמש בחומר האמבולטורי הרב אשר הצטבר במרפאתו הפרטית (כי גם בריפוי חולים פרטיים עסק בקיבו). כיון שעור לשעור היה מנדלשטם משהו עם הסטודנטים בענייני דינאמ ומשתתף בוויכוחיהם מתוך הגנה על דעותיו שהיו מושפעות מן הליברליות השמרנית הגרמנית והתנגשו לעתים קרובות עם הרעיונות המתאפונים-ניהיליסטיים שמצאו להם מהלכים בשנים ההן בחוגי הנוער הרוסי המשכיל. כך, למשל, היה מביע את דעתו השלילית לרעיון סודי-הכוניות לנשים, שעמד אותה שעה על הפרק, לכל הפחות כוויכוחים של בני-הנעורים. בין אנשי המדע בקיבו היו רבים מחניכי דורפאט וכעלי השכלה גרמנית, ביניהם בעיקר מצא מאנדלשטם את ידידיו האינטימיים. אחד מהם היה הפאסטר (בהנדת) פרידריך ואומה, מדי שנה בשנה, ביום הזכרון של האוניברסיטה של דורפאט, שחל ב־12 בדצמבר, היה משתתף עם כל רעיו אלה במסיבת הזכרון והיה מנהל את השירה ומשורר יחד עם הפרופ' סוריס ואנשי המדע, זקנים עם צעירים, את שירי הסטודנטים הגרמניים אשר נחרתו בלבו בתקופת דורפאט המאושרת. בקיבו נשא מאנדלשטם אשה, שלוש בנות נולדו להם ונקראו: אלכסנדרה, איגיניה ואלישבע.

בשנים הראשונות בקיבו היה מאנדלשטם רחוק מאחיו. את דרך גאולת עמו ראה בהשכלה ובהתבוללות. משנת 1872 השתתף ב„ועד להשכלה גבוהה“, שתפקידו היה לתמוך בסטודנטים היהודים העניים אשר באוניברסיטה. לרגל זה בא בקשרים עם „חברת מרבי השכלה ברוסיה“ אשר בפטרבורג. ידיעות אחרות של קשרים עם הציבור היהודי בימים ההם — לא הניעו, אבל אם הוא לא בא אל אחיו היהודים, היו הם, היהודים וצרותיהם, משכימים לפתחה, כי הרי כאן, בלבו של תחום המושב היהודי — בקיבו „הקדושה“ — היו היהודי ובבדו מוספלים עד עפר. רק הישיבה הזמנית לצרכי מסחר ולצרכי ריפוי הותרה להם, וגם זו רק בשנים מפורבר העיר הרחוקים. משטרה מיוחדת פקחה על קיומן של גזירות אלה ותקציבה היה מתכסה מקופת „מכס הבשר“ — ז. א. היהודים עצמם שילמו את ההוצאות מכיסם. אבל חוק מהכנסה רשמית זו ויותר ממנה נתנו היהודים רוחצים שמנים למאות שוטרים ובלשים, שהיו מעננים עצמם מדי פעם בפעם בעריכת מצודים על היהודים העניים המתגוררים בעיר. מאנדלשטם היה שייך לפי מעמדו החברתי לאותו סוג של יהודים מאושרים (עשירים וכעלי השכלה גבוהה) שהיו פטורים מרדיפות אלה, אבל במרפאתו, שחולים יהודים רבים נהרו אליה, נפגש לא פעם ולא שתיים בצרת ישראל, החולים היהודים גילו במהרה את הרופא המוכשר בעל הלב האנושי והיהודי הגדול, הם שהקנו לו שם ופרסום רב בכל דרום רוסיה. מדבר היה עממה ב„שפת האם“ — באירש מגורמנת ומשתדל להחיש להם עזרה, לעתים תכופות היה מטפל בזכות הישיבה של חוליו ומשתמש בקשריו האישיים להגן עליהם מנזירותיה של המשטרה. מיום כואו לקיבו הקדיש מומנו לעבודת חינוך בבית החולים היהודי שנועד לבני דלת העם ומאז דאג לו רבות והשתדל במתיחת מחלקת עינים במוסד זה, שהסכה בהנהלתו לאנף בפני עצמו. פעולות אלה קרבוהו לחוג עשירי קיבו שהיו עוסקים בצדקה בקומות.

בשנת 1873 יצא מאנדלשטם שוב לחוץ-לארץ על מנת לברר כמה שאלות מעשיות של תורת מבנה העין שהיו שנויות במחלוקת. הפעם פנה לוינה וכאן עבד במשך מחצית שנה בכעבודותיהם של הפרופסורים בריקה ומיינרט. את מסקנותיו פרסם במאמרו „על הצטלבות עצב הראיה וקוצר הראות“²¹. המאמר, בו ניסה מאנדלשטם לסתור כמה דעות מקובלות, עורר ויכוחים סוערים בחוגי אנשי המדע, ואז כי הרבה מהנחותיו של מאנדלשטם נתברו לאחר זמן. הביא מחקרו לידי התקדמות ניכרת במקצועות האנטומיה והפיזיולוגיה של העין.²²

²¹ Ueber Sehnerven-kreuzung und Hemipie „

²² פרטים בעניין זה ב„לזכר מאנדלשטם“ (רוסית), עמ' 72—70 ו' 92—88.

מאנדלשטם חזר מריצה ושמו הולך לפניו כאחד מגדולי המומחים להלכה ולמעשה בשדה האופטלמולוגיה, אולם ההצלחה מעוררת קנאה...

בראש אויביו של מאנדלשטם התייצב ידויו לשעבר מויסבארן — הפרופסור הרוסי והמרצה הראשי לאופטלמולוגיה באוניברסיטת קיוב — אלכסנדר איבנוב. אדם זה, איש מדע אמיתי אך צר עין וקשה אופי, הצטרף למתנגדיו המדעיים של מאנדלשטם והכניס בפולמוס המדעי הרבה ממרידותו האישית. הוא כינה את מחקרו של מאנדלשטם בשם „מחקר של הבל“²¹ וחתר תחתיו ככול אשר יכול.

בשנת 1876 התגברה על איבנוב מחלת השחפת והוא יצא להרפא בחוץ-לארץ. מחלקת הרפואה מסרה למאנדלשטם לנהל את כרפאת העינים האוניברסיטאית בעת העדרו של איבנוב. מאנדלשטם שימש כרופא וגם נהן שעורים והרצאות מעשיות לתלמידי המחלקה, אשר הפיעו אחר כך בדפוס בשם „הרצאות קליניות במחלות העינים“, הרצאות אלה כתובות היו בלשון פשוטה וקלה, ויחד עם דוגמאות והוראות מעשיות רבות כאות בהן גם הדרכות מחנכות כגון: „אל תחפזו במסקנותיכם“, „אל תשכחו את הקשר בין האופטלמולוגיה והרפואה הכללית“, „אל תשכחו כי העין היא חלק של כל האורגניזם“, „אל תחשבו על שמכם הטוב, אלא אך ורק על טובת החולה“. ספר זה תורגם מרוסית לשפות לועזיות ושימש ספר-קריאה למחזורים רבים של סטודנטים ורופאי-עינים.

מחלתו של פרופסור איבנוב נמשכה, עמדה השאלה על מינויו של מרצה ממלא מקום, ברור היה לכל, כי המעמד הראשון הוא מאנדלשטם, ומועצת הפרופסורים חיוותה דעתה ברוח זו, אך משים כבודו של איבנוב נדחה המינוי.

בשנת 1879 התאספה מועצת הפקולטה המדיצינית ובחרה כמעט פה אחד (12 נגד 1) במאנדלשטם למשרת מרצה מן המניין. החלטה זו הועברה לאישור מועצת האוניברסיטה וזו דחתה אותה ברוב של 21 נגד 20. הנימוקים היו קלושים ומלאכותיים. דובר כי אין צורך במסרה זו וכי אין להודרו... בחוגי האינטליגנציה בקיוב עוררה החלטת מועצת האוניברסיטה תהוהו, לא היה זה רגיל וגם לא הוגן כי מועצת האוניברסיטה, שבה ששתתמים יחד עם באי כוח מחלקת הרפואה — אנשי המחמסקה, הפילולוגיה, המשפטים וכו', לא תאשר החלטה שנתקבלה על ידי האנשים הקרובים לענין ובקיאים בו, הרקע הציבורי והפוליטי שבמעשה זה היה ברור, לפני מועצת האוניברסיטה עמדה השאלה אם יוכל יהודי להיות מרצה מן המניין באוניברסיטה רוסית או לאו, אם עד עכשיו מנעו את מאנדלשטם מהצטרף האחרון — מה„טבילה“ — קשרי משפחה ויותר מהם יחס הזרות למשטר הרוסי ולכנסיה שלו, הרי עכשיו הפכה לו השאלה לשאלת כבוד, הוא דרש מהחברה הרוסית את המגיע לו, ולאחר ההחלטה המבישה — התפטר מעבודתו כמנהל הקליניקה.

2. המשבר

כעבור שנה עלתה שוב על הפרק שאלת מינויו של מרצה מן המניין באוניברסיטת קיוב. עתה כבר הפכה לשאלה עיקרונת ולפתרונה ציוו לא רק הפרופסורים והסטודנטים אלא גם חוגים רחבים מחוץ לכתלי האוניברסיטה. והימים היו ימי התחזקותה של התנועה האנטי-יהודית ברוסיה לאחר מלחמת הבלקנים (1878) ושלום ברלין. הפיעו „גרי צדק“ שעברו מהמחנה הליברלי למחנה הריאקציה. יחד עם סוברין, איש ה„נוכחיה ורימיה“ בסטרבורג, פעל בקיוב הפרופסור דימיטרי פוכנו, שמעל דפי עיתונו „קובליאנין“ הטיף לשנאת זרים ויהודים בכל תכסיסי הדימוגיה. בימי גיקולאי הראשון טענו „שונאי ישראל“ שהיהודים גואסים בהשכלה ומתכבדים מן הרוסים, עכשיו טענו להיפך כי המשכילים היהודים דוחקים את רגלי העם העיקרי ונדחקים למקום שאינם מתבקשים בו.

²¹ שם, עמ' 88.

הרצאות המתחרים לקבלת המשרה באוניברסיטה נקבעו ל-29 בספטמבר 1880.²⁰ אלס-ההרצאות הגדול ביותר היה מלא מפה אל פה. כל המועמדים משכו ידיהם מן ההתחרות משודע להם כי מאנדלשטס הציג שוב מועמדותו, וגם היתירי שנשאר להתחרות עמו. תלמידו לטעבר, יירופייב, ויתר על כך לאחר ששמע את הרצאתו המוחרת של מאנדלשטס. לפני ההרצאה הקריא הריקאן — כנהוג — את פרשת חייו של המרצה וציין את שמות ששת מהקריי המדעיים לקול מחיאות כפיים סוערות באולם. מאנדלשטס הרצה על „התיאוריות החדשות בדבר התהליך הגלאוקומטוי“. בפשטות ובבהירות הסביר לשומעיו את הנושא וככלותו לדבר פרצו מחיאות כפיים כוערות והקהל נשא אותו על כפים בקריאות „הידר!“²¹ למחרת קרא מאנדלשטס הרצאה מעשית במרפאה. גם היא עברה בהצלחה. ימים אלה היו נקודת הגובה בחייו הפרטיים. אי אפשר היה למנוע ממנו את המגיע לו. כפקולטה המדיצינית אושרה מועמדותו טוב בכל הקולות פרט לקול אחד. כולם חיכו לאשרה הפורמלי של הבהירה עליירי מועצת האוניברסיטה.

בינתיים הניעה. ארבעה ימים אחרי התלסת הפקולטה הרפואית, מחוץ לארץ היריעה על מותו של הפרופסור איכנוב. הענין הסתבך והחמיר. אשור בחירתו של מאנדלשטס כמרצה מן המניין פירושו היה מעתה פתיחת דרך קצרה ליהודי לתפוס קתדרה באוניברסיטה רוסית בקיבו הקדושה. המועצה האוניברסיטאית התכנסה להכרעה. וב-24 קולות נגד 17 נפטלה מועמדותו של מאנדלשטס. הפעם היו הנימוקים מפורשים יותר אם כי לא נאמרו בפה מלא: אחד מבאי כוח מחלקת הרפואה במועצת האוניברסיטה אמר: „פקולטה נתתי כרוז לכן למאנדלשטס — כרופא ואיש מדע, כאן במועצה אני נותן לו כרוז שחור — בתור יהודי“.²²

התלסת המועצה הרהימה את הציבור המתקדם. הסטודנטים שלחו למאנדלשטס מכתב נלהב בו הביעו לו את רגשי הקרתם. מאנדלשטס פנה במכתב גלוי אל 24 הפרופסורים אשר הצביעו נגדו.

„הרשו לי לתת לכם שעור ביסודות המוסר — כותב הוא, ומבדר כי סיבת דחייתו אינה בחוסר הכשרתו מכחינה מרעית — הרי הרופאים בחרו בי. לא רצו בי הויריסטים. הפילולוגים, המתמטיקאים, הנני מסמיק מבושה בגללכם וקורא בשם לסיבה האמיתית: „אחם פסלתם אחי בגלל היותי יהודי“. מאנדלשטס מציין במכתבו כי הפרופסורים נמצאו שוגאר ישראל יותר מן הממשלה אשר לא הביעה התנגדות לבחירתו. „זו היתה אפלת-ליל של הצבעה השאית, התקלסות במרע וגטיון לאנוס את המצפון היהודי“.²³

מאורע זה שימש נקודת מפנה בחיי מאנדלשטס. הוא ניתק את קשריו עם האוניברסיטה. תקוותיו שתלה באינטליגנציה הרוסית נכזבו. פרצופה האמיתי נתגלה לפניו. הוא פנה עורף לחברה הרוסית על מנת שלא לחזור אליה.

פרק שני

חבת-ציון (1881-1897)

א. „שנות הרעמים“

זמן מועט לאחר שוחרר מאנדלשטס על חלים חייו ונח את האוניברסיטה פרצו פרעות תרמ"א (1881). ב-15 באפריל החלו הפרעות בייליסביטנראד, התפשטו מעיר לעיר, וכעבור עשרה ימים הגיע תורה של קיוב — בירת החבל הדרומי מערבי.

²⁰ תאורים מסורטים של מעמד זה ב„המליץ“ 1880, עמ' 576 ו-691 וכן ב-*Пасхет* 1880 גל' 42 ו-47.

²¹ כתבו של ה„ראוסביט“ מוצא לנחוץ לציון כי חלק קטן מן הקהל ישב בפנים זועפות ולא מתא כף.

²² „ראוסביט“ 1880, גל' 47. ²³ „לזכר מאנדלשטס“ (רוסית), עמ' 27.

בזכרונותיו של מאנדלשטם מימים אלה " הוא מציין, כי הפרעות הרסו את שארית האשליה שעוד נשארו לו ביחס לרוסיה ועמה. הוא בא לידי ההכרה שאין ליהודים כל עתיד ברוסיה והדרך היחידה היא הגירה המונית. "יציאת מצרים" — מארץ הרמים. הוא כותב כי לא התנוגות אספסוף הפורעים, אף לא רשלנותה הנפשעת של המשטרה, אלא יחסם של חוגי האינטליגנציה לפרעות הוא אטר הביאו לידי יאוש: "חוץ ממועטים שבמועטים, יוצאים מן הכלל, הסתכלו כל השאר בשוד וברצח הנערכים לעין הסמש, כשמחה לאיד, או בקור רוח, כאילו התנהל כאן ציד ארנבות", ולאחר מכן מוסיף הוא: "כאתי לכלל מסקנה כי הסביבה שבה אנו היהודים מתנוונים אינה גבוהה במובן המוסרי מחברתם של שוכני בתר הכלונסאות הפריהיסטוריים. מאות שנים תעבורנה עד שיגיעו אלה לידי הכרה שאת חסדי צער בעלי חיים שנוהגים מהם כבר כלבים וסוסים יש להרחיק גם על בני-אדם, על יצורים חושבים, מרגישים ומעונים — על היהודים, ועד שתבוא תקופת התפתחות זו ישחקו היהודים ויהפכו, בחומר וברוח, לאבק, כנרגירי חיטה בין אבני-הריחם".

מאנדלשטם ניגש לפעולה, ביזמתו גוסר תיכף לאחר הפרעות, ועד לתמיכת נגוצי הפרעות". בועד זה השתתפו באי-כוחם של כל חוגי הציבור היהודי בקהילה: עשירים, משכילים וחרדים, ובראשו עמד מאנדלשטם, שהיה מקובל על כל חוגי הציבור, בית הועד היה בדירתו הפרטית והרבה טרח להשלים בין הקצוות שנפגשו בועד, עבודת הועד הולקה לארבע מחלקות, האחת לאיסוף כספים, השנייה לאספקת מזון לנפגעים, השלישית טפלה באותם היהודים שרצו ויכלו לעזוב את קיוב ולהסתדר בעיירות הסמוכות, והרביעית — בבקשות ובחלונות שונות. מאנדלשטם היה פעיל בכל המחלקות, אולם בראש וראשונה נטלה עליו הקורספונדציה עם קהילות רוסיה ועם שליחי יהדות אירופה המערבית, רוב הכספים אשר אסף הועד (כרבע מליון רובל) באו מחוץ לארץ. חשובה ביותר היתה תמיכתה של חברת "כל ישראל הברים" אשר שלחה 40,000 פרנקים. שליחי ה"אליאנס" באו כמיוחד לקיוב לשמוע ממאנדלשטם ושאר חברי הועד דין וחשבון על המאורעות, הועד הקים מחנה אהלים גדול סמוך למגור הפצרי בו התגוררו וקבלו מזון בימים הראשונים לאחר הפרעות חמשת אלפים נפשות, נערך אסוף בגדים ותפסים אשר כחלוקתם סיפקו נשי הנכבדים בעיר ובראשם גברת מאנדלשטם. הועד עשה את כל פעולתו בסדר ובמשטר ובלי פחד וחלונות יתרה כלפי הפקידות הרוסית, וכן מספר על כך מרדכי בן הלל הכהן: "הועד היה שביב אר בממלכת החושך — האלהים שלח את הועד הנזכר להיות למחיה ולכלכלה ולפליטה גדולה לאדם רב. — בגלל זה הצליח בידי הועד לעשות הרבה, יען כי בראשו לא עמדו הגבירים אילי הכסף ואך החכמים והמשכילים מאחינו בקיוב — לא המיליונר כראדסקי עמד בראש הועד רק הרופא-עינים ד"ר מאכס מאנדלשטם".²¹

באי-כוח הועד התייצבו לפני השלטונות ודרשו מהם עזרה לקרבנות ואף מצאו להם סומע ביניהם, שלא כחברי עיריית קיוב אשר במצב נחושה סרכו לתת ליהודים עזרת מקומת מכס-הבשר היהודי, וזרקו להם סירור של 3000 רובל, בגלותם שוב את פרצופה של החברה הרוסית, גל הפרעות התפשט בכל הסביבה. קהלות שדרות התלו פנות לועד הקיובי, שקבל עליו חובת-עזרה זו בלי כל חשבונות ובמהרה, "הפך ממוסד מקומי למוסד היהודי-המרכזי בכל החבל הדרומי-מערבי".²² ב-18 במאי שמעה קיוב היהודית את נאומו הגס של התובע הממשלתי סטרלניקוב, שבמקום להאשים את הפורעים פנה לנפגעים ואמר: "הגבול המערבי

²¹ זכרונותיו של מאנדלשטם בשם "הקומיסה האינאטיבית בקיוב" הופיעו ב-"Перекресток".

²² מרדכי בן הלל הכהן "מערב עד ערב" ח"א, עמ' 94, 97, שם גם דיוח מסורס על פעולות הועד הקיובי.

²³ רשימתו של רומברו ב-"Русский Еврей", 1881, גל' 32.

פתוח ליהודים". ודבריו הפכו במהרה לאכזרה שגורה כפי כל סמפרי השלטון עד לשר-הפנים איגנטייב. אמנם היהודים לא חיכו לרכו ה"דק" של התובע הממשלתי. תנועת הגירה מבוהלת התעוררה מיד לאחר הפרעות. בציבוריות היהודית פרץ ויכוח על היחס הרצוי לתופעה זו. ה"גבירים" הפטרבורגים, אשר חששו ל"פסדיוטיות" ול"אתגרת המולדת" הרוסית, בחרו להתעלם ממנה. הועד הקיובי, בהשפעת מאנדלשטם, תמך ברעיון העזרה ליהודים על ידי הגירה. אך, כנראה, לא העיזו לקבוע עמדה מוחלטת כי כאשר פנתה ה"אליאנס" לועד לברר את עמדתו כשאלה זו דחה את כתן תשובתו. בשביל מאנדלשטם היתה פעולתו זו כחבר הועד הקיובי פעולה ראשונה בשדה הציבוריות היהודית. ושמר התפרסם מחוץ לתחומי עירו בכל רחבי רוסיה ואף בק סנקט פטרבורג באירופה.

בספטמבר 1881 התכנסה בפטרבורג ועידה חשאית של באי-כוח יהודים רוסיה. היא נקראה על ידי הבארוני גינצבורג. והוא עם שאר "ארירי" עיר הכירה קבעו את מהלכת מאנדלשטם, שהפיע כבאי-כוח קהילת קיוב, היה היחיד בין כל הנאספים שתמך בתכנית ההגירה. הוא ראה באמרת הכסף המפורסמת "הגבול המערבי פתוח" כעין נבואת בלעם שבא לקלל ונמצא מברך. יש לנצל את הרגע "כשכל הסימפטיות של אירופה ואמריקה הן לצידנו, וברשותנו הוכחות מעשיות לסימפטיה זו בצורת כמה מיליוני פרנקים. שהיו מספיקים להלוטין להתחלת הענין".²⁷ אבל שאר המשתתפים ראו בדרך זו של ההגירה גזירה קשה. משום שהיה בה מעין הודיה כי היהודים הם זרים שאינם רצויים במדינה.

שר הפנים איגנטייב הסכים ברוב חסדו לקבל משלחת מטעם הועידה היהודית ו"בישר" לה את דבר הקמתן של ועדות פלכיות שתחקרנה בסיבות אשר גרמו להתפרצות הפרעות במדינה. בשובו של מאנדלשטם לקיוב היכה לו התענוג המסופק להתייצב יחד עם עורכי-הדין ג. כרץ כבאי-כוח של היהודים לפני הועדה הפלכית הקיובית.

על חזיותיו בעמדו לפני משלחת זאת מסר מאנדלשטם בוזזם וכאפיו "מאנדלשטם" אמיני בזכרונותיו בענין זה.²⁸ לפי העמדת השאלות בועדה הופיעו בה היהודים לכתחילה כנאשמים ולא כמאשימים. על הועדה היה להשיב לשר הפנים בעיקר על שתי שאלות: (א) אילו ענפים של פעולתם הכלכלית של היהודים מזיקים לתושבים הנוצרים ומאפשרים את ניצולם על-ידי היהודים. (ב) מה הם האמצעים למניעת ניצול זה.

מל שני באי-כוחם של היהודים נצבו כחומה 31 נוצרים, חבורת בירוקרטים מטומטמת וחסרת אופי לפעול ולהתליט ככל אשר תצווה מגבוה. בועדה ישב שר-הפנל, ראש האצילים, ראש עיריית קיוב ("אחד האנשים הגרועים ביותר אשר ראיתי בחיי"), ראשי עיריות בודיצ'ב, צ'רקאסי ("בור, גס, אפס"), התובע הכללי המחוזי, שני פרויפורים (אחד מהם היה זולל היהודים ועורך ה"קיובליאנין", פיכנו), ראש המשטרה וכמה בעלי אחוזות ובעלי תעסיה. שעות ארוכות נאלצו שני החברים היהודים לשמוע דברי כוזב ונאצה על עמם. כל פעם כשהלכתי לשיבה — כותב מאנדלשטם — כאילו עליתי על וגולגלתא. והצלח של סבלות כל היהודים על גבי".²⁹ לאחר ששמעה הועדה את נאומיהם הנלהבים של שני הסניגורים היהודים המליצה על כל מיני הגבלות ואיסורים אשר יתקלו על היהודים ובכך סיימה את תפקידה.

במעמד זה של הקומיסיה התגלה לפני מאנדלשטם האדם הרוסי על כל חזונו ומעמדותיו במערומיו. שוב אינו מוכיר את רוסיה ואת עמה אלא מתקן זלזול וכוח עמוקים העוברים לשנאה. עיניו נשואות לישועה, אבל מחוץ לרוסיה.

באפריל 1882 התכנסו באי-כוח קהילות רוסיה בשניה בפטרבורג, ועידה זו נקראה

²⁷ זכרונותיו של מאנדלשטם — Пережитое, ח"ד, עמ' 49.

²⁸ שם, עמ' 59.

בשלהי הפוגרום הגדול כבלטה ולקיל ילל-חחולים של עתונות צורתה. ו-תערובת של צער לאומי ופחרנות אזרחית" (לפי דברי ש. דוכנוב) שררה בה. מצד אחד נאמו באי-כוח הפרובינציאלי (ביניהם הרב יצחק אלחנן מקובנה ושמרלינג ממוהילב) נאומים מרים ומועזים מלווים בכי וזהלעלפויות על מצב היהודים בארץ. מצד שני עמדו ה-גבירים" על משמר ה-סאטיריות" הרוסית. מאנדלשטם היה גם כועדה זו יוצא מן הכלל. הד למרירות שבדבריו השתמר אפילו בפרוטוקול הרשמי הפושר והמקוטע". בחשובה להצעת לפנות בתכנית ועצות לממשלה אמר מאנדלשטם: "אין בזה כל תועלת. פעמים רבות כבר הסברנו לממשלה את סיבות מצבנו האיום. אבל אין שמים לכ לדברינו. בעזבנו לעצמנו ועלינו לראוג לעצמנו". להצעת לדון בעלילת ה-קהל" היהודי המהוה. כביכול. ממלכה בתוך ממלכה ושופך ממשלתו הנסתרת על "הגויים" המסכנים", ענה מאנדלשטם: "עלילת ה-קהל" תחלוף כאשר חורפינו יתפכו לבני תרבות". "כאשר בישר הגביר ש. פוליאקוב את "חסדו" של המיניסטר המוכן לתת ליהודים נכות הגירה והתישבות באחליטיקי אשר בסביבות טסקנט. התפרץ מאנדלשטם ואמר: "אחת משתים — או הגירה או זכויות מלאות. רומסים את כבודנו האנושי. גוילים. עולבים בנשותינו ובבנותינו. איננו עבדים. או זכויות אנוש או נלך לכל אסר יסאנו עינינו. אין נותנים לנו זכויות הניתנות לבעל-הי ופתאום מרשים לנו לנסוע לטסקנט. בשביל לחסל אותנו שם. הודעתו של פוליאקוב לא תוכל לשמש לנו תומר לדיון. נעבור עליה לסדר היום".

מנהלי הכינוס. ובמיוחד ש. פוליאקוב ונ. באקסט. חששו מאוד מהתפרצויותיו של מאנדלשטם, שמא יעורר בדבריו את חמת ה-פריץ" וניסו להשפיע עליו שיוהר באמרי פיו. אך ללא היעיל".

הועידה נסתיימה בהחלטות פושרות. ובעבור ימים מועטים נכנסו לתקפם ה-חוקים הזמניים" נגד יהודי רוסיה, אשר התקיימו בזמניהם 35 שנים עד המהפכה.

ב. חיבת ציון

מאנדלשטם חזר לקיוב מאסיפת ה-נוטאבליס" היהודים בהכרה ברורה, כי לא מהם תבוא תשועת ישראל. הוא שם עתה לבו לתנועה עממית גדולה המתפשטת ראוספת תחת דגלה את בני כל החוגים מן הנוער המתבולל החוזר בתשובה ועד בעלי-הבתים החרדים. הוא שומע על הויכוח בין הפלשתינאים ובין אלה המסיפים להגירה לאמריקה". וקורא ב-ראוסביס" את מאמריהם של מ. ל. לילינבלום. י. מ. פינס ול. ליכנדה.

הוכביציון. אשר זה שנים רבות. עוד לפני פרעות תרמ"א, טו בחשאי את חוטי לעיון ישוב ארץ-ישראל ועתה רבו שורותיהם ורבים הצטרפו אליהם. עסקו בימים ההם בתעמולה רחבה ובפרט השתדלו לחדור לתוני העשירים ונכבדי הקהילות הגדולות ברוסיה".

בקיום הוטלה עובדת התעמולה היומ-יומית והטרדנית על פקידו של ברודסקי וחמשורר

" הפרוטוקול התפרסם ב-Русский Еврей 35—30.

" שם. עמ' 1156.

" שם. עמ' 1238.

" ר' מאמרו של מ. קולישר על מאנדלשטם ב-Новый Восток 1912, גל'

12—13.

" קצוביץ כותב בספרו "ששים שנות חיים". עמ' 151: "בקרב נוסדה חברה. עם עולם" עם ה-ר' מאנדלשטם כראשה. כידוע, דגלו אנשי "עם עולם" בהגירה לארה"ב. מאנדלשטם, שהיה בודאי מעין יושב-ראש של כבוד בחברה זו, תמך בה משום שראה ברכה בכל תנועת בריחה מרוסיה. מכאן הסבר למרישתו מן הציונות לסריסוריאליזם בשנת 1905.

" ר' מ. ל. לילינבלום — "דרך לעבור גולים". עמ' 8.

העברי י. ל. לוין (הל"ל), ומאנדלשטם, אשר הצטרף אף הוא לחברת חובבי ציון בעירו. סימס תפארת וקישוט לתנועה הצעירה.

אותו זמן התפטר אינגסייב, וממלא מקומו: הגרף טולסטוי, הפסיק את הפרעות ביד תזקה והאמיר את היהודים שלא יעוררו רעש ודגנו על העבר. רבים מעסקני היהודים התשובים קיבלו את הדין, נרגעו והחליטו כי ימיהזעם עברו, מאנדלשטם, אמנם, לא חזר בו ונשאר נאמן לתנועת חיבת ציון, אולם לפי עצתו נדחו הפעולות לארגונה הארצי של התנועה עד שיתברר המצב ובעיקר — דעתו ופעולותיו של השר החדש⁴⁵.

בספטמבר 1882 יצאה החוברת האנונימית „אוטואמסיפציה“ אשר תירגמה סמוך להופעתה לרוסית והופיעה בגיליונות ה„ראוסביט“. מאנדלשטם קרא את החוברת ודבריה לקחו את לבו. „הברבים יצאו מלבי ומעמקי דתי“ — כותב הוא בזכרונותיו. רצון עו התעורר בקרבו להפגש עם ה„יהודי הרוסי“ רביהכשרון שכתב חוברת זו, והפגישה התקיימה אמנם בשנה הבאה, בסלהי דקייטא 1883 הודמן מאנדלשטם לאודיסה, לרגל כינוס חוקרי הטבע בדרום רוסיה. כאן נפגש עם בן־ארצו ובן־גילו הד"ר צבי שפירא ועם ד"ר ליאון פינסקר, מחבר ה„אוטואמסיפציה“. מ. ל. לילינבלום היה האיש שהפגיש את שלושת ה„גדולים“ ועוררם להתחיל בפעולות ליכוד כל אנודת חובבי ציון ואיחודן במרכז אחד. פינסקר היסס להיכנס בגילו, בן 62 היה אז, להרפתקה כזו ולבוא בסכסוכים עם השלטונות, אבל מאנדלשטם „חזק את ידי פינסקר באמרו: „מדוע נמחד לגשת אל פעולתנו, האם מתנגדת פעולתנו לסדרי המדינה?“⁴⁶.

סוף סוף הסכים פינסקר, „מאחר שאינו התחלה שהיא מוכרחת להעשות, באנו אנחנו ועשינו אותה“ — כותב הוא לד"ר רילף בקול ענות חלושה, בפגישה היסטורית זאת השתתפו ששה אנשים, נוסף על פינסקר, שפירא, מאנדלשטם ומ. ל. לילינבלום, היו נוכחים גם בן אחיו של מאנדלשטם — ד"ר ליאון מאנדלשטם מאודיסה ו„אחד מאלה שעזבו את רחוב היהודים וחזרו בתשובה“ — צבי לויטון. ששה אלה כתבו ביניהם „כתב אמנה“ בו הונה היסוד לארגון תנועת חובבי ציון ברוסיה.

בכתב אמנה זה אפשר להבחין בדעותיהם המיוחדות של ראשי המשתתפים בכתיבתה. המלים „אם אפשר בארץ־ישראל“ מבליטות את הפשרה שהושגה בין ה„ארצישראל“ הנלהב מ. ל. לילינבלום, בין ד"ר פינסקר, שהדגיש את הצד המדיני־טריטוריאליסטי, ובין מאנדלשטם, אשר נקודת המוצא של רעיונותיו היתה האמיגרציה — רעיון הבריחה מרוסיה „לכל אשר ישאנו עינינו“⁴⁷.

למרכז התנועה נקבעה אודיסה, מקום מושבם של ד"ר ל. פינסקר ומ. ל. לילינבלום. מכאן היה מאנדלשטם מקבל מכתבים וחוזרים, כאחד מהם מבקש פינסקר אותו לשנות במכתב־תעולה לדידיו הרבים בערי התחום ולעוררם להצטרפות לתוכנית ציון אשר בעיניהם. המכתב מסתיים כמלים אלה: „אני בונה הרכה על מרצך, על סבלנותך ועקביותך“⁴⁸.

ג. כאגודת חובבי ציון בקיוב

תפקידו העיקרי של מאנדלשטם בקיוב היה לקרב לתנועה את עשירי העיר ובראש וראשונה את משפחת ברודסקי. חוג העשירים הקיובי היה מורכב ברובו מסוחרים עשירים

⁴⁵ ר' ש. ר. ציטרון, „תולדות חיבת ציון“, עמ' 126.

⁴⁶ מ. ל. לילינבלום — „דרך לעבור גולים“, עמ' 15.

⁴⁷ מכתבו של פינסקר לד"ר רילף מיום 14.9.1883 („ספר הציונות" ח"ב, עמ' 227).

⁴⁸ ר' הערה 41. גם מ. ל. לילינבלום מדגיש את יסוד הפשרה שכתעורה זו (ד"ר

לעבור גולים, עמ' 15).

⁴⁹ א. דרואנוב — כתבים לתולדות חיבת ציון ח"א, מכתב 129.

ובעלי תעשיית חרוצים שעלו משפל המדרגה לעשירותם. לא היתה כאן אותה אהבת התורה וההשכלה שבה הצטיינו בני משפחת גינצבורג בפטרבורג ולא אותה עממיות ואהבת ישראל של ק. ז. ויסוצקי. העיקר היו חיי העולם הזה. אכילה, שתיה וכו'... וקבלת כבוד ויקר מהאדמיניסטרציה הרוסית. מאנדלשטם היה — לפי הגדרתו של ג. סוקולוב — כאפוסטול בתוך חוג זה שיהדותו הצטמצמה ב„זכרונות יהודיים. בסכום אנקדוטות יהודיות ובשמירת כמה מנהגי מסורת יהודיים פה ושם. כדי לעשות רצון אבא“⁴⁰.

מאנדלשטם הכיר יפה את אילי הכסף האלה, שהיו מהדורה גרועה של אחיהם בסטרבורג. ובענייני ציבור היו להם לעינים שני כללים: א) התנהגותם של עשירי ישראל בעיר הבירה, ב) לא להתערב עם „שונים“ ולא לתת יד לשום מפעל שאינו ליגלי ו„כשר“ בתכלית הכשרות מבחינה פוליטית. בגלל שני טעמים אלה התייחסו באיבת חבת-ציון. ואם כי למאנדלשטם עצמו התייחסו ביראת כבוד, ולא פעם הוילו כסף לצדקה לפי בקשתו ועצתו הרי עשו זאת בנכולות מסויימים ובעיקר — לטובת עניי עירם. למשוך את לבם לרעיון חבת-ציון לא עלת בידו.

אותה שעה לא התקדמו העניינים בתנועה החדשה. היא התלבטה במריבות וסכסוכים פעוטים ועסקה באיסוף פרוטות. ב„כתב האמנה“ שנחתם באודיסה נאמר בין השאר כי „צריך להשתדל לקבל מן הממשלות רשיון והסכמה הנוצרים לווד ולפעולתו“, אולם גם צעד זה לא נעשה ו„יום הקטנות“ האפור של התנועה לא היה לפי רוחו של מאנדלשטם.

כאסיפת קטוביץ, שהתכנסה בחשון תלמ"ה (1884), לא השתתף מאנדלשטם. שמו אינו נזכר אף בין שולחי טלגרמות הברכות. אף-על-פי-כן נבחר בין 19 חברי הוועד המרכזי. יתכן והיתה סיבה אישית להעדרו מן האסיפה ואולי לא ויתרה דעתו נוחה מדרך אירגונה החשאי של הוועידה שהתכנסה בעיר גבול בפרוסיה תחת מסות שמו של מ. מונטיפיורי. לאחר ועידת קטוביץ השמיע מאנדלשטם את קולו בגלוי ופתח בפעולה עצמית וכיטיה אחרת לגמרי. כחודש אחרי הוועידה התפרסם בעמודו הראשון של „המליץ“ קול-קורא נלהב מאת אגודה „מוכרת-משה“ (חובבי-ציון) — קינב. אחר קול-הקורא באו תקנותיה של האגודה והערה נלהבה של עורך „המליץ“ א. צדרבוים, המזכיר בפירוש את שמות מחברי התקנות, „הסופר המצוין“ יהל"ל ואת רופא העינים המפורא, הפטרינט העברי ד"ר מאנדלשטם. התקנות מפרשות בגלוי את מטרות האגודה וביניהן גם „לשלוח לשמה (לא") אנשים לעבד את אדמתה" ובין תפקידי ועד האגודה גם „לכוון אנודות נספחות ביתר הערים“⁴¹.

בקול-הקורא „אל אחינו ואל בני עמנו“ נאמר: „אמרנו להעיר לבכם הטוב, לכתוב ירכם לנו, להעשית אגודה אחת בעירכם ולהסתפח אלינו. להיות גלויים אל יי בעבורת הקודש אשר עלינו, להביא את אחינו אל המנוחה ואל הנהלה בארץ חמדה. — אריות ופרצי חיות חונקים שה פורה ישראל, פרוטת נחושה רומסות תולעת יעקב — הגה לפינוכם תקנות אגידתנו אשר יסדרנו, מהרו נא ועשו כמנו והיתה קיבד לעיר הראשה לכל האגודות אשר בערי סביבותיה ולכריח החיכוך להדביקם בעמנו ובארצנו“.

הקול-קורא שיצא מקיוב עורר בהלה כחוגי ההנהגה של חובבי-ציון. נפוצו שמועות כי אנשי קיוב נזממים לערוך ועידה בעירם שתחליט על „ועדים כוללים“, תוציא את ריכוז הפעולה מידי המרכז באודיסה לרשות הסניפים הגדולים, העניין ירד מהרה לרמה הכללית של התנועה בימים ההם והפך לאינטריגה רבתי. יסינובסקי כתב מורשה מכתב נרגש לפינסקר כי פעולת מאנדלשטם עלולה „לשלול את אופת קטוביץ והחלטותיה“⁴². מאנדלשטם השיב

⁴⁰ מאמרו של סוקולוב הג'ל (ר' הערה 15).

⁴¹ „המליץ“ 1884, גל' 101.

⁴² כתבים לתולדות חיבת-ציון ה"א, מכחב 382.

לפנינו אליו ולאחר שהכחיש את הכוונות ההרסניות שיתסו לו עסקני התנועה, הוסיף סתוך רוגז: „רצוי היה שהאישינים יעשו יותר מאשר ידברו“. הוא מתאונן במכתבו זה על נסיונו המעצב אשר למדו. כי „בני אמונתנו מפקים לעתים קרובות בסף מהפסטריות ועוסים בה מסחר“³¹. הסכסוך בטל ושכך וחובבי-ציון התלו לספל בהשגת רשיון רשמי לפעולתם. מאנדלשטס לקה גם הוא חלק בעיבוד ספר-התקנות של האגודה שהיה צריך להציעו לפני השלטונות³². אבל המשא-ומתן התנהל בעצלתיים, שש שנים חלפו עד שאישרה הממשלה הרוסית את קיומה של האגודה לתמיכת יהודים עובדי אדמה יבעלי מלאכה בסוריה ובפלשתינה (בשנת 1890) וכל אותן השנים התנהלה עבודת האגודה בכבודות.

המציאות הוכיחה כי חובבי-ציון צדקו בחששותיהם. הארמיניסטרציה הרוסית לא עברה בשתיקה על כרוניה של אגודת-קירוב. כעבור חדשים כמעטים נקרא מאנדלשטס לסגן שר-הפלך והלה הודיע לו כי איש אחד, שהתהלך כעייירות ואסף תרומות בהרצאותיו לתורמים את הקול-הקורא אשר פורסם ב„המליץ“, נאסר והובא לאודיסה. הכרוז (פרוקלמציה בלעז) — מלה שהסילה פחד רב על שליטי רוסיה) תורגם ונשלח לראש הממשלה הפלכית ונת רשם בסולי הגליון: „מעורר התמרידות“ *возмущающее* ושלחו לשר-הפלך בקירוב. מאגן דלשטס חזר לביתו וקרא אליו את מזכיר האגודה יהל-ל. „באתי ומצאתיו סר וזועף“ — מספר יהל-ל בוכרונותיו³³. בהתיעצות בין מאנדלשטס ויהל-ל הוחלט: „כי מאנדלשטס יחתום על הכתב הנדרש מאתו. כי אין לו ולא יהיה לו חלק באגודה הנוסדת ואשר אולי תיסדר. זאת אומרת, יש להכחיש את קיום האגודה מעיקרו, כאילו עדיין לא נוסדה. לחקר השם יהל-ל לא יכלה המשטרה, כנראה, להגיע וכן ניצל האיש לזמן מה. רק כעבור שנתיים גילתה המשטרה את „פשעיו“ ובזכות ברודסקי פטורנו יצא אז בשלום מבין ידיה ורק הוטל עליו לצאת את קירוב לאחת מערי השדה.

האגודה בקירוב בטלה לזמן מה. מאנדלשטס לא ניתק את קשריו עם התנועה. ככל טעם מרי בוא מסוף לחיבת-ציון לקירוב או אחד משליחי התנועה האחרים היה מאנדלשטס משמש לו כסושבין בפני נכבדי הקהילה. בכסליו תרץ (1889). בבוא המסיף ייבורוב לקירוב. ביקש ממאנדלשטס שישתדל שיורשה לו לדרוש בבית-הכנסת של ברודסקי. ברודסקי סרב. מחשש מלשינות. אולם כנגד זה הסכים לשמוע את ייבורוב במסיבת כיתית בה נוכחו בני משפחת ברודסקי וכמה ממקורביו³⁴.

באותם הימים מודיע הגביר החדש שלום בן נחום רבינוביץ (הוא „שלוש-עליבס“). על הירוש הקמתה של אגודת חובבי-ציון בקירוב והפסם ב„תנופה גרנדיזוית“. בין השאר כותב הוא לפינסקר: „גם את הד״ר מאנדלשטס יש לעורר לפעולה“³⁵. בעת שעסקו חובבי-ציון ברכישת לבו של הבארון הירש לפעולתם בשנת תרץ (1890) מוצאים אנו, כי מאנדלשטס הבטיח לאחד משליחי חובבי-ציון שישתדל להספיע ככל אשר יוכל על לבו של הבארון. אבל נמנע מלקבל על עצמו את היומה לפעולה זו³⁶. הוא יעץ לחיבת-ציון לפנות בבקשתם לרב צדוק כהן בפאריס, אשר לו ישנה השפעה רבה על הבארון.

מאנדלשטס נקט בעמדה מן הצד מתוך חוסר אמן בכוחות התנועה. ואמנם ירדה התנועה בקירוב, כמו בכל רחבי רוסיה, ועל כך יעידו מספרי החברים באגודת חובבי-ציון בעיר, אשר ירד מ־153 בשנת 1885 ל־116 בשנת 1890, ל־47 בשנת 1892 ול־37 בשנת

³¹ שם, מכתב 388.

³² ר. ש. ל. ציטרון — תולדות חיבת-ציון, עמ' 314.

³³ יהל-ל — „זכרון בספר“, זיטוטר, תרע, עמ' 43.

³⁴ כתבים לתולדות ח״צ, ח״ג, עמ' 1002 (מייבורוב לאוישקין).

³⁵ שם, מכתב 1028.

³⁶ שם, מכתבים 1344—1346 (ואב לם. אוישיקין).

1896¹¹. "חיבת ציון היתה בימים ההם (בקיוב) במצב קשואן. ברחוב לא ניכרו עקבותיה. היא חובכים בודדים. היה גם מירשה הועד האודיסאי, אבל הכל גררם"¹².

ד. שנים אין חפץ בהן

עשר שנים לפני הקונגרס הראשון היו למאנדלשטם שנות רכאון ואפרוריות. הוא שקע בעבודתו הרפואית. בהגשת עזרה יומיומית לרובות סובלים יהודים ולא־יהודים אשר פנו אליו מכל קצות דרום רוסיה. חולים אלה הם שהכתיירוהו בחואר "אונזער פראַעסאָר", שתכריו אנשי המדע הרוסים שללו ממנו שלא בצדק. הוא היה נכנס בשיחה עם החולים שבא אליה. מתעניין במצבם הפרטי, אולם יותר מזה היה חוקר את הנעשה בקהילתם ואת מצב היהודים בסביבתם. שיחות מענינות ניהל עם המשכילים בין חולים אלה. על אחת מהן הספר לנו שמעון דובנוב בזכרונותיו: "מאנדלשטם דיבר בשנאה על הממשלה הרוסית ובמרידות על העם הרוסי, גם על חלקו הנאיר, ולא כיחד ממני כי הרגשות אלה נולדות בקרבו בשנת 1881. בשעה שלעיניו עבר הפוגרום הראשון בקיוב"¹³. בשנים אלה עסק מאנדלשטם בפעולת צדקה מקימת¹⁴. הוא שימש נשיא חברה־קדישא בעיר¹⁵ והיה חורר ראשי בבתי דין של כבוד ובסכסוכים ומריבות בין עשירי העיר¹⁶. בשנים אלה המשיך בפעולתו המדעית הוציא לאור, לאחר עריכת מדוקדקת, את הרצאותיו הקליניות באוניברסיטת קיוב.

אולם בכל אלה לא מצא את מנוחתו. מדי פעם בפעם נחלץ מן האווירה הרוסית המחניקה למערב־אירופה ומבלה היה כמה שבועות בקייטנות ובבתי מרפא קסנים בגרמניה, אוסטריה או שווייצריה. במכתבים לידידיו באירופה היה שופך את לבו, אחת מהם היתה הנבי קוידה (Quidde) בתו של דופא העינים המפורסם יעקובסון ממינכן ואשתו של סרופסוד קוידה. אחד מראשי הליברלים הגרמנים בימים ההם. בביתו של זוג זה מצא מאנדלשטם מרגוע מיסוריו הרחניים ברוסיה.

יחסו השלילי אל רוסיה התגבש בו באותן השנים לתורה שלמה. בארכיון הציוני נשתמר שיר ארוך בן כמאה בתים, שנכתב גרמנית בשנת 1885 ושאינו אלא חיקוי לשירו של היינה "אשכנז — שירת חורף". השיר מלא כוז ועקיצות לרוסיה ולשליטיה וראוי להביא ממנו בתים ושורות אחדים כדי להדגים את יחסו של מאנדלשטם לרוסיה, שהיה שונה כל כך מיחסם הרגיל של בני האינטליגנציה היהודית־רוסית שבדורו. השיר מתחיל, כשירו של היינה, בתאור נסיעתו ממערב אירופה לרוסיה.

Je tiefer ich fuhr ins Land hinein
Desto trüber wards mir zu Mute.
Mir schien es, als hänge an jedem Baum
Eine rechtgläubig-Russische Knute.

¹¹ שם, ח"א, מכתב 388, וכן לפי הדפוס של חברה התמיכה האודיסאית לשנות 1800—1890. ¹² א. א. פרידמן — ספר הזכרונות, עמ' 318.

¹³ ש. דובנוב — ספר ההיזם, עמ' 212. השיחה חלה בנובמבר 1887. כן מספר ד"ר ברגשטיין־כהן (בספר הזכרון, ח"א תש"א, עמ' 33) איך עזר לו מאנדלשטם. כשבא לקיוב על מנת לפתוח בה גימנסיה טרסית יהודית.

¹⁴ ר' חנוכת בית התמחוי בקיוב — "המליץ" 18.10.1884, חנוכת בית־החולים בקיוב — "המליץ" 22.10.1885 וכד'.

¹⁵ שם, 12.8.1886.

¹⁶ שם, 1894, גל' 282 וכן ב"ספר הזכרונות" של א. א. פרידמן, עמ' 204.

הוא מתאר את הכפרים העניים ואת האכרים השיכורים המתאוננים על מר גורלם וטוענים כי בימי השעבוד היה מצבם טוב יותר.

Als Sklav' ich noch war, da wurde ich satt
Und dachte' nicht von heute auf morgen.
Jetzt muss ich für mich, für Weib und Kind,
Für 'Pop' und 'Uriadnik' sorgen.

הוא מתאר את הערים והעיירות השקועות בחרדמה ובכוז בשנים ומלאים פקידים לוקחי-כוח, את השוטרים והכמרים הלוקחים חלק בניצול העם ואת האינטליגנציה אשר בנדה ברעיונות החופש.

Wer gestern zur roten Fahne noch schwur
Wird heut' — zum Geheimpolizisten.

פרק מיוחד מקריש מאנדלשטט לקיבוץ ובן בית לכבוד מוטל העיר ודינסטילן, המפורסם לגנאי:

Ein Deutscher ist er wohl von Geburt,
Im Herzen jedoch Sarmate,
Ja mehr er Polen und Juden frisst
Desto nützlicher scheint er dem Staate.

כמה בתים מוקדשים לאוניברסיטה ה"אהובה" עליו, והריון מננה איתה. "אורות אוגיאס" שבשביל לנקותה יש לגרש קורם כל את הפרופסורים ממנה.

בעברו לפטרבורג הבירה הוא מעביר לפני הקורא כבני מרון את כל שרי רוסיה ובראשם את ראש הסטרא-אחרא, את פובידנוסצ'ב (Den grossen bissigen Hund).

באחד ממכתביו לגברת קיירה כותב מאנדלשטט: "אוי אלי, כמה מושכת אותי המחשבה לבלות במינכן אותן השנים המעטות אשר עוד נשארו לי בחיים, בחוג אנשים משבילים טובים ותפשים ברעותיהם. אך, איך יעבור החתול על פני המים?"⁵⁵ כי באותן השנים הגיע מאנדלשטט לגיל שמו אין אדם מחליף בקלות את אורח חייו. בשנת 1895 הוא בונה לו בית נאה במקום מרכזי בקיבוץ, ברחוב האלכסנדרובי, ובמקום לשמוח בחנוכה ביתו הוא כותב מכתב מלא קינים והנה והי לנב' קיירה: הן רב השקיע בבנין ביתו ועכשיו לא יוכל לעזוב את הבית ולעבור לגור למערב אירופה".

משאלתי העמוקה היא שלמחות בני יעזבו ארץ זאת⁵⁶ — כותב הוא במכתב אחר, וכשהתנתנה בתו הבכירה בשנה ההיא עם בן אחותו, כימאי צעיר אשר השתקע בפרייבורג, מציון הוא מתוך שמחה כי חתנו ובתו יתגוררו מחוץ לתחומי רוסיה.

ה. יחסו של מאנדלשטט לרוסיה בשנותיו האחרונות.

יחסו זה של מאנדלשטט לרוסיה לא השתנה בעיקרו עד יום מותו. שנאתו דק הלכה והעמיקה בה במידה שהלכו והעמיקו פצעי עמו בארץ גלות זאת. בשנות חייו האחרונות הרבה מאנדלשטט לדבר ולכתוב בענין זה. בכתב-יד שנשתמר בארכיונו בשם "מכתבים חשאיים על המצב ברוסיה" (Zahme Briefe über Russische Zustände) שנכתבו בשנת 1907 הוא תובע מעמי אירופה שלא יתחמקו מתביעות הצדק באמתלה של איסור ההתערבות

⁵⁵ הארכיון הציוני, מכתב מ' 13.3.1895.

⁵⁶ שם, מכתב מ' 17.5.1895.

⁵⁷ שם, מכתב מ' 9.2.1895.

בעניניה הפנימיים של מעצמה ירדותית. התערבות זו מוצדקת יותר מהתערבות בעניני טורקיה בקשר עם רדיפות הארמנים. אין גם לפחד מפני רוסיה. נצחונה של יאפאן עליה וכשלונותיה במלחמותיה הקודמות מוכיחים זאת. הוא טוען כי הצארים הרוסים הם יורשיהם של הסטרים. כיבושי רוסיה מביאים הרס לעמים הנכבשים. היא מביאה להם לא חרבות וציביליזציה. כעמי אירופה אל מרשבותיהם. אלא „אזרחותה, בתי-סוהר ובתי-מרזח“. אין הוא מאמין בהתגשמות שאיפתיהם של המהפכנים הסוציאליסטים. ולפאן-סלאבים הוא לועג: לא המערב הוא רקוב. כדבריהם, אלא רוסיה עצמה. הוא מספר על שעבודן של הקוזק, של קרים ושל פולין. וביחוד עומד הוא על דכויים של המחוזות הבלטיים. „המקור היחידי לחרבות ברוסיה“. שנסתם על-ידי השלטון הצארי.

ניתוח פסימי על עתידה של רוסיה נמצא גם כנאומו „על הטיריסוריאליזם ומצב היהודים ברוסיה“ שנכתב בשנת 1906. „הוא אינו מאמין בעתיד זה. „אני רואה — כוחב הוא — יערות קדומים שאין להם סוף ואין לעבור בהם — אני רואה פשיטת רגל, הרס כללי לשנים רבות. אני רואה אינסליגנציה מפותחת, טהורה, מלאת רעיונות רמים. אבל אין הוא מזהה אלא שכבה זקיקה על פני גל-אשפה שנערים במשך דור-ידורות מפראות. בורות ואכזריות. אני רואה איכרות בת שמנים מליונים. אשר במשך דורות עקרו מחוכה בשיטתיות כל יסודות מסוריים — אני רואה את העדרו של רגש החובה אצל רוב העם — עצלות, אפסיה, חוסר הבנת ערכם של הזמן ושל העבודה. ה.אולוי (авоу) הרוסי המפורסם. חוסר יופה והרגל להכריח אחרים לחשוב עבורם. — מה חיה אם עם זה תפקע סכלנותו והוא יקח את גורלו בידיו? האם לא יסאטא יחד עם היסודות הרקובים גם את מסחרריו וגם את האינסליגנציה המובילה אותו לחוש ז“

ז. יחסו של מאנדלשטם לאינסליגנציה היהודית-רוסית

מיחסו הכללי לרוסיה נובע גם יחסו של מאנדלשטם לאינסליגנציה היהודית-רוסית המתבוללת, אשר עליה נמנה גם הוא.

„אילו הייתי יכול להתחיל למראה עיני. ככניאומנותי ברוך שפינותו, בקורות, כאי-משוא פנים ומבחינת הנצח (Sub specie aeternitatis), כי אז הייתי מוצא בכיצה זו אשר בה מתהווה פנישת הלאומים, הרוסי והיהודי. חומר מצוי להסתכלויות פסיכולוגיות מענינות ביותר — אילו טיפוסים יהודים משונים נוצרו על ידי השפעת הסביבה הרוסית על היהודים“ — כך כותב מאנדלשטם על פירותיה הראשונים של ההתבוללות היהודית רוסית — „התל מקופצים כראש — עשירים מהמין החדש, עם תיאבון שאין לו גבול ועם „חוצפה“ בלי סייג. — החל מאתם המתבוללים בני דת משה — שלא ניחא להם לעזוב את היהדות, אבל קשה להם גם להשאר בתחומיה. — אלה הרי אינם אלא אנדרוניסטים, רכיכות מחוסרות חוט שדרה, וגמור בתוכבי-רוסיה היהודים בנוסח אקסקיב, סיסמתם — ה„מערב הרקוב“, גבורם הלאומי אילית מורומק, אשר דחק מהבתם את המכבים, וכלה ב„נארוניקים“ היהודים המהלכים בתולדות אדומות ומכנסים רחבים — — הרי כמה טיפוסים ביולוגיים שנוצרו במשך 40—30 השנים האחרונות“

בשנת 1888 ניתנה למאנדלשטם הזדמנות נוספת להכיר את בני חוגו, את השכבה הצעיונית של יהדות רוסיה. הבארוך הירש החליט להקדיש סכום עצום של תמישים מליונים פרנקים לעזרת אחיו היהודים ברוסיה. הוא פנה אל „פני“ יהדות רוסיה בספרברוג ושאל מהם

” הנאום נישא בוועידת יט“א בלונדון, אוגוסט 1906. הנוסחהות הרוסי והגרמני שמורים בארכיון הציוני.

” „מכתב גלוי“ (רוסית) התפרסם ב-Альманах Clonистический 1903.

עצה מה יעשה בכסף. אנשים אלה יעצוהו למסור את הכסף לממשלת רוסיה כדי שתשקיענו במיתוח המלאכה והתקלאות בין היהודים ובהשכלתם הכללית. וכדי שיסכימו פובליקונוסציב ויועציו לקבל מתנה זו, נדב הבארון הירש מיליון פרנקים לטובת בתי הספר של הכנסייה הרוסית, ששמשו קן להסתה נגד היהודים. הממשלה הרוסית הסכימה לקבל את הכסף כתנאי שיפסק לה בלי כל תנאים, וה"גבירים" כבר עמדו להסכים לכך. הדבר נודע למאנדלשטם והוא התעורר וכתב מכתב לבארון הירש לבל ימסור את כספו לממשלת הרוסית. כי הכסף יעלם או יוצא לריק, כמו כספי מס הבשר ומס הנרות הניגבים מהיהודים, והמוסדות אשר יפתחו בכסף זה יסגרו כעבור שנה שנתים. הוא יעץ לבארון להפקיד את הקרן באנגלית, ולהשתמש בפירותיה לעזרת ההגירה מרוסיה. אשר תתנהל לפי הסיסמא: "ינצל כל מי שיכול לעשות זאת".

מכתב זה היה, כנראה, אחד הדברים שהסו את הבארון הירש לשנות את תכניתו ולפתוח במפעל ההתישבות בארגנטינה.

המכתב להירש לא הגיע לידינו, אבל תכנו נמסר במכתב שכתב מאנדלשטם לידידו מיכאל קולישר. במכתב זה הוא גם שופך זעמו על "בחירי ישראל" העושים שטויות ואשר כרום השגתם היא טוב ליבם של הפקידים הרוסים ערלי הלב".

באווירה זו של יאוש וקדירות עברו שנים אלה בחייו של מאנדלשטם. שנתו הששים קרבה לבוא וכל חייו — חורבן ואכזבה. "אין חבוס מתיר עצמו מבית אסורים" — מימרא זו בצורה לועזית, כמובן (—אין אדם מושך עצמו מתוך ביצה כאחוז בשערות ראשו) — תזורת לרוב במכתביו של מאנדלשטם כימים ההם. אך פתאום הגיעה לאזניו של מאנדלשטם בשורת הרצל ותוא זכתה למה שזוכים רק מעטים ונבחרים בחיי העולם הזה — הוא זכה לשבע שנות נעורים מחורשים.

(המשך יבוא)

ר' ברוך משקלוב

יש תאריכים היוצאים מירי פשוטם והופכים תעריך. 1740 היא שנת שבתו של פרידריך השני על כיסא המלוכה ושנת כניסתו של עמנואל קאנט לאוניברסיטה. קאנט עתיד לקרוא לתקופתו „תקופת ההשכלה או המאה של פרידריך“.

בשנה זו — מכל מקום. בסמוך לה — נולד גם ברוך שיק במשפחה רבנית. אין אנו יודעים כמעט כלום על ילדותו. אולם מתוך ידיעת ההווה יכולים אנו לתאר לנו גם את חינוכו. הלק מן הכלל. ודאי הרגילתהו אמו, כמו רבקה. אמם המלמדנית של חיים ואחיו זלמן מוולוז'ין. לברך „שכול“ על החלב בהיותו כבן שנה. ואחר־כך ה„הדר“ והשיבה. הציר — מזכרת היא לנו מתיאוריו של ה„סניאור — יושבת בין הדגים וה„אוויר“ בתדעץ. באחד מפרבריה עומדת ה„שיבה“ ליד האגם. כל הסנה הופסים הלימודים את רוב עתותיו של הנער. האם גם את נשמתו? בגיל זה ממהרים לצמות ולשמות. ושונה עיר זו מהאחרות.

„שכולה“ קורא פרץ סמולנסקין לשקלוב ב„התועה“ שלו. אולם זו לא היתה עיירה נידחת; ולפי עדותו של קורב היו היהודים עוד במאה הי"ז „המעמד העשיר והמשפיע ביותר בעיר“. כאן נמשך המסחר כמו נהר למוסקבה ולריגה ועמו נמשכו לכאן גם רעיונות חדשים ומושגים חדשים. לא לחינם היתה שקלוב במאה ה־18 המרכז הרוחני של יהדות ליטא.

והשעה שעת תמורות ברוסיה. בהערה אחת רושמת ייקטרינה הקיסרית הרואה עצמה תחילה וולטריאנית וחופשנית: „לא פלא שברוסיה היו בין המלכים כה הרבה עריצים. העם הוא מטבעו חסר מנוחה, כפוי־תודה ופרוע־המידות. — — — אדם, שאין לו חינוך, יהיה במקרה כגון זה או חלש או עריץ. לפי מידת שכלו; רק החינוך ידיעת אנשים עשויים להורות את האמצע הנכון“.

גם ראדישצ'ב מתנגדה הגדול של ייקטרינה, מדגיש אז את ערך החינוך. „מת מרובת עוד אצלנו“, כותב הוא, „חסרונם של ספרי השכלה — ידיעת השפה הרומאית בלבד אין בה עוד כדי להשביע את השכל, הצמא למדע“¹.

ואותה שעה שוקד ברוך בן יעקב על „יורה דעה“, „אלו טריפות“ ו„אבן העזר“ ואינו מכין לעצמו, כדרך מעוטי־הדעת שבישיבה, „כתב־סמיכה“. ב־1764 כבר נסמך לרבנות. אולם הוא עצמו מספר, כמה גדול היה עוד בשנות נעוריו צמאונו לחכמות חיצוניות. מה רב היה הצמאון לדעת ביהדות ליטא עד הדרג האחרון! הפרופ' דינור מספר: „הנני נזכר באחד מביקורי על קברו של הגר"א, על הקבר מונחות פתקאות. — — — לקחתי כמה מהן לקריאה. לעיון. והפתקה הראשונה היתה: „אני מתפלל ומבקש רחמים, שתהיה לי הצלחה בבחירת ספרים

¹ אלכסנדר ראדישצ'ב: מסע מסטרבורג למוסקבה. תרג' ד"ר אייוונסטרט, 67, תשי"ד.

טובים לקריאה. שלמה בן גיטל². מציאות ספרים טובים הייתה קשה יותר מבחירתם. שקלוב היא בין הערים המעטות, שההשכלה חודרת שמה קצת. בין החותמים על „נתיבות שלום“ (ביאור התורה עם תרגום גרמני מאת מנדלסון) נמצאים בוילנה 12, בריגה — 6, בקובנה — 4, בשקלוב — 3.

ר' ברוך יושב עכשיו על כיסא הדיינות במינסק, ולא אחת מתענה וודאי עינויי־ספקות ועינויי־צמאון לספרים. אולם התורה ענייה במקום אחד ועשירה במקום אחר, והזכות לספרים נעשה מזכה־הרבים. שלמה מימון מספר: „לאשרי נודע לי, כי הרב בעיר ס. (הוא ר' שמשון, רבה של סלונים, שבילה בנעוריו זמן רב בגרמניה ושיבת אחר כך את תרגום אוקלידס של ר' ברוך — י. ט.), — — — עדיין הוא מתעסק במדעים, אם גם בצנעה, ויש לו ספרים הרבה בגרמנית. — — — בלי דאוג לכסף להוצאות הדרך ולעגלה לנסוע בה (רגיל הייתי במסעות כגון אלה, ופעם אחת הלכתי ברגל אל ור. מהלך שלושים מילין, כדי לראות ספר פילוסופי עברי מן המאה העשירית) ובלי להגיד דבר למשפחתי יצאתי לדרכי אל ס. באמצע התורף“³.

גם הדיין ר' ברוך נלחם קשה עם עצמו — ועם סביבתו. „מכנים לחכמים טיפשים וסכלים“, כותב הוא, „ובונים עליהם סוללת האף והחימה לנצל עדיים מעל שכמם ולרמסם בחלאת המינות והאפיקורסות למען יהיו לזרא ולהבאיש ריחם בעיני ההמונים, כמאמר החכם: אין לך שונא מדע, כמי שהוא ערום ממנה. והראייה, תינוק ממקום ספר בורח“⁴.

ר' ברוך מעמיד עצמו וודאי לא אחת כנגד רבים כדי להגיע למקום ספר. ואחרי כל התנגשות והתנקשות נוספת הוא בא יותר ויותר לכלל הכרה, שעליו לגלות למקום חכמה ומדע. בין הספרים שקיבל שלמה מימון „מאת הרב הטוב והמיטיב שבעיר סלונים“ היה גם מלון רפואי גדול, ומימין החליט להעשות רופא. זוהי גם התלטותו של ברוך שיק, החלטה, שוודאי קדמה לה מלחמה פנימית קשה. ידועה חליפת המכתבים בין התלמיד לרפואה בנימין וולף גינצבורג ובין ר' יעקב עמדין־יעב"ץ. ר' יעקב כותב לו: „עמד מנגד ואל תשב אצל העוסקים במלאכת הגיתות כיום שבת קדש, כי אפילו בנה יש איסור גמור מחמת עצמו ועיצומו של יום... וזכור נא, מה שכתב הרמב"ם ז"ל, שאסור ללמוד בשבת אפילו בספרי חכמה, כי אם כחורה ד' כל היום“, ולא זה בלבד, יעב"ץ רואה סכנה בעצם הלימוד באוניברסיטה גויית. „ידעתי, בני, הרבה ילדות עושה, הרבה שכנים וחברים רעים עושים“⁵.

אמנם, לא מעטים הם הבחורים היהודיים הלומדים רפואה בפאדובה. יהודה אריה מדינה ומשוררים אחרים חיברו שירים ליום סמיכת רעיהם לרופאים ולפילוסופים. ואף־על־פירכן הוא מרגיש עצמו לא אחד מהם — אס"כי עומד „מרעיד ומשתומם“ לגדל המדע — בודד בין הנכרים, כעדותו של אחד מהם, „הו בעניינים התוריים, הן בענייני התכמות“.

וודאי לא קל לו לר' ברוך להתיק עצמו ממקומו. אולם סוף־סוף הוא יוצא למרחקים. לא בדרך ישרה מגיע הוא לאנגליה, אלא בעקיפ־דרכים. מכל מקום יש במעברו ממינסק ללונדון משום קפיצת דרך עצומה.

² כנסת, VIII, 89.

³ ספר חיי שלמה מימון, 1178, תרג' י. ל. ברוך, תשי"ב.

⁴ בהקדמה לספר אוקלידוס (תק"ם).

⁵ ר"ר מ. הנדל: תכונות מן העבר, 23, תשס"ו.

הכול זר לו בוודאי, לדין לשעבר. ארחות־החיים. השפה. „אתם כותבים לונדון וקוראים קונסטנטינופול“, העיר צרפתי אחד על הכתיב האנגלי, ברוך שיק לומד. שומע הרצאות. מבחר מתים. נעשה חבר בלשכה של הבונים התפשים. מסתכל מתוך עצירת הנשימה בניתוחים. הרופאים של אותה תקופה הם כוהנים של פולחן אבוד, אבל גם ראשוני המדע החדש.

רוב הניתוחים היו נעשים בלי כל ססיינה. ב„יומנו של רופא זקן“ מספר הפרופ' ה. אי. פירוגוב על אחד הניתוחים האלה — תוך כדי עבודתו המואסת בכוונה הסביר המנתח הסברים מפורטים לסטודנטים. ו„כל זה נעשה בלי כל הרדמה, תוך כדי הצעקות והזעקות של מעוניי־המדע, או יותר נכון, קרבנות הדוקטריניות תסרת־המוח“, ופירוגוב נעשה לאחד הלוחמים בכאב. ואמנם, חולה, שמכאוביו ממושכים, אין הוא עצמו יודע מה טורד יותר שלותו — מר המוות או חייו המרים. גם „ר' ברוך הדוקטור“, כפי שמכנים אותו, רוצה להמתיק את הייסורים בהקדימו רפואה למכה. בדעתו לחבר שני ספרים — „דרך ישרה“ (האג. 1779) וגם „ספר רפואות“, כדי להפיץ את ידיעת ההיגיינה בעם ולמנוע מחלות ומכאובים. אולם מרגיש הוא — עליו להילחם לא פחות בנגע אחר, שפשה ברחובו — בצבועים וברמאים. „הן המה היו לבני ישראל למעול מעל בחכמות ולנגפם במגפת העיוורון. להתם חרפה וכוז בעיני העמים להשליך אחרי גוים עטרת צבי וצפירת תפארתם לעזוב את הלימודיות והאלקית אשר המה נחלת אבותינו מעולם והדר תפארתנו בידי זרים“.

ברוך, הרופא המדופלם, נודד בערי אירופה השונות וכא לפראג. יהודים, שתירות מגבעתם מוקפת פרווה. רופא הקהילה כאן הוא אחד הנכלדים בציבור ומפאר את כל הטקסים הרשמיים. ברוך שיק מרצה כאן הרצאות במאתמטיקה. בהקדמה ל„קנה המידה“, ספר בטריגונומטריה, הוא מספר: „ולמרתי לתלמידי בק"ק פראג, כולם אנשים חכמים שלימים בתורה וביראת שמים“. באותה הקדשה הוא כותב: „ראיתי את החיבוריים מבני עמנו המבארים חכמת ההנדסה וארא כי אין מבאר בדרך קלה וקצרה, על כך חפשתי ומצאתי בספר בלשון אנגלית המבאר בקל אופן זה“.

בברלין מתוודע ברוך שיק למשורר העברי נפתלי הירץ ווייזל, המלמד את תורת האדם. ומהי? „הדברים שרעת האדם מכרעתם רוב החכמים מסבירים עליהם משיקול דעתם“⁶. אולם המכריעים חכמי ברלין בשיקול דעתם? „נזר דורנו“ קורא ווייזל לפרידריך השני, המקבל כבני־אב את רעיונותיו של וולטר, אבל מכנה את כל המין האנושי „אותו גזע ארור“ וכלליו הם: „הקרבות ניתנו לסם הכרעה“. „התקיפו איפוא תמיד!“ והתקפת־כידונים היא תאות־נפשו⁷. ועוד. ההשכלה הברלינית פניה כלפי חוץ. יש בה מן ההתבטלות והביטול. „נשתבשה חכמת עברית“, כותב ברוך שיק, „ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו בגלות המר הנה ואין מתעורר להחזיק בה, כי כל איש אחר בצעו. — — — ארץ נחונה ביד הון ועושר והחכמה דחיה היא אצל הציבור“.

אצל הרב הברליני ר' הירשל לוין מוצא ברוך שיק בכתב־יד, ואם גם לא שלם, את „יסוד עולם“ מאת יצחק הישראלי, תלמיד הרא"ש, והוא מפרסם ראשונה בכתב־יד מאתמטי חשוב זה (ברלין, 1777), וכן את חיבוריו שלו „עמודי שמיים“,

⁶ נפתלי הירץ ווייזל: מבחר כתבים, מהדורת ד"ר ג. אלקושי, 14.
Thomas Mann: Friedrich u. die grosse Koalition, ss. 17, 19, 1924.

פירוש מדעי על הלכות קידוש החורש של הרמב"ם, ו"תפארת אדם", ספרו באנאטומיה. "המדבר מעניין חכמת הניתוח ושווה לכל נפש אדם להבין תכלית הכעלי חיים עניינם ויסודם".

לבו של ברוך שיק נמשך ליהדות הגדולה, החמה של רוסיה. אולי מרגיש הוא — שם לא יבקשו לפתות הכול במפתחות חיצוניים, אלא במפתחות פנימיים. ברוך שיק בא בדרכו לוויילנה, ראשי-ההב של כתי"ראה, אולם כאן לא חיים של כלאים וטלאים כמו בברלין, כוויילנקה זו, העולה באביב על גדותיה ומציפה דירות-מרתף סחובות, גזאים כאן חיים יהודיים. החנוונים בחצר בית-הכנסת והנשים בשוק-העצים, היושבות ליד סירי-הגחלים, מתפללים שבניהם יזכו לכתר-תורה. בעלייתו של הגאון ר' אליהו מוגפת-התריסים תמיד לילה, שנים על שנים הוא כתור-תוך עצמו ושנים על שנים מחוץ-לעצמו. הוא משקיע עצמו בכל פרשה קשה ובכל סוגייה קשה, מעיר הערות-שוליים, יש נזירים, שיש בהם מין דיבוק של שתיקה. והוא — היש בו דיבוק של פירוד מהעולם? ר' אליהו הוא הגות — והזות; נוטה אל דרך הפשט הפשוט ויש בו מן המסתורין; הוא ענוו שבענווים ועתים קשה לו להכניע את גאוותו כלפי "החיים-של-מטה". חיוו סובבים במעגל סדיר ובמהירות קבועה, ועם זאת יש בהם לפעמים טטיות ונטיות פתאומיות, דחיפות לאחור (כגון חזרתו מאמצע דרכו לארץ-ישראל). דעתו מרוכה. זה כבר יצא ספרו של קופרניקוס, על סיבוכי הספירות השמימיות, שהיה בו שידור-ערכים, אולם כשביל ר' אליהו השיטה הגיאוצנטרית היא מושכל ראשון, שאין מערערים עליו. לא, בשום פנים אין סברתו, שהעולם כדורי, שהרי כתוב "לאתו בכנפות הארץ", וכן כתוב "מארבע כנפות הארץ"⁴, שונא הוא גם בתכלית השנאה את הפילוסופיה "הארורה" ועם זאת הוא מכוון באיזה הגיון בלתי-מודע לכיוונה.

יותר ממישהו אחר מרגיש ר' אליהו את ריבוי-האנפין של התורה, וזה הוא שאומר לר' ברוך: "כפי שיחסר לאדם ידיעות ושאר חכמות לעומת זה יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה" ומייעץ לו לתרגם ספרי מדע לעברית. כאן לא רק שאיפה להפוך את המדע, לעשותו קניין העם, כאן שאיפה להרים את העם בעיני עצמו — ובעיני העולם, כאן כוונה לקדם את פני ההשכלה, שהיא בעיקרה מולדת-חרץ.

ולמה התחיל ברוך שיק תרגומיו באוקלידס?

כששאל תלמי הראשון את אוקלידס, אם אין דרך קלה יותר להבנת המדע שלו, השיב החכם בעוז נפש: "אין דרך המלך (שהיתה קיימת באמת באלכסנדריה) מוליכה אל ההנדסה" אולם ההנדסה נעשית, ואם גם לאט לאט, דרך המלך לכל המדעים.

בימי הביניים היה המדע "Ancilla mysterii" (שפחת המסתורין). אולם מה שמציין את רוח המאה הי"ח והי"ח זו הנטיה לשכל, להגיון, למה שפאסקאל קורא "רוח ההנדסה", דיקארט, המוחזק — ואם גם לא בצדק גמור — אבי הפילוסופיה החדשה — הוא אבי הגיאומטריה האנאליטית. והוא שמכנים את רעיון האינסופיות להנדסה ולפיסיקה, שואף להשתית על המיתודה המאתמטית את כל שדות הידיעה האנושית. לדעתו של בלזו פאסקאל אין המתמטיקה מתרצת תירוצ גמור את השאלות הראשונות והאחרונות. אולם ככל שפאסקאל מתנגד לדיקארט טבועות המסכות המאתמטיות שלו בחותמו המוכזק של קארטזיוס, גם "מכתביו הפרובינצי"

⁴ ספר הזוהר, הנהגות נצוצי זוהר מאת ראובן מרגליות, עמ' י"י, תשי"ג.

ציאליים". על כל הכרה להשתמש בשיטה המאתמטית. שכן מה יסודה של חכמת-השיעורים? מושגים ראשונים וברורים ואבות-הנחות. חיבורו של אוקלידס הוא בין הספרים שהיו ברשותו של שפינוזה. ומתי דרכו של שפינוזה? דרך ההגדסה. לפי קאנט אין במדע מן המדע אלא במידה שיש בו מן המאתמטיקה. ושלמה מימון מלמד, שהכרות שכליות והכרחיות אפשריות רק במאתמטיקה. גם ברוך שיק מרגיש, "שעל יתדותיו" של אוקלידס "בנויים (1) כל החכמות". וכמה שונה הנדסה מן הפילסוף! — — אקסיומא או מושכלות ראשונות (!) הם דברים ברורים כלי צורך מופת עליהם.

שקלוב הולכת ונעשית יותר ויותר "עיר מלאת חכמים וסופרים". גפתח בית-דפוס עברי. הגביר והנדבן הידוע ר' יהושע צייטלין, החשוב ביותר בעיני הנסיך פוטמקין, מקים באחוזה שלו הסמוכה לשקלוב כמין "אקדמיה חפשית". והוא מרכיב מסביב לה כמה לומדים ותלמידי-חכמים. ברוך משקלוב מכונן כאן מעבדה ועורך ניסויים כימיים². הקדמונים היו שואלים את פי הטבע עצמו. בימי הביניים אין חוקרים עוד מתוך חקירת ישרה כדרך הנסיון. דרכו של שיק היא דרך הקרמינים — ושל ראשוני המדע החדש.

אין ערכו של ברוך שיק בתור יוצר, אלא כל עיקרו בכך, שהוא אחד מאבות הסגנון העברי המדעי. מליצה היא שרק וכחל — רובה סרק. במאתמטיקה כל המלים של הכלית הן וממצות את המושגים הכלית המיצוי. ניכר שלא בקולמוס ראשון העלה שיק כל סוגיה.

יפה אמר ביפון: "החיים מתחילים להידעך זמן רב לפני שהם נדעכים לגמרי". אולם הם נדלקים זמן רב לפני שמאירים באור גמור. ברוך משקלוב היתה בו ההכרה הלוחמת של תנועת ההשכלה. הוא היה אחד מראשוני ראשוניה.

¹ ישראל צינברג, געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, V, 333.

ההגנה העצמית היהודית ברוסיה בשנות 1903 — 1905

(לפי ידיעות עתון הסוציאלדמוקרטים הרוסים „איסקרא“)

בֶּרֶזֶמְבֶּר 1900 תחל להופיע העתון הסוציאלדמוקרטי הכל־רוסי „איסקרה“. הוא נערך ונדפס בהוצ־לארץ, ומשם הוכרז לרוסיה. קודם לכן — בשנים 1891—1900 — הופיעו בערים שונות ברוסיה עתונים שמספר כל גליונותיהם לא עלה על שלושים. לא היתה עדיין מפלגה אחידה. בתקיימו חוגים ואגודות ללא קשר של קיימא ביניהם. והעתונים לא היו אלא אפיוורה והשפעתם היתה מקומית בלבד. ואילו לעתון הזה, שנערך ונדפס בתנאים של חופש ועורכיו ומשתתפיו היו מאיסיה החשובים ביותר של הסוציאלדמוקרטיה הרוסית, וקשרים למערכת עם מרכזי התנועה ברוסיה — נודעת חשיבות מיוחדת בניבוישה האידאי של הסוציאלי־דמוקרטיה הרוסית. בסִׁמָּה הופיעו 112 גליונות. האחרון — באוקטובר 1905. למערכת העתון נבחרו: לנין, פליכנוב, מארטוב, אכסלרוד, פוטריסוב, וירה זאסוליק׳. עד הגליון ה־52 היה עורכו למעשה ולארימור לנין, שהטביע את חותמו עליו, ומגליון זה ואילך נערך בידי פליכנוב, מארטוב והבריתם. המושביקים, ומעתה שימש במה לזיכות חריף עם עורכו הקודם.

הצד השווה בסתי תקופותיו של העתון — מלחמתו בתנועת־הפועלים היהודיה העצמאית, שנתגלמה ב„בונד“. בתקופתו של לנין נתפרסמו כ־15 רשימות ומאמרים מיוחדים נגד ה„בונד“, וכמספר הוה בתקופתו של פליכנוב־מארטוב, מלבד דברי־התקפה רבים הפזורים בגליונות העתון. לא מעטים דברי התקפה נגד הציונות.

בעתון היה קיים מדור מיוחד לקורספונדנציות מהמקומות, ובהן חומר רב על המתהווה בהם. לא מעטות בו הקורספונדנציות מהערים שבתחום המושב, ומהן ניתן ללמוד הרבה על המצב בתנועת־הפועלים היהודית. לא תמיד נאמרו הדברים במפורש שהכוונה היא לפועלים יהודים. אך רבים גם המקומות שהדברים מפורשים. ענין מיוחד באותם הקטעים שמדובר בהם על ההגנה העצמית היהודית.

החומר על ההגנה העצמית ברוסיה כשנים הָהָן מועט. ההגנה היתה בלתי־ליגלית, והעתונות ברוסיה היתה כבולה ע״י צנזורה חמורה. עבודה חשובה עשה ישראל האלפרן סכינס בספר את החומר המפורסר בספרים ובעתונות היהודית. מהראוי ללמוד כיצד השתקפו הדברים בעתון לא־יהודי, אמנם לא תמיד אפשר לסמוך בכל על האינפורמציה שלו, כשם שאין לסמוך בכך על העתונות של המפלגות האחרות, היהודיות והלא־יהודיות, שכל אחת מהן היתה מעונינת להבליט את חלקה היא ומקומה היא. בעתון זה, שממנו מובאים הקטעים הבאים, היו מעונינים להבליט את חלקה של מפלגת הפועלים הסוציאלי־דמוקרטים ברוסיה, ובפרט היו מעונינים להבליט את השתתפותם של פועלים רוסיים בהגנה על היהודים, כפי שנראה בהמשך הדברים. אך אין זה נודע מחשיבותן של הידיעות הזרועות בגליונות העתון.

הפוגרום בקיישינב

הפרעות בקיישינב, שפרצו בפסח 1903, לא היו אלא פתיחה לפרעות שנמשכו לסירוגין קרוב לשלוש שנים. למאורע זה הקדיש העתון מקום רב, גם בתיאור נרחב וגם בתגובה חריפה. נסתפק כאן בהעתקת הקטעים המספרים על התגוננותם של היהודים. — מענינת התנהגותו של הגוברנסטור באותו יום שני (הפרעות החלו ביום א' — המצותיק). הוא ענה למשלחת היהודים שהוא אינו יכול לעשות כלום, ויחוננרגא בעצמם. אז סידרו הענלונים והקצבים (החוקים ביותר בקרב היהודים) הגנה עצמית בסוק החדש, וכמובן גרשו את ההמון לסימטאות, ופיזרום תוך רגעים מעטים. דומסקי (ראש תחנת משטרה, מנוול שסמו הולך לפניו ורודף שלמונים, שקיבל בימים ההם מהיהודים בקיישינב 100, 200 ו-300 רובל ליום בעד שמירה על רכושם מפני פרעות) פקד על היהודים להתפזר, ולא — יירה בהם, ואת הכריזונים הרוסיים אספו השוטרים והמפקחים מהסמטאות. בלי הסתר מעטיהם.

כרחוב אלכסנדר חנות גדולה לכלי כסף וזהב, בעל החנות ראה בעד חלונו קצין ומפקחים (של המשטרה) ממלאים כיסיהם חפציהם, הוא ירה והמית את הקצין. מיד אסרוהו.

לפי כל העדויות, המשטרה היא ששיתקה את ההגנה היהודית, והדריכה את הרוצחים. במקומות המועטים, בהם לא היתה המשטרה, התגוננו היהודים בהצלחה. בנוכחות המשטרה הם לא העזו אסילו לחשוב על ההגנה. כל קבוצה קטנה של יהודים שנתאספו, פוזרה או נאסרה.

(גליון 39, מאי 1903)

מה בין פרעות שנות השמונים לפרעות קיישינב

בטולי התיאור של הפרעות באה רשימה בשם „הזמנים משתנים“, ובה עמדת הסוציאל-דמוקרטים לפרעות.

המחבר מעלה את זכר הפרעות ב־1881 ועמדת מפלגת „נארוזנאיא ווליא“ אליהן, וזאת מציון את השינויים שחלו בתנועה המהפכנית ברוסיה וביתסה לפרעות ביהודים. עתה כשמאורעות־הדמים בקיישינב העמידו על סדר־יומנו שאלה ממשית חשובה ביותר — כיצד לפעול נגד הפרעות ביהודים, — מהראוי להזכיר שבשנת 1881 התחוללו כמעט על פני כל דרומה של רוסיה פרעות ביהודים, ולא זו בלבד שגרמו הרבה אסונות למשפחות יהודיות רבות, אלא אף סייעו ליצירתן של דעות קדומות גם באותם החוגים כל אוכלוסייתנו שמקורם היו זרות להם לנמרי, ללא כל הפרזה אפשר לקבוע, כי התסקנות הפסיכולוגיות של הפרעות ב־1881 לא פסקו חלחיק לחנועתנו הסוציאליסטית כמשך עשרים השנים האחרונות. דבר זה לעצמו — מלבד ההתעוררות הטבעית וההכרחית של העמנויות סמן הדין שתהא חוקה בהרבה אצל הסוציאליסטים מאשר אצל האנשים מהעולם הישן — דיו שמפלגתנו תעשה הכל, עד כמה שמגעת ידה, לשם מלחמה בפורעים האנטישמיים.

„במלחמה עם תנועה סטיכית כמו פרעות ביהודים, גם מספר קטן של אנשים בעלי התנגדות לשודרים, ראו לציין שעוד לפני פרעות קיישינב היו נטיונות לשדוד יהודים, והם גילו התנגדות לשודרים.

בגליון של „אויסקרא“ מחודש אוגוסט 1901 מסופר על התנגשות במינסק בין יהודים לחיילים, כשבאה פלוגת חיילים בהדרכת קצינים לשדוד חנויות היהודים ולהרביץ על ימין ועל שמאל, קמו היהודים, ובעזרת יחפנים נוצרים — אלה שבשנים הבאות שימשו כלי־שרת בידי השלטונות לעריכת פרעות ביהודים — גילו התנגדות חזקה. כתוצאה מכך נאסרו יהודים ונשלחו לפלוגות מאסר, כדבר הזה קרה גם בשקלוב: יהודים עמדו נגד חיילים שניסו לשדוד חנויותיהם.

כל ההערות במאמר הזה הן של בעל המאמר.

הכרה ובעלי-מרץ יכולים לפעול הרבה. בזמן המהומות ברוססיה ב-1879 עברו המוני אנשים שנשלחו מן הקסטה עם המשטרה, ע"י בית-כנסת, מיד החלו נערים מיידים אכנים בחלונותיה, ומי יודע מה היתה התפתחות הדברים לולא נשמעו קולות מן ההמון שמיתו על כך, וקראו להמנים להתקיף את המשטרה, וכך עשו. ובעל-המאמר מסיק „וזוהי דוגמה טובה הראויה לחזור עליה“. „על הקריאות, הבה יהודים!“ (או מיעוטים אחרים), עלינו לענות בקול: הבה את המשטרה!“

המאמר מתקיף את הציונים המנצלים את הפרעות לשם תעמולה ציונית, שמסקנתה — פאסיביות פוליטית, ובזאת הם מקיימים למעשה ברית עם מחוללי הפרעות. לעומת זאת מציין הכותב בסיפוק:

„מצד שני, אותו חלק של הבורגנות היהודית, השומר הרגשות-אזרחיים כלשהם, החל להזדיין, והוא מתכוון לעמוד נגד הכנוסיות שהוכנו ע"י המשטרה. כשעה טובה, אם לא נודק להזדיינות הזאת נגד הפורעים, הרי תהיה לתועלת לפועלים הרוסיים, הפולניים והיהודיים, כשהם יעמדו במערכה המכרעת נגד הצאריזם, כי רק מיגור הצאריזם יתן ליהודים סיווי זכויות“.

„החלק הטוב של האינטליגנציה והבורגנות היהודית סולידרי הוא לא עם הציונים הריאקציוניים אלא עם הסוציאליסטים הרוסיים, שההלו מכשירים עצמם להתנגדות לכנוסיות האנטישמיות, מיד עם התקבל הידיעות על מאורעות קישניב, בסיפוק אנו מצינים כי הוועדים שלנו בדרום קיבלו ללא היסוס את התכסים שקבענו בגליון 39 „איסקרא“, וכבר נראת תוצאות תכסיסנו. הפרסיו' של הסוציאליסטים הרוסי של הפרולטריון הרוסי עלה בהרבה בעיני האוכלוסיה; נפתחו תהומי-השפעה חדשים רחבים לתעמולה פוליטית, והמסקלה נאלצה לצנן קצת את סוכניה“.

גם בקורספונדציה מאודסה נזכרים, בקשר לפרעות ולהגנה העצמית, הציונים הקוראים לעלות לארץ-ישראל, והנה הקטע:

„אודסה. הפרעות בקישינב הדחימו הכל, לשבחו של הנוער היהודים באודסה יש לציין שהוא התכוון לעמוד על נפשו, ויש להניח שהיה עומד בכך, יש להצטער ש„הועד להגנה לאומית“ השתמש למטרותיו בדירתם של הבלתי תלויים*. הציונים, בקשר לפרעות, עושים תעמולה לעלות לארץ-ישראל, ובזאת הם מסיחים את היהודים ממלחמה בשלטון העריצות“.

(גליון 40 מיום 15 במאי 1903)

בכרוזו של ועד הסוציאליסטים באיזור הדון נאמר בין השאר: „חברים, המשטרה הרוסטרבית מכינה עוד מעשה רע, היא רוצה להכתים את חג האחד במאי, היא מאיימת על חייהם של מאות אנשים בלתי-מוגנים, חברים, לא ניתן לה לבצע את הדבר, בגלוי ובעוז נקח את היהודים תחת חסותנו. בגופנו נשיב אחור התקפותיהם של המוני פורעים שכורים ושל המשטרה, אם נשמע שמכים יהודים, אנו כאיש אחד גנן עליהם“.

הועד של הסוציאליסטים בסולת, עיר במרכזה של רוסיה, הביע במלים חתמות ביותר את רגשי אהדתו „לפועלים היהודיים, שבמאיתיהם ובאלפיהם מקריבים עצמם במלחמתם במשטר הקפיטליסטי ועליהם רובץ ככל כבדו ועם שלטון העריצות והמשטרה המנוולת“.

* „הבלתי-תלויים“ — הסתדרות פועלים יהודים שנפתח לתעמולתו של סוכן הבולשת זובאטוב, שהשלטנות רורשים טובתם של הפועלים, ואינם מתנגדים אלא למלחמתם המדינית. הזובטובים פעלו גם כרחוב היהודים, ואחד מפעילי ההסתדרות הזאת, הנריך שייביץ, העמיד את מועדונה לרשות ההגנה העצמית. מועדון זה שהיה בחסות המשטרה, עשוי היה להסוות את פעולות ההגנה העצמית, ועין „סיפור ימי“ לזאב ז'בוטינסקי, כתבים נבחרים, כרך א', עמ' 3—52.

השלטונות לא העלימו כלל כי הפרעות הן תגובה לפעילות היהודים. בתנועה המהפכנית. מפקד משמר הזינדרמים בקישינב הבארון לבנסאל הודיע: בפרעות אלה ניתנה תשובת העם הרוסי לסוציאליזם היהודי — על כך מסופר באותו גליון מס' 40. וכשהשתתפותם של היהודים בתנועה המהפכנית כך גם התארגנותם להגנה עצמית בנסק היתה לצנינים בעיני השלטונות.

קירוב — היהודים שלחו משלחות אל נוביצקי — בבקשה לנקוט אמצעים נגד הפרעות, והוא השיב: יודעים אתם שעומדים לערוך הפגנה כ-20. אם לא ישתתפו בה היהודים, לא תיפול משערת ראשם; אם ישתתפו בה, לא אתן אף שוטר להגנתם. וכן שלחו משלחת למפקד המשטרה ציכוצקי, הלה ענה להם: אם היהודים לא יגנו על עצמם, תגן עליהם המשטרה. (שם).

השלטונות ראו בעין רעה את התארגנותם של היהודים להגנה עצמית. הנוער היהודי לא סכע לעצמו של ציכוצקי, הנוער היהודי מינה ועד זמני להגנה עצמית ומבקש לא לערוך הפגנה. מספר חברי ההגנה העצמית, כפי שאומרים, הוא כ-900. והם הודיננו. רבים מבין הנוער הלימד רכשו אקדחים. (שם)

בערי תחום המושב שימשו היהודים בני ערובה בירי השלטונות מפני הפגנות פוליטיות. הסוציאליסטים ידעו כי אין קל לשלטונות מלהגיב מיד בפרעות ביהודים על הפגנות סועלים, ולכן יש ונרתעו מלבצע חכנויותיהם. מקרים כאלה קרו לא רק בעיר כמו ביאליסטוק, שרובה יהודים, והיא מרכז השוב לתנועת הפועלים היהודית, אלא גם בקירוב, שהיהודים שם היו מיעוט קטן.

ועד הסוציאלדמוקרטים ביטל את ההפגנה שעמד לערוך, בגלל השמועה שהמשטרה מתכוננת לערוך פרעות ביהודים. הוא הוציא כרוז בו הסביר למה ביטלו את ההפגנה. בתשובה לבקורת החריפה של הסוציאלרבוולוציונרים על החלטת הסוציאלדמוקרטים לבטל את ההפגנה, כותב העתון:

„תחת הרושם הקשה של פרעות קישינב, במכול השמועות הדמיוניות שהפצו ע"י המשטרה, מ'חכת קירוב לפרעות שיפרצו ביום ההפגנה. השלטונות מתכוננים לעשות נקמה במפגנים במסווה הטקטת הפרעות ביהודים. במצב כזה יציאה לרחוב — פירושה לערוך מערכה עם האויב בתנאים המיוחדים שנוצרו בידי האויב. הסתלקות מהמערכה הזאת אין פירושה להכיר בתבוסה, אלא להשאיר לעצמנו את הזכות לבחור לנו מומנט נוח יותר לנו.“ (גליון 42, מיום 1 ביוני 1903)

תגובת היהודים על הפרעות

תגובת המוני היהודים על הפרעות היתה שונה. הואיל ובמקומות שונים הצמידו השלטונות פרעות להפגנה פוליטית. היו יהודים שראו את הסוציאליסטים היהודים כגורמים ישירים לפרעות ושטמם ורדפם. ואילו מסרו אותם לשלטונות. היו גם נציגי השלטונות שהשתדלו להסביר לנציגי היהודים כי הסוציאליסטים היהודים הם האשמים בפרעות. בגליון 47 מסופר כי מפקד המשטרה במחוז הומל גשא גאום בעיירה ויאסקה ובו אמר ליהודים: בעבר הכרתי יהודים לובשי קאפוטות, מפואתיים, שקטים, אוהבי המלך, ואילו עתה אני רואה מנוולחים, מחמדדים, הוא ביקש להגיש לו רשימת המהפכנים והיא ניתנה לו. שואב מים יטרי הביא את נערו כבול ידיו ורגליו ומסר אותו למפקד המשטרה כמורד במלכות.

ובבילאיאצ'רקוב (פלך קירוב) החליטו היהודים לסר את האקסטרימים, מוריהם של נביהם. מי היו האקסטרימים? האלה? הנוער היהודי לא ניתן לו להיכנס לבתי ספר ממשלתיים והוא נאלץ ללמוד מחוץ לבית הספר ולהיבחן ע"י מורים שרובם השתדלו להכשילם, גם אם הצטיינו בירעותיהם. הנוער הזה נטר איבה למשטר שקיפח זכויותיו, והוא גילה

נטיה יתירה לתנועה המהפכנית, ותוריהם של בנים שגורלם אכף עליהם להיות אכסטרנים בפעולה, נאלצו להשתמש בענשים כאלה כלפי בניהם של אחיהם לגורל.

ברובע פאראסיפ שבאודיסה מסרו תושבים יהודים למשטרה אסיפת סוציאליסטים והם נאסרו. "עתה הופיעו קבוצות שלימות של כלשים מתנדבים, קנאי העם היהודי, המאשימים את הסוציאליסטים היהודיים בפרעות" — בלחצה של המשטרה הכו הקצבים והסרסורים ההצדיים את האכירים, הכום כרחוב, במשטרה, עד שנפלו מחוטרי הכרה".

(גליון 41 מיום 1 ביוני 1903)

גם בקיסנוב — כפי שנמסר בגליון 43 — עזרו יהודים למשטרה כבלשים מתנדבים.

כרי לכפר פני המשטרה האסמה בפרעות האיומות ביהודים.

לעומת זאת גרמה מדיניות הפרעות של השלטונות להגברת השנאה למשטר הדמים גם בהוגים יהודיים שמצבם הסוציאלי לא חייבם כלל להתחסס באהדה לתנועה המהפכנית. ככאכרים ובקורספונדנציות שנדפסו בעתון, ונכתבו בידי יהודים, חוזר ונשנה הרעיון כי אין דרך אחרת להמיני היהודים אלא מלחמה במשטר. ביחוד השפיע הדבר על הנוער היהודי שנצטרף בהכרח לתנועה המהפכנית. במידה גדולה בהרבה מאשר הנוער בעמים אחרים, גם אלה שהיו מדוכאים ברוסיה, והיתה להם עילה להתמרד. כל פעולה חדשה מצד הרשות לעידוד פרעות ביהודים הגבירה את התסיסה המהפכנית בין היהודים ונסכה בהם עוזרורח למאבק עקשני יותר, להתנגנות עצמית, ומצד שני גרם מאבק גואה זה להגברת הפעולה כל השלטונות נגד היהודים, וחוזר חלילה.

עסקני הקהילות היהודיות לא בתלו בשום אמצעים כדי להציל את היהודים משואה. יש והחזיקו בכל אחד משלושת האמצעי ההצלה המסורתיים של היהודים שקיבלום מיעקב אבינו: דורון, תפילה ומלחמה, ויש שאחזו בכת-אחת בכל השלושה: דורון — לשלטונות, תפילה — למנהיגי המפלגות המהפכניות לבל יתגורו בשלשונות ע"י הפגנות המוניות העלולות לעורר פרעות ביהודים, וחלחמה — ע"י רכישת נשק וזיון הנוער היהודי והפועל היהודי, וכנראה — גם לזיון פועלים רוסיים.

אופיינית בנידון זה קורספונדנציה מהעיר רוסטוב שנדפסה בגליון 45, מיום 1 בספטמבר 1903.

גם בעיר הזאת נפוצו שמועות על פרעות, שהטילו אימים על כל האוכלוסיה היהודית, ומי שהסיגה ידו נמלט מהעיר. "הבורגנות היהודית, ובראשה הציונים, אחרי שפנתה למפלגה בכקסה ואפילו בדרישה (i) לבטל את ההפגנה, התלה בתהגונים, משלחות, וראיונות עם שלטונות המחוז, וביקשה מהם לשלוח יותר צבא להגנת (i) חייה ורכושה של האוכלוסיה היהודית, אמנם, בין היהודים הציונים — יש לומר את האמת — נמצאו גם כאלה שלא האמינו ביותר לא לשלטונות ולא לצבא, המעדיפים בגלוי — לכל מקרה שיקרה — פרעות על מתן אפשרות להפגנה פוליטית. ברכשם נשק (ביחוד אקדחים) בעיר ובסביבה הם חספיקו לזיון לקראת האחד במאי (כפי שכסר לנו אחד ממארגניה של ההגנה) כ-300 גוער יהודי". "אף על פי שמספר היהודים אינו גדול (15.000 באוכלוסיה הכללית של 130.000) היתה למאורעות קיישוב אצלנו — כמו במקומות אחרים — השפעה ניכרת", הכותב נותן תיאור מפורט על המתרחשות בציבור, וביחוד בין היהודים: עם מי ילכו המוני הפועלים — עם המורעים, או עם המפלגה? "היימצא בין הפועלים בעלי-ההכרת והמאורגנים כוח מוסרי כזה שימסוך את היתפנים ואת מחוטרי הכרה; האם לא תצליח המשטרה להפוך את ההפגנה לפרעות ביהודים?" צבא רב הובא לעיר, ההפגנה בוטלה.

כל הפגנה הטילה אימה על היהודים, שכן ידעו שבהיאבקות הכוחות הלוחמים סכנה להם — ליהודים — להישסע.

באודיסה — בהפגנה, התחילו היהודים סוגרים חנויותיהם, המסגנים הרגיעים; לא

בקשינוב — אודסה. מטרתנו אחרת. אין אצלנו רוסים ויהודים. כלנו סועלים". אך הכוונות הסיומת של המפגינים לא תמיד היה בהן כדי להציל את היהודים מפרעות. בנליון 47 מתאר יתורי מהומל (ברשימתו "בתחום המושב") את מצבם המחריר של היהודים בישובי התחום, ואת יחסם של "החלונות הגבוהים" להגנה העצמית היהודית. "בעיר נובוזיבקיב (פלך צ'רניגוב) חי רופא יהודי קוונצוב, שלא היה לו כל קשר עם היהודים. היו לו יחסים טובים עם הנסיך דולגורוקי. כשהגיעה בשורת קשינוב למקום, נפגש הא' קוונצוב עם הנסיך, ובין השאר שאלו על יחסו לפרעות קשינוב. הנסיך ענה לו: "גם כאן יתרחש מה שהתרחש בקשינוב". לא. ענה לו קוונצוב — מה לא יקרה כדבר הזה. מדוע? משום שהיהודים כאן אינם טפשים. לא יחנו לנהוג בהם ככצאן טבחיה. הם יעשו הגנה עצמית ויירי בכמה פרועים. ופרעות לא תהיינה. לאחר השיחה הזאת, אכל דולגורוקוב קורצא אצל הקטיגור שהרופא מארגן חוג להגנה עצמית. סופו של דבר אינו ידוע לי, אך העובדה מיכיתה שמתחילים אצלנו ליהודי כלבריה שאין לה אפילו זכות להגנה עצמית".

פרעות הומל — מפנה

פרעות הומל היוו נקודת-מפנה בחילדות ההגנה היהודית ברוסיה. כאשר ראינו גם בקשינוב גילויים של הגנה עצמית. שירו של ח. נ. ביאליק "בעיר ההרגה" עשוי להטעות באילו לא ניסו היהודים כלל לעמוד על נפשם. ולא כך הדבר. אך כאן היו פעולות ספונטניות. בלי מרבז, בלי כוח מדריר. מפרעות קשינוב (19—6 אפריל 1903) ועד הפרעות בהומל (29 באוגוסט — 11 בספטמבר 1903) עברו כחמישה חדשים, ופרעות קשינוב שימשו את להתארגנות להגנה עצמית. העתון נותן תיאור מפורט של הפרעות ושל פעולות ההגנה: "ביום ו', 29 באוגוסט, כ"ז בערב, נכנס לאחת החנויות היהודיות שבשוק היערן של גראף פאסקוויץ. בקנותו דגמלות הסתכסך משום-מה עם החנונית. התערב בקסטה בעל החנות וזרק את היערן לכיכר, שם עמדו 50—60 אכרים מהכפרים. כשסיפר להם כי "הכה היהודי" ראו בכך האכרים (שקצתם מכוסמים היו) עלכון לעצמם, ובצריחות "הכה יהודים" התנפלו על חנויות היהודים. החנונים שהתאספו וכן יהודים עובדים-יובשים החלו להגן על המוכים. ובהתנגשות הזאת נהרג היערן בירי אחד היהודים. הידיעה על הקסטה ועל הריגת הרוסי התפשטה מהר בכל העיר, והחלו מסתחים על פרעות ביהודים. כל חנויות היהודים נסגרו. ועד הסוציאלדמוקרטים בהומל ארגן מהר פלוגה של 200 איש להגנת היהודים, ביניהם 40—50 סועלים רוסים. לפלוגה הצטרפו כ-100 איש מארגון הציונים-הפרקציונרים. כשהגיעה הפלוגה למקום הקסטה בפקודם של המדריכים, נגלתה לפניה תמונה כזאת: קבוצת אכרים בת 30—40 איש עמדו נרגשים ליד החלל, וצעקו שיש לקחת נקם מהיהודים, לשחוט את כולם כאשר עשו בקשינוב. כאן עמד גם מפקד המשטרה וקבוצת שוטרים. הוא ורש מפלוגת ההגנה שתתפזר, אך היא לא שמעה לו. כמה מהאכרים החלו מיידים בפועלים אבנים וגורי עצים. אך פלוגת הפועלים לא הגיבה על כך. בקוותם כי יעלה בידם להרגיע את האכרים ע"י שכנוע.

עד מהרה הניעה פלוגת חיילים מוזינים. המשטרה החלה תוקפת את הפועלים ודרשה מהם להתפזר. וכשמדריכי הפלוגת ענו שהם יתפזרו כשיתפזרו כל האכרים, העלולים לחדש את ההתנפלויות — פקד מפקד המשטרה על החיילים למרס בכות. ניתנה פקודה: "בכידונים" והחיילים התנפלו על הפועלים. שמונה מהם נפצעו קשה. אחר מהם — מיריית אקדח שנורתה ע"י ראש המשטרה של הרובע הראשון. 12 אנשים נאסרו (למחרת — שוחררו)".

* ממשפחת אצילים שמקרבה יצאו שריצבא ודיפלומטים ידועי שם.
** הכוונה לסועלי ציון.

סוחר נוצרי ושני סטודנטים וכן מפקד גדוד הסיתו את ההמין לערוך פרעות של ממש. היה ברור שבכך לא ייגמר הענין, והכאת היהודים עלולה להתפשט בממדים עצומים. המשטרה היתה בגלוי לצדם של הפורעים, ובכל הדרכים שילחבה את השנאה בחור האוכלוסיה.

הוועד התומכי החלים לא לשור את הפלוגה למען יהיו מוכנים בכל רגע להגנה על המוכים. הפלוגה היתה מצוידת בנשק חם וקר. כן הגבירו את התעמולה בין פועלי הרכבת. בשבת, 30 באוגוסט, היו התנגשויות קטנות, התנפלו על יהודים. הפיצו כרוזים שקראו לפלעות וכן את תמונת היערן שנהרג.

ביום ב' 12 בקירוב, קמה בהלה. מכל העברים נשמע כי בכרך מכים יהודים ושוודדים חנויותיהם. פלוגת ההגנה העצמית התחלקה לשני ראשים — אחד הלך לרחוב הרכבת, ואחד — לכרך הסוסים. ברחוב הרכבת ראו לפנייהם הפועלים פלוגת חיילים, ומרחוק שמעו המולת הפרעות.

על הבקשה להגן על המוכים ענה הקצין שהוא עצמו יורע מה לעשות. הם הלכו אישוא להגן בעצמם. כשהתקדמו קצת נתקלו הפועלים לא בפירעים אלא בפלוגת חיילים, שמאחריהם עשו הפורעים מעשיהם באכזריות של חיות־טרף. נעשה ברור שהשלטונות הגנו לא על המוכים אלא סיינו לרוצחיהם ולשוודדים. לפלוגה לא היתה ברירה אלא לנסות ולפרוץ את שרשרת החיילים. התרחש משהו איום. החיילים דקרו בכידוניהם ללא בחירה ובחמת זעם. הרבה פועלים שנפצעו קשה נשארו שכוכים במקום, וכן כמה חיילים. השרשרת נותקה בכל זאת, והפועלים התקיפו את הפורעים ופיזרום אחרי יריות אחדות.

כדבר הזה קרה גם בכרך הסוסים. גם שם נתקלו הפועלים בשרשרת חיילים ובחסותם פעלה קבוצת רוצחים. כאן ירו בפלוגת ההגנה וששה פועלים נפלו חלל. השאר נאלצו להימלט. לאחר מכן נוכחו הפועלים, שבאו להגן על היהודים המוכים, כי קל היה להפסיק את הפרעות. אך מארגנן העיקרי היא המשטרה שהוגברה ע"י כוח צבאי. היאבב עוד — הווה אומר להיכנס במערכה גלויה עם הצבא ועם פלוגות משטרה...

— — — אחרי ההתנגשות עם החיילים לא הסקירה פלוגת ההגנה את פעילת ההגנה. במקומות רבים פיזרה כנופיות פורעים, ופה ושם השאירה פצועים ואפילו הרגים. לרוב נמצאו קבוצות הפורעים בחסות המשטרה, ועם המשטרה הסתדרה ההגנה על נקלה.

המשטרה והצבא לא נמנעו אפילו מלעשות תעמולה גלויה לפרעות ולרצח.

ביום ג' באו הרבה פועלים מערים אחרות להגנת היהודים המוכים, ביניהם היו הרבה רוסים. אך מאז לא היו עוד התנפלויות ופרעות.

ביום ה' הוכרז מצב צבאי. פלוגת ההגנה התפזרה רק בשבת, כשהחיים החלו לשוב לאט למסלולם הרגיל. (גליון 49, מ"1 באוקטובר 1903)

העתון מקדיש רשימה מיוחדת לפרעות הומל ושם ללשג ולקלס את ההורעות הסותרות של השלטונות, ומסיים את הרשימה במלים אלה:

„במאורעות הומל אנו מציינים בסיפוק את העובדה: האוכלוסיה היהודית נוכחה כנראה כהכנעה ובהרכבת־ראש לא ישינו בלום, וכי בהתנפלות רצחנית יש להתגונן בנשק. אנו משוכנעים כי אם הפעם הוגבלו הפרעות, לפי דברי „פראוויטלסטווי ויססיניק“ („העתון הממשלתי“) בשטח מוגבל באופן יחסי, הרי זה רק חודות להגנה העצמית בנשק, שחייבה את התערבותו של הצבא. סלא אסורה את המשכת הפרעות.“

התגוננות היהודים בהומל הכתה גלים, ובמקומות שונים קמו ארגוני הגנה עצמית. ושוב לא הסתפקו בארגון מקומי, נקשרו קשרים בין ארגוני ההגנה בערים שונות. להומל

מגיעות פלוגותיהגנה מערים אחרות. וכך היה גם במקומות אחרים בהם פרצו פרעות. כפי שאנו רואים ממכתבים שנתפרסמו בעתון :

קופיס (פלך מוהילב)

„השמועות על הפרעות הגיעו גם אלינו. בשקלוב הרבו לדבר על הפרעות. העומדות לפירץ. ואף נקבע היום. חברינו היהודים פנו אלינו בכקשת עזרה. מיד הסתדרה פלוגה בת 120 איש (בקופיס הפועלים הם כמעט כולם רוסים). לשקלוב באה עזרה גם ממוהילוב ומאורסה. ושוב לא דובר על פרעות. עובדה זאת היא הוכחה טובה ביותר על הסולידריות בין הפועל היהודי והרוסי“.

כפי שכבר נאמר, אין לסמוך על כל ידיעות העתונות המפלגתית. סרצתה להאדיר את פעולות מפלגותיהן. כאן נכרת גם הסגדנציה הפוליטית — תבלטת השתתפות הפועל הרוסי. אך עובדה היא שלא כהומל, — בה לקחו פועלים רוסים רבים חלק אקטיבי בפרעות — כל הערים האחרות.

אך היהודים. ולא דוקא הפועלים והניער, לא סמכו על האחרים. וביקשו דרכים להתנגדות עצמית.

וילנא — מאורעות הומל הסעירו מאוד את העיר — — — מיד הופצה שמועה כי עומדים לערוך פוגרום בוילנא. אפילו ידעו את יום פריצתו — יום הכיפורים. העובדה הבאה מציינת איך קיבלה האוכלוסיה היהודית את הידיעה הזאת. ימים אחדים לפני הונג ביקרתי אצל משפחה יהודית פטריארכלית. בעלת-הבית הזקנה סאלתני אם שמעתי שעומדים ערב פרעות. על תשובתה החיובית אמרה לי כי הכל מזדיינים, והיא החליטה לא להיות יוצאת מהכלל. היא שלחה את בעלה לקחת את האקדה שהשאיר משהו אצלה. והיא הסתירה אותו במקום אחר, וכן לקנות כדורים ולהתכונן להגנה. יחס כזה הוא כמעט כללי. לא פחדו כולם ובנכונות למאבק בנשק — קיבל החלק הגדול את הידיעה על הפרעות. בא יום הונג בחוצות הסתובבו שוטרים רבים שלא כרגיל וכן קבוצות גוער יהודי, מרגשת מתיחות עצבנית. כ-12 כזהרים נפוצה שמועה שבואריצ'יה (חלק העיר) מכים יהודים. מיד חשה לשם קבוצת יהודים, אך התברר שהשמועה שמועת-שווא היא“.

(גליון 51, מיום 22.10.1903)

בגליון 52 מסופר על מאורע מעניין. שאירע בעיירה יהודית קטנה סטוליצ'אן. על העיירה היהודית עברו ימי חרדית. השמש. בלי שהתעצף עם הנבאים. מכר לנוצרים את החציר שבבית-הקברות היהודי הושן. בעד רובלים אחרים. בהגיע הרבר לרב. אסף את עדתו. ובהתאם למנהג היהודי החליטו לא ליהנות מפרי בית-הקברות. ולהשמיר את החציר שנקצר ע"י הנוצרים ולפצותם בכסף. לנוצרים הסבירו כי לא היתה זכות לשמש למכור. וכי לא ייעשה בן בישראל, ורצו לשלם להם את הוצאותיהם. הנוצרים הסכימו מיד לקבל 5 רובלים בעד העבודה שהשקיעו ו-25 פיצויים. אך נמצאו כאלה שהסיתו את האנשים כי הסתפקו במועם. „הזולתם. מאה הייתם צריכים לקבל“. היהודים לא רצו להוסיף. בינתיים נשרף החציר. בשריפה זו נשרפו גם שתי ערימות חציר של בעל-האחוזה סיטוב. הלה פנה לגוברנסטור במוהילב ודרש להעניש את היהודים. מיד החל מנהל בית-החרושת לכוהל, השיך לסיטוב, לארגן את 200 הפועלים הנוצרים לפרוע פרעות ביהודים. גם אחרים התכוננו והסיתו את אנרי הסביבה.

אך לא גם גס הניער היהודי. מעטים מאוד, טרם נוגעו בתעמולה. וללא כל קשרים, השיגו בכל זאת כ-30 אקדוחים ונשק אחר, וכן 4000 כדורים ושלחו שליחים לאורשה ולקופיס לבקש עזרה. האורשנים לא שלחו איש. הם עצמם התכוננו לקראת פרעות. פועלי קופיס שלחו 35 חברים, מרחק 40 ורסטאות. בעונת עבירה. להגן על אנשים שאינם מכירים אותם. מפני מעשי רצח של השלטונות. מ-35 אלה היו כ-30 רוסים. הנאל היו

צדיכים לצאת מקופים כ־100 איש, נעשתה המשטרה פעילה, ומהעיר נאלצו לצאת אחר אחר בסתר. כל הלילה, אור ליום 6 באוגוסט, נאלצו ללכת כרגל. בשעות הבוקר נכנסה הפלוגה בקבוצות קטנות לעיירה, והביאו אושר ועידוד לאוכלוסיה השרויה במחד. — הידיעה על בואם של הפועלים להגנת היהודים נפוצה מיד על פני כל העיירה. איש לא יכול לומר כמה פועלים כאו. כל אחד היה בטוח שבאו רבים, יותר מ־500 איש, שההביאו אותם בבתיים, במרתפים וביער. המשטרה נבהלה והחלה מאז הבוקר לנקוט אמצעים להתיר את הפקעת מצטי ידיה. לא נתנו לפועלי טיסוב לבוא לעיירה, גרשו את האכרים שהביאו תנוכתם לעיירה; החנויות והחנוות למשקאות היו סגורות עד שתיים.

היום עבר בסקס. העיירה צהלה וליוותה את הפועלים בשמחה. מחוץ לעיר גאמו, שרז סירים וכו'.

שיתוף פעולה בין ההסתדרויות השונות

פהד הפרעות הביא גם לירי שיתוף פעולה בין ההסתדרויות השונות — יהודיות ולא־יהודיות. סכרגיל היו נלהמות זו בזו. השיתוף היה בצורות שונות: קשרי איגורמציה הדדית, היאום פעולות או קבלת מרותה של מפלגה אחת.

קיוו — לפני פסח נתחזקו השמועות — כי אין להימנע מפרעות. — — כל ההסתדרויות המהפכניות הקיימות ההליטו לארגן ועד הגנה עצמית ולנקיט יחר פעולה משותפת למניעה. מההסתדרויות לקחו חלק: „בונד“, „פועלי־ציון“, הועד הקיובי של הסוציאלידמוקרטים והסתדרות הסוציאלידבולוציונרים. ארגונן של הפרעות היה צריך להיעשות בידי האדמוניסטרציה עצמה. נציגה העליון, הגוברנטור, הזמין אליו את נציגי הבורגנות היהודית והודיע להם כי אם תהיה הפגנת פועלים, אינו ערב שלא תפרוצנה פרעות בעקבותיה. ערב פסח, כשהתחברו הנציגים האלה לפני הגוברנטור וביקשוהו לנקוט אמצעים כרי למנוע פרעות, ענה: אין לי שום הוראות מפסטרבורג... אם תהיה הוראה אנקוט אמצעים לא לתת לפרעות שיתפתחו, ולא — אל תחלוננו עלי. אינני ערב שהדברים נמסרים כצורתם, אך זה תכנן.

הגיוס של כל האירגונים במשך 3—4 ימים נתן למעלה מאלף איש. אך הפחד היה פחד שוא — לא פרצו פרעות, אך מכל מקום חשובה מאוד העובדה כשלעצמה: שהתכוננו למאורע זה, שכן סימס כבחן לגיוס הכוחות בזמן קצר. (גליון 65, מיום 1 במאי 1904) הוועדים המשותפים של ההגנה העצמית לא תמיד מנעו ויכוחים והבדלי גישה בשאלת הגנתם של היהודים. קורספונדציה מהעיר קרמנציון מבליטה הבדלי־גישה בעניני ההגנה בין יהודים מתבוללים ויהודים לאומיים.

לפני זמן מה הופיע חבר באלכסנדריה וביקש לעזור להם אם יפרצו פרעות, שחוששים להן בקשר לריכוזם של מגויסים רבים. הוועד אסף מיד כחמשים פועלים, שיכלו לעזור את העיר. וההלט סברוע המכריע יופיעו הפועלים וימסכו את המגויסים להפגנה, ולהשתמש בנשק רק כשיתנגשו עם המשטרה. ורק כשכל המאמצים האלה יהיו לשווא — להשתמש בנשק, להגנת ההיים והרכוש של שכבות הפועלים באוכלוסיה היהודית. משלא נתקבל מברק שותנה עליו — אות שהכל בסדר באלכסנדריה — שההר הוועד את האנשים והם התפזרו לבתיהם. כעבור ששה ימים קיבל הוועד מברק בו נתבקשה עזרה. הדבר קרה בדיוק בימי־הכיסורים. כשרוכ האנשים פוזרים על פני כל העיר ואיראמשר לאספם, אך די היה להודיע לחבר הראסון מהפועלים המאורגנים שנפגשו בו וכמשך תצי שעה הוסיפו כבוצות שלימות. רבים מדי היו המבקשים לשלחם.

• הימים היו ימי מלחמת רוסיה—אפאן, וכל ריכוז מגויסים מהכפרים היה פסיל אימה על האוכלוסיה היהודית.

כבר נגשו לארגון הפלוגות, והנה נתקבל מכרז לדחות את הנסיעה. לשם התרת הסכך שלח הוועד פלוגה בת 16 איש שיכלה גם לשמש כוח ריאלי וגם כדי שישלחו ידיעות בדורות. כל הפלוגות האחרות לא יצאו לעבודה למחרת היום, והתאספו במקום הריכוז. לשם באו גם כמה אנשים מ"פועלי ציון", שאתם בא הוועד לידי הסכם (משמעת מוחלטת להוראות הוועד שלנו). היום עבר מתוך התעוררות רבה, אחד החברים נשא נאום על הנושא: "גורמי הפרעות ומדוע אנו נוסעים לאלכסנדריה". כעבור זמן־מה שחררו את הנאספים וניהגה להם פקודה לחזור באמש לפנות ערב. בינתיים אספו את הפועלים הבלתי־מאורגנים שהכיעו רצונם לנסוע לאלכסנדריה. כאן הרצו הרצאות על המבנה הכלכלי של החברה הקיימת, על המבנה המדיני של רוסיה, על הפרעות וכו"ב.

לפנות ערב באו כולם כאיש אחד למקום הריכוז. אותה שעה באו החברים מאלכסנדריה, והנה סיפור המעשה: כ־4000 אנשי עתידות התאספו בעיר. החנויות היהודיות היו סגורות. יוסי הכיפורים היה אותו יום. והרוסיות — מתוך מחד מפני התולנינים. לאנשי העתודות נתנו 12 קופייקות דמי מזונות ליום. האנשים רעבו ממש. החל "מרד רעב". סדרו חנויות. כשהחלו בשדירת אחת החנויות ירה אכסטרן אחד באקדחו. ההמון רדף אחריו והוא הסתתר בבית־כנסת, והרוספים החלו להתריב. אח"כ החל ההמון לשדור את החנויות.

אלה שבאו מקרמניצ'ג נמצאו במצב משונה, מצד אחד לא יכלו לעשות משהו, מחמת מספרם הקטן, לעריכת הפגנה של האנשים שסבאו לפני כמה שעות כשדרם חנות למשקאות, ומצד שני הרי נשדדה לאו דווקא הדלות היהודית אלא החנויות. והדבר היחיד שיכלו לעשות — להופיע בתפקיד שוטרים נגד מרד של רעבים. כמובן, שלא עשו כדבר הזה. והם חזרו לעומת שבאו וסיפרו על מה שאירע שם.

וכאן נשתלהבו היצרים. בסך הכל היו כמאה איש. כשהודיעו על החלטות הוועד סלהגנה אין מה לעשות באלכסנדריה ולא יסעו לשם, החלו כמה מאנשי פועלי ציון להרעיש עולמות: "שקר הדבר, שקר!" צעקו הם, "דם נשפך, דם יהודי, אסור לשחוק", במאמץ רב עלה בידו הנאמנים מהסוציאלדמוקרטים לשכנע את הנוכחים — הפועלים המאורגנים והבלתי־מאורגנים, כי אי אפשר היה להתנהג אחרת, כי ההצלה היא לא בהריגת 2—3 שודדים, אלא במיגור השלטון המערסל את ראשי ההמון. בהתפורר האנשים קראו: "הלאה שלטון הערצים".

כנראה הסעיר הדבר את הציבור היהודי, והסוציאלדמוקרטים כינסו שתי אסיפות, בהן השתתפו קרוב למאה איש ובהן הרצו על המאורע, ונתקבלה החלטה המאשרת את קו הוועד. יצוין כאן, לא רק אנשי "פועלי ציון" מחו על עמדת ועד ההגנה, גם ה"בונד" כיקר קשות את עמדתו.

שיתוף פעולה בין יהודים וארמנים

בעיר אחת, ברוסטוב על־הדון, היה שיתוף פעולה לא רק בין הסוציאלדמוקרטים הרוסים והיהודים, אלא גם עם ההגנה העצמית של הארמנים. בצפייה לפרעות, ארגנה הסתריותנו הגנה עצמית. כ־50 חברים מזוינים באקדוחים חגו בארבעה רבעים, היו מוכנים עם קריאה ראשונה למלא חובם הסוציאלדמוקראטי — להופיע ולהגן על קרבתות הפרוכוקציות של המשטרה.

לשם תיאום הפעולות, התקשרנו קשר טכני עם ההגנה הציונית והארמנית. בהשאירנו לעצמנו זכות לפעולה עצמית, הארגון של ההגנה העצמית ושל ההגנה שלנו השפעתו הייתה מרגעת. במשך יומיים סבבו בלשינו בשווקים ובמסבאות והמציאו לנו ידיעות שעה שעה. ה־19 וה־20 במרואר עברו בשקט, וב־21 שחררנו את המגינים, בהכסחוננו לגייסם שוב בעת הצורך".

(גליון 92, מיום 10.3.1905)

באותם הימים נערך טבח גדול בארמנים בקאקוז. אלפי ארמנים נטבחו כידי הסטרים שסוכו ע"י השלטונות, ואף הם התארגנו בהגנה עצמית.

על שיחוף טעולה, בין יהודים וארמנים להגנתם העצמית. — הרבר היה בעיר אסטראכאן, עיר נמל גדולה — מסופר גם בגליון 104 מיום 7 ביוני 1905.

— ביום הראשון, 5 ביוני עמדו לפרוץ פרעות בארמנים וביהודים. ההסתדרות מצדה נקטה אמצעים, בהעמדה משמרות פועלים מזוינים בכל הרחובות — בס"ה היו כ־700 מזוינים באקדוחים. עמדו על המשמר מ־11 בכוקר עד 8 בערב. ניתן, כמובן, להניח כי הפרעות לא נערכו לאחר שנודע לשלטונות על הודינותם של הארמנים והפועלים, ולא יכלו להעריך נכונה את כוחות ההסתדרות. עיכב אותם הפחד שיתקלו בהתנגדות, ובלי חסות המשטרה, אפשר לומר בוודאות — חרשים היהפנים לערוך פרעות".

הכוחות הפועלים בהגנה היהודית

ההגנה נישאה בעיקר ע"י הפועל היהודי — ע"י ה"בונד" וההסתדרויות הציוניות כוציאליסטיות. פה ושם היו פעילים הציונים, בכל מקום עמדה שאלת האמצעים לרכישת נשק. הפועל היהודי לא יכול היה להפריש ממשכורתו הרלה לקניית אקדח, ובכך נעזר ע"י האינסלינגציה והתלקים האמידים יותר של האוכלוסיה היהודית, לא בכל המקומות נענו באותה מידה.

צ'רקאסי — ה'נדרמיה באמצת כל כוחותיה לשכור את הסתדרותנו, הפוקחת עיני המוני הפועלים. ה'נדרמיה פועלת... והעיר צופה בסחד — בקשר לגיוס — לפרעות ביהודים. סרכו להכיא קוואקים. הבורגנות אוספת כספים בשביל המשטרה, לתביעת וער ההגנה העצמית להפריש חלק מהכסף שנאסף לקניית נשק — שכן הרבה נשק הלך לאיבוד כסמילה. ועתה אין כמעט נשק — ענתה הבורגנות בסירוב מחלט. גם כאן באה לירי כיסוי העבדות הפחדנית של הבורגנות היהודית. (גליון 80, מיום 15 בדצמבר 1904)

התאוננות דומה על הבורגנות יש גם בגליון 100 מיום 15 במאי 1905.

יולובו — הישוב נסער, ביחוד היהודים, הכל מתכוננים לפרעות, מצטיידים בנשק. מארגנים הגנה עצמית, יש להצטרף שהבורגנות היהודית היא פחדנית ביותר והיא מעריפה "סירורים" עם המשטרה ושיחוד השלטונות הצבאיים על העזרה להסתדרויות המקומיות. ואפילו הציוניות. בכל זאת רוכשות נשק בשביל הנוער שלהן. גם אנו מצטיידים קצת בנשק. אך אין לנו אמצעים לכך. מגייסים את כוחותינו למקרה פרעות. הציונים ופועלי-ציון המקומיים נמנעים משום מה להתקשר אתנו. כנראה, אינם מתיחסים באמון רב לסיציאל-דמקרטים רוסיים ואחרים. ככל זאת אין זה מפריע להם לרשום בכרזים שלהם, "פועלי כל הארצות התאחדו".

לעומת זאת בעיר יליסוטגראד — עיר גדולה בדרום רוסיה, בה פתחו הפרעות ב־1881 — גילו אמידים היהודים הבנה לצרכי ההגנה.

יליסוטגראד — ב־19 (כסברואר) ציפו לפרעות, עשירי היהודים והליברלים, אלה שנתנו אסחוק שוחר למשטרה, החליטו הפעם באסיפתם הכללית לארגן הגנה עצמית. בחרו נעד, רכשו קצת נשק, סידרו מלוגות, משמרות וכיו"ב ופנו אלינו לעזרה". (גליון 92, 10.3.1905)

ולא זו בלבד. באותו גליון מסופר כי הליברלים מתיחסים באהדה לס. ד. עוזרים לה בכספים וכן נשאו בהוצאות החתימה על עשרות עתונים בשביל הפועלים.

• עיירה קרובה לצ'רקסי. על ההגנה שם ראה "ספר הגבורה", חלק ב', עמ' 92.

בגאות התנועה המהפכנית

ככל שמתקרבים לשנת 1905 גוברת והולכת התנועה הרבולוציונית בכל רחבי רוסיה. סנת 1905 היתה רצופה מאורעות רבולוציוניים, שזעזעו את יסודות השלטון הקיים. התחיל הרבר ב־7 בינואר בשביתתם של 150 אלף פועלי הבירה — פטרבורג, ובתהלוכה שלווה של רבנות פועלים ומשפחותיהם ובראשם הכומר גאפין — עם צלבים ודגל־דוד לארמון הצאר לעורר רחמיו על נתיניו המקופחים. והם נפגשו במסד יריות שקצרו בשלושת אלפים הרוגים ופצועים. המוני העם התעוררו ובלחץ איתנים התחילו פורצים את החומות הבצורות של המשטר. בא שינוי רב גם בפסיכולוגיה של היהודים. שוב לא סמכו על דורון ותפילה בלבד; הם אזור עוז ובנסק כידם יצאו להגן על זייהם. נכונים היו דברי העתון (גליון 99, מיום 1 במאי 1905) במאמרו „על הסף“ בקשר לפרעות ז'יטומיר:

„סרם נודע איך נסתיימה הדרמה הז'יטומירית. אך ידוע כי הכשיבוניקים של הצאר לא פגשו המון יהודי בלתי מזויין, תקוף פחד. הם נתקלו באויב מזויין, המוכן לענות בכוח על מעשי אונס. הפרעות הפכו ל„מערכה“ בין שני מחנות. ואמנם על „מערכה“ מדברים המכריזים הקצרים מוֹיִסְטוֹמִיר, ובמליטופול, משם כבר נתקבלו ידיעות מלאות. הפורעים שכוונו ע"י המשטרה, בהיתקלם בהתנגדות מזוינת, החלו מכים את המשטרה.“

לא כל הנסיונות של הגנה עצמית נרשמו בספר. וחשוב לציין כל פרט. נביא עור כמה ידיעות שנתפרסמו ב„איסקרא“ על ההגנה העצמית עד 17 באוקטובר 1905, יום בו פורסם המניפסט על מתן קונסטיטוציה.

„אודיסה, 20 בפברואר... אותו זמן התכוננה ההגנה העצמית, השיגו נשק רב. העיר ציפתה בקוצר־דוד כיצד יסתיים היום. אך לא צד זה ולא הצד השני לא התליט להיות המתחיל בהתקפה; שניהם היו מוכנים, אך לא הרגישו די כוח להתחיל. הרחובות שממו. רק קבוצות ההגנה העצמית התהלכו פה ושם והחליפו גידוסים עם הקוואקים. עתה נרגענו אך מה יהיה הלאה? הניצלנו מפרעות? — זו השאלה.“

נסיון הפורעים לפרוע בבתי העניים נהדף אחור.“ (גליון 100, מיום 15 למאי 1905)

מליטופול — „היו אסיפות — 40—50 איש — של ההגנה העצמית. ביניהם גם (גליון 96, מיום 5 אפריל 1905)

פועלים רוסיים.“

אודסה — „באודסה מדברים הרבה על פרעות שיפרצו ב־18 באפריל, וכל ההסתדרויות מתכוננות להגנה עצמית.“ (גליון 98, מיום 23 אפריל 1905).

ושוב מליטופול — היה שם נסיון, ע"י המשטרה, להעליל עלילת־דם על היהודים. והפועלים חפסו את האיש שניסה להרוג ילדה נוצרית.

„בליל 18 באפריל, כשלא שיער איש שעומדות לפרוץ פרעות, ואנשי ההגנה העצמית, שהשתתפו בחד האחד במאי, נחו בבתיהם. החלה כנוסיה קטנה של חוליגנים צעירים להתפרע... בדרכם שברו את שמשות הבתים וסגו לעבר בית־המרקחת והמנדניה (שאר החנויות היו סגורות מחמת חג הפסח) ככוונה להרסם. אך כאן נתקלו בהתנגדותה של ההגנה העצמית ואנשים בודדים מן ה„חברה“. הם התפזרו ועסקו בעיקר בהדלקות. אילו ההגנה העצמית, שהתארגנה לפני חודש, היתה ממושמצת יותר, היו נמנעות הדליקות והפרעות. נספרו שתי שורות חנויות עירוניות וכעשר חנויות פרטיות. יותר מכולם סבלו, כמובן, היהודים, אחריהם הרוסים והקראים.“

נסיון הפורעים לפרוע בבתי העניים נהדף אחור.“ (גליון 100, מיום 15 למאי 1905)

אודינב (בסרביה). לפני הפסח נפוצו שמעות שעומדים לערוך פרעות. גם ההסתדרותנו התכוננה וארגנה הגנה עצמית. לשמחתנו לא אירע דבר.“ (גליון 102)

פה ושם נקמו הפועלים היהודיים בשונאיהם ומגבלי שמם.

„אודסה, היום 14.6.1905 נהרג ברחוב ארנאוסקי בירי המון פועלים יהודים שוטר

שניבל פיו כלפיהם וקרא להם: זרע ויירים — לשבות? הוציאו מידו את אקדוחו ואת חרבו וירו בו באקדוחו והוא".

(גליון 103)

מקרה זה אינה נמנה עם הנסיונות של טירור אישי, לפי פקודת מפלגה או לפי יומה אישית. כלפי שליחי השלטונות שהצטיינו בהתנהגותם הקשה כלפי שונאי המשטר, המקרה היה ספונטאני, והוא מוכיח על התגברות עוז-רוחם של המוני היהודים.

צ'רניגוב: אותו זמן, בקשר לשמועות על פרעות העומדות לפרוץ בחג "טרויצה", נתארגנה ההגנה העצמית. היסוד העיקרי נתנו הסוציאלידמוקרטים — קרוב למאתים פועלים, ביניהם 45 רוסים. (הסוציאלידמוקרטים אספו רק 30, רובם נוער לומד). הובר הרגיע במקצת את החושבים. הם לא השתחררו לגמרי מפחד הפרעות, אך החלו מתיחסים בכבוד ל"דמוקרטים".

י'קטרינוסלב — לאחר שזרקו חומצה על פני קצין משטרה — לפי השמועות ציי המתחרה בו — החלו אבירי "המאה השחורה" בפעולותיהם. עד שהגיע לידי התנגשות ביניהם לבין חברי ההגנה העצמית. היתה סכנה שהתנגשות זאת תביא לסכח איום, הואיל הקווקזים שהגיעו פיזרו את חברי ההגנה העצמית, ואילו את החוליגנים עודדו — החוליגנים התנפלו בחמת זעם על יהודים בודדים והכום מכית רצח. בהתנגשות עם חברי ההגנה גילו פחות גבורה, וכרית אקדח ראשונה מזהירה נמלטו על נפשם בצעקות: הצילו, הורנים אותנו. קרבנות היו גם מצד היהודים וגם מצד החוליגנים. אנו אכזר לנו חבר יקר שנפל על משמרתו הנעלה. הוא נהרג בידי קוזק, ביריה; הוא נפצע במצחו ומת בזרועות חבריו שתמכו בו.

ב' 21 ח. ז. התקיימה הלווייתו. כמעט כל החנויות היו סגורות. נהירת ההמון לבית הקברות היתה בלתי רגילה. על קברו הניחו שלושה זרים: אחד מטעם פועלי ציון, אחד מטעם ההגנה העצמית, והשלישי — כלי שם: כנראה מהוריו.

(גליון 108, מיום 13 ביולי 1905)

הפרעות לאחר 17 באוקטובר 1905

ב' 17 באוקטובר נאלץ הצאר לפרסם מאניפסט שהבטיח לעם זכויות אזרחיות והקטת משטר פרלמנטרי ברוסיה. רעיה כולה צהלה ורגשה; רחובות הערים נמלאו המוני מפגינים, בהם היו פעילים יהודים רבים.

אך כבר למחרת היום החלו הפגנות שכנגד: "תהלוכות פטריוטיות", בהן השתתפו אנשי "העולם התחתון", מרגלי חרש ושוטרים מתחפשים ומלווייהם — שוטרים ואנשי צבא. תפקידם של האחרונים — להגן על "הפטריוטים", שאת "תהלוכותיהם" הפטריוטיות בפרעות ביהודים. כל אלה נעשו לפי נוסח אחד, כאילו לפי הוראה מסוכן אחד. גל של פרעות הציף את האוכלוסיה היהודית. לא רק כתחום המושב, אלא גם ביישובים שמחוץ לתחום.

הפרעות שלפני 17 באוקטובר נראו כ"חורות" חלקיות בלבד בהשוואה לאלה שנערכו אחרי היום הזה. על הפרעות האלה ועל נסיונות ההגנה העצמית בהן לא יסופר בעתון הזה. שוטמעתו נפסקה עם ההכרזה על הקונסטיטוציה. באביב קצר-הימים של המהפכה לא היה שוב צורך בעתון סוציאליסטי במתחרת מחוץ לגבולות רוסיה.

החברות היהודיות ברוסיה

במאמר זה ניתן תיאור של החברות בקהלה היהודית ברוסיה — כגון חברה קדישא, ביקור חילים, ש"ס ועוד — בעיקר במהצית הראשונה של המאה התשע עשרה. ידיעותינו מיוסדות על שלושים כהני יד של פנקסי חברות, שהועתקו או נצברו לפני מלחמת העולם האחרונה בספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים. ביווא בוויילנא וממקורות פרטיים. רוב הפנקסים מוויילנא ומערים אחדות בליטא הושמדו בינתיים. החומר הופיע בחלקו בספרי על הקהילה ברוסיה¹ וגם במאמר מיוחד². כאן ניתן העתקות מן המקורות ונקדים להן מסה קצרה.

פינה זו של חיינו החברתיים טרם נחקרה כהלכה³. ואפילו לתקופה המודרנית אין לנו מחקר סוציאולוגי על החברות⁴. אמנם שמעון דובנוב, יצחק בר, שלום בארון, ישראל היילפרין ואחרים הירבו לכתוב על השלטון המרכזי היהודי בארצות שונות ובמידה ידועה גם על חיי הקהילה המקומית. אך החברה שבתוך הקהילה, זה התא הציבורי שממנו נבנה הגוף החברתי עם כל השירותים הציבוריים של היהודים, טרם מצא את גואלו.

ביחד הוזגה שטח עבודה זה בנוגע ליהודי רוסיה. שווה בנפשך: היו אלף קהילות ברוסיה בתקופה שאנו דנים בה. ככל קהילה היה פנקס קהל ופנקסים של עשרות חברות. מתוך אלפי הפנקסים האלה נשארו לנו אולי חמישים פנקסים, גם אלה לא היו נשמרים ללא היווא והספריה הלאומית. ומספר המאמרים שנכתבו על נושא זה נער יספרם. דווקא שונאינו ומקטרגינו התענינו בנושא זה ועשו מזה חיצו רעל וסם המוות. אפילו בכלי זין של הרוח, בתתירה לקראת הבנה סוציולוגית של חיינו הפנימיים עלו שונאינו עלינו. המשומד יעקב בראפמן הוציא לאור את הפנקס היחיד המלא של קהילה יהודית ברוסיה⁵. הוא

¹ *The Jewish Community in Russia, 1772—1844*, Columbia University Press, 1943, ע' 300, מול ע' 110 תמצא טבלא מפורטת על החברות. ועל ע' 273 רשימת

המקומות בהם נמצאו כהבי היר. פנקסי הרוביעשאווי, יורבורג וקאוונא נמצאים כעת ביווא בניו יורק. שם תמצא גם פנקס הח"ק והת"ת בנאראווליע. וחי' תהילים, תקון ספרים ומרדש להרוביעשאווי. מכל הפנקסים העתקתי רק מיסמכים מסויימים, אך פנקסי חי' גמרא ומשניות מואגר חדש הועתקו במלואם עם כל שמות האנשים ונמצאים בידי.

² "The Jewish Association in Russia", *The Jewish Review* I (1943), ע' 83—112.

³ Baron S. W., *The Jewish Community*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1942, I 348—374; III 88—97.

⁴ Marcus J. R., *Communal Sick-Care in the German Ghetto*. Hebrew Union College, Cincinnati, 1947, ע' 335.

⁵ מאמרי באנגלית על החברות היהודיות באמריקה שיופיע בקרוב כאמריקה בספר היובל לכבוד ש. בארון.

⁶ תרגום רוסי של פנקס קהל מינסק. 1882—1888. חורגם לגרמנית והופיע בשני כרכים בלייפציג, 1928.

גם סכתב את הספר היחידי על החברות ברוסיה.⁶ הקדמתו של המשומד והערותיו לספר הקהל מלאות שנאה ושיטנה ל"מדינה בתוך המדינה", ויש יסוד להשערה שמגריץ זה נולדה אגדת "זקני ציון" שעלתה לנו ביסורים כה רבים. וכשניסו היהודים מלומדים כביכול להוכיח, שלא בצדק, שספרו של בראפמאן הוא זיוף, כתבו בתוך סניגוריה ללא ידיעת העובדות.⁷ הגיעה השעה לגול חרפה זאת מעלינו.

החברה היתה בית היוצר לנשמת האומה, פה מצא לו היהודי את ורע, פה מצא חברותא, ועד ד' ארצות היה רחוק ממנו, פרנסי הקהילה המקומית התעלו מעליו. אך החברה היתה מלאה חמימות, קירבה ואינטימיות. עם בני חברתו למד, בילה שעות הנפש, סעד לבו בציבור, בחר ונבחר, עסק בצרכי ציבור, דאג לנשמות חבריו, כשם שידע, שלאחר מאה שנה יתפללו גם הם לעלית נשמתו הוא. החברה שיוותה ליהודי צלם ה' ואיפשרה לו לסעוד חלק הששים מתענוגות העולם הבא.

תולדות החברה. חברה קדישא לקבורת מתים כבר התקיימה כנראה בימי התלמוד (ראה רש"י מועד קטן כ"ז ע"ב על חבורות קוברי מתים). יתר החברות התפתחו בימי הבינים, ביחוד בספרד. אחרי תקופת ספרד, החל מתמאה השש עשרה, התפשטו החברות לאיטליה ומשם עברו למרכזה ומזרחיה של אירופה שתי הופעות סייעו לפיתוח החברה: הקבלה הפכה מקרי מחלה ומוות למאורע דתי וחברתי; הנילדיה הנוצרית של ימי הבינים השפיעה הרבה על סדרי החברות היהודיות.

סדרים אלה לא נשתנו בהרבה במשך מאות בשנים בארצות השונות. כוחה של החברה לקיום הקיבוץ היהודי התגלה ביחוד לאחר ביטול הקהילה ברוסיה על ידי הממשלה בשנת 1844. מוזימת הממשלה להרוס את החיים הציבוריים של היהודים עלתה בתוהו. החברה קיבלה על עצמה רוב תפקידי הקהילה והמשיכה לדאוג לקיום הציבור היהודי המאורגן.

החברה לא רק האריכה ימים אחרי הקהילה; היא גם קדמה לה. במיטוי (עיירה בלטיה) נוסדה חברה קדישא ב־1730, ואילו הקהילה התארגנה רק בשנת 1799.

הגדרה. החברה היא קבוצת יהודים בקהילה בימי הבינים ובתקופה החדשה שהתאגדו לשם סיפוק צרכי דת, חינוך, צדקה, סיוע הדדי או עיסוק חבריה שילמו מסי כסף או שוה כסף, נחננו שירות אישי וקיבלו הנאת חברותא כיבודים ועלית נשמה.

להגדרה זו נעיר הערות אחדות.

א. כמאמר הזה יש למלה חברה הוראה מסוימת ומיוחדת, להבדיל מביטויים כגון החברה האנושית, חברת "בני משה" וכדומה.

ב. החברה היתה אחת האגודות בקהילה (בין שזו היתה מאורגנת ומאושרת על ידי הממשלה בין לאו) ולא הקהילה עצמה. הבחנה זו חשובה, משום שגם הקהילות מילאו תפקידים ציבוריים דומים לשירותים, שהחברה עסקה בהם. אך הקהילה היתה לה אופי ציבורי "ממשלתי" והחברה היתה יותר ענין פרטי, או לכל היותר ציבורי למחצה.

6. Еврейские братства в России, 1868.

7. יצחק לויטאץ, לבקורת ספר הקהל של בראפמאן "ציון" ג' (1928) ע' 170.

ג. הקו האופייני המציין את החברה במיוחד, הוא שבין התגמולים שחברה קיבלה היה חלק בעולם הבא. להלן נסביר את הענין לפרטיו. לע"ע כדאי להבחין היטב מבחינה זו בין החברה הנידונה ובין יתר צורות הארגון בזמן החדש. בתקופה שבה התקיימה החברה וגם בימינו אנו התנאה הבאה מתוך לימוד ותפילה של יתר החברים היא שציינת צורת חיים מיוחדת ואמונה שלמה בחיי העולם הבא.

פנקסי החברה. לכל חברה היה פנקס כרוך. הכריכות היו מכוסות עור, בד או נייר עם גב חזק. שער הפנקס צויר לפעמים כתבנית השער של ספרי קודש, לרוב בצורת חזית של ארון קודש, בתוך השער נכתבו שם החברה ומליצות על תפקידיה ועושיה (ראה את השער בתחילת ספרי על הקהילה ברוסיה). בתחילת הפנקס נכתבו בדרך כלל התקנות ורשימת המייסדים. אחרי זה באו רשימות על קבלת חברים חדשים. הרבה דפים הוקדשו לרשימות הפקדים שנבחרו בכל שנה. יש פנקסים שבחירות אלו תופסות רוב דפיו. נוסף לזה תמצא רשימות על פעולות החברה השונות. התאריך ניתן כמעט בכל רשימה.

שפת הפנקסים היא עברית ורק לעתים רחוקות תמצא כתובות ביידיש או בשפת המדינה. הסגנון רומה לסגנון הספרות הרבנית של הימים ההם. הרבה ניבים וביטויים מיוחדים הם לפנקסים אלה. מה שנראה לנו כשגיאות דקדוקיות (שני פעמים, שני נשים) היה שיגרת החכמים יודעי ספר, ולא מתוך חוסר ידיעה כתבו מה שכתבו. עצם העובדה שבכל עיירה נמצאו סופרים ודיינים שכתבו עברית מדויקת וקלה יש לה חשיבות רבה בתולדות התרבות העברית.

הפנקס נמצא בידי הסופר. הנאמן או בירי פקיד אחר. לכתחילה שמרו בעליהם עליו כעל נכס יקר. אך לא העריכו את ערכו ההיסטורי ולא עשאוהו נכס לדורות. פנקסים התגלגלו בעליות גג עד שנשרפו, אבדו או נשמדו יחד עם הקהילות. כשניסו ש. אנסקי ואחרים לאסוף פנקסים בשביל ארכיון היסטורי, סרבו בעליהם להפרד מהם. אלה מהם שמצאו דרכם לספריה הלאומית בירושלים נשמרו עד היום. רוב החומר הקהילתי והחברתי ששימש לספרי על רוסיה נמצא דווקא בירושלים ולא ברוסיה. מהפנקסים שנמצאו בארכיון יווא בוויילנא נשמר רק חלק מאלה שהועברו לגרמניה על ידי הנאצים. הם נמצאים כעת בירושלים. בנירדורק ובמקומות אחרים. העוברים היהודים כיווא טמנו פנקסים רבים במקומות גנוזים שונים בבנין הארכיון בוויילנא כדי לשמור עליהם מעין הנאצים. דווקא פנקסים אלה נשמדו יחד עם הבנין, שפוצץ עם גמר המלחמה.

המיסמכים שהועתקו על ידי מהפנקסים השונים יכולו לפי סדר הענינים בחוברות הבאות של „העבר“. כל תעודה סומנה במספר בסוף כל ענין. במחקר זה אנו נותנים את מספרי התעודות השייכות לאותו ענין. מספר כגון 10, יא. פירושו תעודה מספר עשרה. סעיף יא; גם תעודות אחרות נחלקו לכמה סעיפים אם הרשימות היו קצרות. בתעודות רשמנו את מספר הדף בפנקס כדי שאלה שיעקבו אחרינו בספריות יווא וירושלים ימצאו בקלות את מראה המקום. בסוגרים מרובעים הכנסנו ביאורים ותיקונים משלנו. סימן שאלה פירושו שקריאת המלה או מובנה אינם ברורים. רק לעתים נדירות סיכמנו וקיצרנו. רוב ההעתיקות מוסרות בדיוק מה שנכתב בפנקס. חלק מההעתיקות נעשו על ידי אחרים ולא כל המעתיקים דייקו באותה מידה, אך בדרך כלל דקדקנו בכל אות ובכל חג. פרשנו כמעט כל ראשי התיבות כי רובם מיוחדים לפנקסים.

תקנות. ברוב הפנקסים אנו מוצאים תקנות החברה. תקנות אלו חוברו על ידי ועד שנקרא בעלי תקנות. מספר בעלי התקנות בחברות דנו היה משנים

עד המישה, הם נעזרו בעבודתם על ידי רב העיר או על ידי הכס אחר, או שחקו תקנות של חברה דומה, וסיגלו אותן לתנאי הזמן. בכמה תקנות קבעו משך השנים, שבהן אסור היה לשנותן. מעידן לעידן נוספו תקנות חדשות, והישנות שוננו כפי הצורך. חוקה יסודית זו קיבלה תוקף חוקי על ידי רישומה בפנקס לאחר אישור רוב אנשי החברה או בהסכמת בעלי התקנות.

בכמה חברות היו שומרי תקנות שהפקידים היה להשגיח שהפקידים ואנשי החברה יתנהגו עפ"י החוקה. הם נקראו גם שומרי בעלי תקנות.

קבלת חברים. החברים שיסדו את החברה נקראו ראשונים ושמותיהם נרשמו בתחילת הפנקס. לראשונים היו זכויות מיוחדות. קבלת חברים חדשים נקראה התקרבות. חבר טירון לא היו לו זכויות הצבעה (דעה), כחירה (קלפי) או פקידות (התמנות). במשך שנים אחדות היה החבר החדש שמש שחייב היה למלא פקודות הפקידים (המנויים) ולעשות כל מיני עבודות אחרות. אך יש גם שהעניקו לחבר חדש בכת אחת לא רק זכויות מלאות אלא גם דרגא. בחברה היה גרם מעלות של פקידות וכל חבר היה רשאי להתמנות למינוי בדרגא מסוימת ובמשך הזמן עלה מדרגא לדרגא. דרגות אלו מותר היה לקנות בהסכם החברה. קנין דרגא גבוהה יותר נקרא עילוי, והתשלום — דמי עילוי.

חבר חדש היה חייב לשלם דמי קדימה במזומנים או לשיעורין. בעת ההתקרבות הוסכם גם כן על דמי החבר השבועיים. סכומים אלה נקבעו על פי הסכם הדדי שנקרא השוואה. בזמן המעבר משמשות לחברות מלאה המועמד היה צריך לערוך סעודה קטנה על חשבוננו בשביל המנויים או בשביל כל החברה.

מעניין שהמלה „חבר“ החברה אינה בפנקסים. בתואר חבר השתמשו אלה שהיו מוסמכים לכך, כשם ש„מורנר“ היה תואר נעלה על חבר. המתקבל היה „כאחר מאתנו“ או „כאחד מאנשי החברה“. המלה „אנשי“ קיבלה אחר כך, ביחוד בארה"ב, מוכן של לאנדסמאנשאפט או עדה שהיה להם בית כנסת, כגון אנשי סלונים, או אנשי ספרד.

הקלות מיוחדות נעשו בשביל קבלת תינוקות שנולדו לחברים, וכשביל קבלת בניהם הקטנים או חתניהם. טכס קבלת התינוק סודר לפעמים בעת ברית המילה. דמי השבוע בשביל הקטנים היו מרעטים והיוו מעין ביטוח חברתי. זכויות מסוימות ניתנו לקטן כשהגיע לגיל שלוש עשרה וזכויות מלאות בגיל שמונה עשרה או שלוששים, או בעת הנשואין.

רק לגברים היתה הזכות להסתפת לחברה. נשים נחקבלו ללא זכויות חבר, אלא רק לשם כך, שהגברים יתפללו בעד עליית נשמתן או במותן. בחברה קרישא היו חברות נשים שעסקו בטהרת נשים שמתו או בביקור נשים חולות.

מעניין שבחברות בעלי מלאכה גררה ההתקרבות אחריה זכויות דתיות, כגון תפילה, קדיש ולימוד אחרי פטירת החבר, ורק לעתים רחוקות אנו מוצאים זכר לזכויות מקצועיות הנקנות אגב תבירות. דבר זה מוכיח שהעיקר בחברה היה הצד החברתי והדתי ולא הכלכלי.

בחירת חברים חדשים נעשתה על דעת רוב המנויים או מספר מסוים של חברים. עפ"י רוב התקיימו בחירות אלו בעת אסיפה רגילה (במושב אנשי החברה). אסיפת המנויים, סעודה או סיום (1 מה—נ, 2 נח—נ, 3 י"ב, ט"ז; 5 ד, ה, ט—י, 6 א—ב, 7 לא, לה; 8 דב; 9 ח—ט, 11 ט, 14 י—יב; 18—38. 8 ב; 73, 76 א; 86—91 י).

העברה ועונשין. חבר שהתנהג שלא כהוגן או שלא מילא חובותיו,

הורחק (התעבר) מהחברה או נענש בצמצום זכויותיו. בחברה קדישא בכנדר בבסאראביה מצאו „כתוב בפנקסים ישנים גם חרשים“ שאם לא ישלם איש את מעותיו להח"ק חמש רגלים דינו בהעברה. אותו דין חל על שמש שלא ציית לגבאי לבקר חולה. בתקצ"ח דנו בהעברה לשלוש שנים חבר שלקח את הפנקס ורשם שמו בין השמשים.

על החבר היה לקבל עול משמעת ציבורית: לקיים את התקנות, לציית למגויים ולא להתמרד. חבר ש„פער פיו“ והטיח דברים כלפי גבאי החברה או שהסית שלא לציית להם; או אם פרץ גדר בסדרי הקהילה בכלל; או שהלך לערכאות של גויים — נענש קשה. העונשין: מניעת כיבודים וזכויות חבר, כגון הפקעת מקום בבית הכנסת או חלק בספר תורה, הוצאה מכלל גבאות, קנסים ואמצעי כפייה כלכליים — איסור בעיסוק במלאכה. מעניין שהח"ק בכנדר איימה על פורצי גדר להביאם לערכאות של גויים, מה שהיה אסור בהחלט על היחיד. אם לא היה הכוח ביד החברה לענוש את הפושע מיד, רשמו שמו בפנקס עד יבוא יום פקדו (3 יא; 5 ח; 26 8; 9 ת; 14 כ; 15; 31—38; 51).

קלפ"י וזה סדר הבחירות. לכל חברה היה יום בשנה שהיה מיועד לתכלית זו: חה"מ פסח וסוכות, שבועות, ט"ו בשבט, ט"ו באב, ל"ג בעומר, ז' אדר או סאר ימים. שמות כל החברים נרשמו על פתקאות והוטלו לתוך כלי (הקלפי). רק אלה ששילמו את כל חובותיהם לחברה היו כשרים לקלפי. מתוך הפתקאות הועלו משלושה עד ששה שמות והם היו הבוררים. העלאת הפתקאות נעשתה בשני אופנים: או שחמשת הראשונים, למשל, נעשו בוררים או שבכלי שני היו פתקאות חלקות כמספר החברים בכלי הראשון ועל חמש מהן נרשם בורר א', בורר ב' וכו'.

הבוררים התייחדו בחדר מיוחד עד שמינו את כל המגויים. הם לא היו רשאים לבחור בכל מי שרצו אלא היו תייבים לקיים כללים שצמצמו את זכות הבחירה לבעלי נסיון, בני תורה או העשירים. קודם כל היו הגבולות בגיל הנבחר. רק בני שמונה עשרה או שלושים או אלה שהיו נשואים שנים אחדות היו כשרים. ורשו גם תואר חבר או מזונ, סמיכה שנתקבלה מהקהילה על ידי בני תורה או בעלי הון. נוסף לזה הקפידו על היירארכיה של דרגות, שהזכרנו לעיל. הדרגות היו בערך לפי סדר זה: שמש, שומר תקנה או בעל תקנה, רואה חשבון, במקום גבאי, גבאי, נאמן וכו'. לפעמים נקבע מספר שנים מינימלי לכל דרגא, לפני שיעלה החבר לדרגא גבוהה יותר. אולם הרשות ניתנה לרכוש דרגא בכסף. בסלונים היה חבר רשאי להיות מגוי רק שלוש שנים רצופות ואחרי זה היה עליו להכות שנה אחת — שנת השמיטה.

בטבלא א' מול ע' 110 בספרנו תמצא רשימת השמות השונים של המגויים, מספרם, ועוד ידיעות סטטיסטיות שונות על החברה. ואלה שמות המגויים השונים שאנו מוצאים בפנקסים (עפ"י הסדר בטבלא הנ"ל): גבאי, במקום (למלאות, אפלאנט), נאמן, רואה חשבון, משגיח, בעל תקנה, שומר תקנה, ראש, נוסף, נאמן על הפנקס, נאמן לעבודה מיוחדת, שייך, קאסיר (גזבר) ושונות.

בדרך כלל ניהלו הגבאים את עניני החברה כל אחד במשך תורש אחד. הנאמן שמר על כספי החברה והוציאם על פי פקודת הגבאים. היו גם נאמנים לתפקידים מסויימים, כגון נאמן המשכונות וכו'. הרואה חשבון בדק את חשבונות ההכנסה וההוצאה (קלפי 1 י—כא; 2א ח—י; 3 א—ב; 5 א—ב; 7 ו—ט, מו; 5 8—19; 9 יח; 11 ז; 14 ד—ר; 15 א—ט; 17 ג; 51; 91 ת. מגויים 1 ז, יב—טו,

נא—נה. סט—עב; 3 ב—ז, טר—יח; 5 יג—יד; 7 יז—כג, לד—לו; 8 15—18; 10 14—15; 23 39—43; 51; 78).

עובדי החברה המנויים עשו עבודתם ללא תשלום. השמש, הסופר, המגיד, הדיין ועוד היו שכירי החברה. לעיתים קשה להבחין בין שמש שהיה חבר סירון ובין השמש השכיר. רק החברות הגדולות שכרו שמש. תפקידו היה למלאות פקודות המנויים ולעשות כל יתר העבודות שלא נעשו על ידי החברים והפקידים. תפקיד הסופר היה לכתוב את הפרטיכל של אסיפות המנויים ואנשי החברה ולהכין יתר התעודות הדרושות. המגיד קרא את השיעור בחברות הלימוד או דרכ לפני הקהל. בכמה חכרות בעלי מלאכה היה דיין שהוציא לפועל החלטות החברה (1 כה, מד; 3 יח—יס; 7 ד—ה, כח, מג—מה; 54—55; 60; 85; 87; 92).

הכנסות החברה. כל חבר חדש שילם דמי קדימה והושווה עם המנויים כמה דמי חבר יסלם בכל שנה (כוואכער) בכל רבע שנה או בכל רגל. כשנתקבל להיות שמש, או כשפדה עצמו משמשת, או כשקנה לעצמו דרגא ידועה, סוב חייב היה להויל כסף מכיסו. מקורות הכנסה אחרים באו מנדבות חובה שניגבו בערב יום הכפורים, בתענית אסתר ועוד נדרים כשביל עליות לתורה וקנסים על עבירות; תשלומים תמורת שירותי החברה כגון אמירת קדיש, תהילים ולימוד בבית הנפטר, קבורה ועוד; אוסף כספים, ביחוד ביום ב' וה' ובחזה"מ פסח וסוכות, בקופסת צדקה בבית הכנסת, או בקערות על בית העלמין, או בעת תפילת המנחה בבית הכנסת בערב ראש השנה ויום הכפורים; חזרה בבתים עם קופסה בערב שבת; קנסים על המסרבים או שאינם יכולים לחזור בבתים; מיסים בצורת אחוזים מהמוזמנים והמטלסלין, או מהנדרן והמתנות בעת הנישואין, או מברית מילה, מבגדים חדשים, ממלמדים אורחים (שאינם תושבי המקום) או מזכיה בגורל; או בצורת שווה כסף; ספרים, כגון גמרא, משנה וחומש, נרות, מלבושים, שמן למאור, פרוכת וכר, היה גם מנהג לשלם בעד הזכות להדליק נרות בבית הכנסת, נוסף לזה הקציב הקהל הכנסות מסויימות לכל חברה. רוב החברות הסתפקו בהכנסות מוגבלות, כי צרכיהן הכספיים לא היו מרובים (1 ה, כג—כד, לג, לט—נ; 2 ו—יב; 2א טז; 2ב; ח—ט; 5 כג, כהיכו; 7 ג—ה, ז—ט, כח; 8 2—3; 37; 9 ג; 11 ה, ו; 14 ט; 15 כ, לג; 17 א; 22; 25—29; 41; 44—48; 51; 63 א; 64—65; 70; 81 ה—ו, ט—יב; 82 ב; 87; 92).

הוצאות. גודל ההוצאות היה תלוי בטיב החברה. חברה קדישא שעסקה בקבורה וטיפלה בבית העלמין, הוצאותיה היו מרובות. חברה זו היתה בררר כלל העשירה בחכרות ורכשה לה נכסי דלא גידי, לפעמים הילוותה כסף לקהל לצרכים ציבוריים. חברות הצדקה חילקו מה שאספו, חברות הלימוד קנו ספרים והחברות הדתיות קנו ספרי תורה. הן גם דאגו לבגין בתי תפילה ולבדק הבית. בכל החברות, נוסף להוצאות הנ"ל ולמשכורות השכירים, עיקר ההוצאה בא לכסות מחיר הסעודות השונות. נהגו להגביל את הסכום שהיה מותר לקחת מ"כספי הקודש". החברים בעצמם היו חייבים להוסיף מכיסם להוצאות סעודות אלה.

כדי למנוע שליחת יד בכספי החברה הנהיגו מעין פנקסאות כפולה: ההכנסות נמסרו לידי הנאמן, והנכאי התזיק רשימת ההוצאות שאישר לשם תשלום על ידי הנאמן. שני אלה אסור היה שיהיו שארי בשר (פסולי דאורייתא), סר זה איפשר השגחה הדדית. בזמנים קבועים, כגון בעת הקלפי, או פעם אחדשים אחדים, ברק רואה החשבון את החשבונות. המועל בכספים נענש קשה (1 יו).

יט—כ. לד—לו: א2 ג—ז: 6 ג: 7 יט. לג. לד: 8 19—21: 14 ה. ז: 17 ב: 53: 68 ג).

זכויות החברים: הנאה חברתית ודתית. נוסף על ההנאה המיוחדת והזכויות במצווה שבאו לכל חבר מחברות בית המדרש, חינוך ולימוד, חברה קדישא, צדקה ועיסוק, העניקה כל חברה תגמולים חברתיים כגון סעודות, אסיפות, ביקור חולים וכיבוד דעה, קלפי והתמנות. שוב עלינו להדגיש שהסימן המובהק של החברה ששיווה לה אופי מיוחד היו ההנאות הדתיות, כגון הזכרת נשמות, קדיש, מנין ולימוד בבית האבל, עליות לתורה ועוד. לפני החגים הסילו גורל מי יעלה לתורה. בשבתות נקראו לתורה על פי דגלים (קבוצות של שבעה). ממלא מקום בעל הדגל נקרא „נכנס“. הנכנס נקרא לתורה אם נעדר בעל העלייה. הסעודות. כמעט בכל אסיפה של החברה או של המגויים נערכת סעודה קטנה או גדולה. אפילו לוועדות, כגון הבוררים, הרשו להוציא סכומים על משקאות.

סעודות מיוחדות סודרו בעת סיום ספר התנ"ך, המשנה או התלמוד. גם בסעודות מצוה אלו מותר היה להוציא מכספי החברה עד סך מסוים לפי חשיבות המאורע: אם זה היה סיום גדול עם גמר כל הש"ס (פעם לשמונה שנים בערך), או סיום קטן (1 י"ז: 4 ח—ט: 6 ג: 7 מז: 8 25, 39: 9 טז—יז: 10 כג: 11 יב: 14 ה. ת. ט. יחכא: 15 יא. טז: 16 טז: 80).

תפילה ולימוד לנפטר. אם חלה חבר התפללו החברים והגידו תהלים להכראתו. אם לא היה לו בן, אמרו קדיש במותו (כהעדרו). כימי ה„שבעה“ ביקרו לפחות עשרה חברים בבית האבל, התפללו בוקר וערב, אמרו קדיש, הגידו תהלים ולמדו פרקי משנה או ספרי קודש אחרים. יש והתפללו בבית האבל כל ימי השלושים או כל השנה הראשונה, החברה נתחלקה על פי גורל לרגלים (משמרים, קבוצות של עשרה אנשים) וכל דגל הלך לבית האבל במשך זמן קבוע. קדיש נאמר אחרי הלימוד בכל יום. מלמדי תלמוד תורה יחד עם תלמידיהם גם כן הלכו לבית האבלים ללמוד ולהתפלל, בשבת וכימי „יזכור“ תזכירו שם הנפטר בהזכרת נשמות (1 לח: 3 י: 6 ד—ז: 7 י—טו, כה—כו, כט—ל, לח—מה: 25 8—36: 9 י, יב: 11; 17 ד—ה: 63 ה. יד: 66; 73; 76 ב).

מצוות ועליות. החבר נהנה בחייו מכיבודים שונים בבית המדרש. הרבה חברות היו להן בתי תפילה משלהן (קלויז—שטיבל). לחברות האחרות הוקצבו שבתות או מועדים קבועים שבהם כל העליות היו שייכות לחברה ידועה, זכות זו הפכה למקור הכנסה — נדרי „מי שברך“, לפעמים ניתנה לחברה רשות מטעם הקהל או בית הכנסת העירוני לקחת ספר תורה לחרר או בית מיוחד בעת קריאת התורה. חלוקת העליות נעשתה על ידי הגבאים. יתר המצוות — הוצאה והכנסה, הגבהה וגלילה, ועמידה על הבימה — גם להן היתה חשיבות רבה (1 א—ד: 5 ז: 8 25: 9 יג—יד: 14 ח: 17 ו: 51; 95).

תפקידי החברות היו: חברות בתי תפילה, תלמוד תורה, לימוד, צדקה, קבורה ובעלי מלאכה.

א. חברות בתי תפילה. בהרבה קהילות התפשטה התנועה החסידית על ידי המניינים שיסדו, חברת „בדק הבית“ דאגה לתיקון בתי כנסיות ובתי מדרש. חבריה סיפקו צרכי בית התפילה: עצים להסקה, נרות, ספרים וכו'. לעת הצורך גם בנו בית תפילה חדש. חברת „נר תמיד“ הדליקה „שמן משחת קודש כנתי כנסיות בבתי מדרשות בכל עידן“ (ברסטוביץ). חברת „שבעה קרואים“

הצטיינה בזה שחבריה נחלקו לדגלים של שבעה ורק מספר זה נקרא לתורה בשבתות בתור מיוחד כדי לשוות לכל עליה ערך רב יותר. תמורת כבוד זה שילמו דמי חבר גבוהים ובכלל עסקו בצרכי ציבור. בעיירה זאגר חדש היתה חברת „פרחי שושנים“, צעירים שדאגו לכך שלא יחסרו ספרים בבית המדרש (17; 44 ג, ס; 50—62; 663 יג; 65, 69—70; 72; 81 א, ה, ו, יא; 83 ב; 91 ג; 94).

ב. תלמוד תורה, החברה „תלמוד תורה“ דאגה לחינוך ילדי העניים. אם היו די ילדים בעיירה בנו בית ת"ת, שכרו מלמדים והשגיתו על עבודתם. אם לא, מסרו את הילד לילדי אחד המלמדים והחברה שילמה את שכר הלימוד. משגית החברה וגבאיה כחזו את התלמידים לעתים מזומנות. הכלל היה שלא יהיו יותר מעשרים וחמישה תלמידים בכיתה אחת. החברה כמינסק טיפלה גם בילדים עניים ביישובים שמהוץ לעיר. הם גם נתנו תמיכה לישיבה קטנה. שפתחה באחד מבתי המדרש המקומיים.

חברת „מלביש ערומים“ הצטרפה תמיד לחברת ת"ת כדי לספק בגדים ונעלים לילדי הת"ת (5—6; 21; 23; 31; 41—42; 44 ה, ו; 46—49; 63—67; 92).

ג. חברות לימוד. רבות ושונות היו החברות שהתאגדו לשם לימוד ספרי הקודש השונים: תנ"ך, משנה, גמרא, מדרש, „חיל אדם“, „מנורת המאור“, „עין יעקב“, אלשיך ועוד. אלה שלא הבינו בספרים האלה יסדו חברת תהלים והגידו מזמורי הספר קודם תפילת שחרית מבלי להסביר תכנם. מקום הלימודים היה בבית התפילה. בין מנחה למעריב התאספו קבוצות שונות על יד שולחנות. המגיד קרא בספר הלכה או אגדה והנעים דבריו בפירושים, שום עם אחר לא פיתח תכנית עשירה כזו של חינוך לבוגרים. גם ילדים ומתבגרים חיקו לפעמים את אבותיהם. רק חינוך הנשים הוזנח. להן לא היו חברות לימוד, אך יש ואשה מלומדת הקריאה לפני חברותיה בעזרת הנשים מתיך ה„צאינה וראינה“ או מסידור התפילות.

נוסף לשעורים בציבור נעשו סידורים גם ללימוד בבית ביחידות. חילקו את המסכתות של הש"ס בין ההברים וכל אחד למד דף או יותר בכל יום. (7—13; 18; 20; 24—25; 32; 40; 43; 44 א, ב, ז; 45; 50; 63 ו, יא; 68—80; 95).

ד. חברות צדקה. עזרה לעניים ניתנה על ידי ועדה מיוחדת של הקהילה שנקראה „צדקה גדולה“. לוועדה זו היתה ההשגחה על חברות הצדקה השונות. והיא מילאה מה שאלו החסירות, הדאגת לעניים ניתנה עפ"י רוב בידי אחת החברות הגדולות כגון „ביקור חולים“ או „גמילות חסדים“. אלו הסדירו את הימים שבהם היה מותר לעניים לבקש נדבות. עניים נחדים גם כן קיבלו רשות לחזור על הפתחים משך זמן מסוים. ליום השבת חילקו לעניים כרטיסי מזון (פלעטין). תושבי המקום היו חייבים לקבל עניים אורחים עפ"י ה„פלעטין“. לאחר שברע או יותר שילמה החברה דמי עגלה להעביר את העניים הנורדים לעיירה קרובה. לעניים ניתן מקום לינה כ„הקדש“, אורחים מכובדים, כגון רבנים ומגידים, לנו בתנאים של הכנסת אורחים.

חברת „הכנסת כלה“ ערכה חתונות לזוגות עניים. נתנה להם קצת כסף ומלבושים. ח' „פדיון שבויים“ נתנה אוכל כשר ובגדים לאסירים יהודיים והשתדלה להוציאם מכלאם. ח' „סנדק" סדרה ברית מילה. ח' „ביקור חולים“ דאגה בעיקר לחבריה, אך גם תולים עניים נהנו מביקור החברים ומעזרתם הרפואית. חברות אלו נקראו גם „לינת הצדק" או „משמורים“.

הלוואות בלי ריבית ניתנו ע"י חברת „גמילות חסדים“ או „הלוואות חר". הן דרשו משכונות מהלווים (1—14; 19; 52; 83—84; 93).

ה. חברה קדישא. חברה זו עסקה בקבורת כל מתי המקום. ככל קהילה היה רק בית עלמין אחד וכל בן אדם נזקק בסוף ימיו לחברה קדישא. בית העלמין הפך למקור הכנסת קבוע והח"ק היתה לה השפעה רבה בקהילה בגלל נכס זה. זה איפשר לה לקבל על עצמה הרבה פעולות ציבוריות ועיני צדקה, כגון ביקור חולים, מלבד ההנאות של כיבודים ושל התעסקות במצוה גדולה, נהנו חברי הח"ק מהנחות במחיר הקבורה.

הח"ק קברה את העניים הגמורים חנם. אך אם נשאר רכוש בידי היורשים נדרשו לשלם; אם לא שילמו הוכרחו לתת משכונות. עשירים שקמצו ידם לצדקה בחייהם הוטל על יורשיהם מס ירושה קשה במוהם. יהודים שסרו מדרך ה' נענשו בקבורה בריחוק מקום מיתר הקברים.

החברה השתמשה בכוחה זה לטובת הקהילה כולה. אך העול שהטילה על היחיד היה לפעמים כבד מנשוא.

יש להעיר שהמלים „חברה קדישא” ציינו גם את כל יתר החברות, כגון ח"ק ביקור חולים, או ח"ק ת"ת (14—16; 26; 44 ד; 82—84).

ו. חברות בעלי מלאכה. מצאנו רק חברה אחת של חנוונים. יתר הציכים היו של בעלי מלאכה: חייטים, קצבים („זובחי צדק”), אופים וכו'. לפני שנתקבל מישהו לח' אומנים בזכויות עבודה מלאות צריך היה לעבור את שתי הדרגות של נער ופועל.

כאמור, רוב התעודות בפנקסי חברות בעלי מלאכה דנות בהנאות חברתיות ודתיות ורק לעיתים רחוקות אנו מוצאים גם ענינים מקצועיים (3; 22; 27—30; 34—35; 39; 50; 63 ד, ה; 85—91).

שונות. רק לעתים נדירות נמצא בפנקסים תאורי מאורעות הזמן.

המלשינות הגדולה על החסידים בשנת 1881 בסטארודוב

ג.

כל המוני היהודים בסטארודוב, ברוכס הסידים חב"דיים, היו נדהמים ומזועזעים לנוכח האסונות והפחדים, שנגרמו על ידי ההלשנה האיומה של אותו איש לזרוב. אבל עם כל הועזע היו היהודים החרדים דרוכים למאבק מחור התעוררות פלאים גדלה והולכת. שאחזה את כל שכבות האוכלוסיה היהודית והביאה תוצאות מדהימות לכל הצדדים. אכן, גדולים הם האסונות, שהמלשינות כבר המיטה על היהודים בעיר. כשהישיבה הגדולה והמפורסמת נסגרה מסעב השלטונות, והרב החב"די הגדול, זה הרב ניימארק, נכלא בבית-הסוהר יחד עם בנו ועוד כשמונים יהודים, וכולם מחכים בבית-הסוהר ליום הדין של המשפץ הפלילי, העומד להתקיים לאחר גמר החקירה המשפטית, שהתנהלה בקפדנות וזעמא, בהשפעת המזימות הבלתי פוסקות של המלשין, אבל מחירר ביותר היה הדבר, שהמלשין לא הסתפק באנשים שכבר נתפסו, אלא שהוקיע בפני השלטונות בכל מיני „הוכחות“ שבדלטוריה את „כת“ החסידים בכלל, שהם השולטים בקהילה והם חותרים, כביכול, בתחבולות ודון מסותרות תחת החוקה של עבודת הצבא. והמלשין עוד ידו נטויה להגדיל את האסונות, ואין איש יודע מראש את התוצאות העומדות לבוא.

הכל יודעים, שבבית החומה הנהדר של המלשין לזרוב, המתנוסס במרכז העיר, מתרקמות מזימות חדשות לבקרים נגד יהודים רבים, שעדיין לא נאסרו, אבל הם כבר תשוּדיט בשיתוף פעולה עם „כת“ החסידים. בית החומה היה עכור מלבנים אדומים כדם ונקרא בפי רבים „בית החומה האדום“ (דער רויטער מויער). בקומה האחת גר בתורת דייר חוקר המשפט טאגאנציב, ושם נמצא המשרד הרשמי שלו, ובקומה השניה גר בעל-הבית, לזרוב, שאינו מחמיץ כל הזדמנות להסית ולהמריץ את השכן הדייר, איש השלטון, לחקירה חמורה של ה„חסידים“, פעם בפעם נקראים אנשים שונים רשמית אל הבית האדום לשם חקירה אצל טגנציב, וככל פעם גופלת חרדה לא רק על המזומנים וקרוביהם, אלא על כל היהודים.

ובעיקר הצליח לזרוב להוכיח לטגנציב, ואף לקטיגור (פרוקורור) סימיונוב, שעשרות הנאסרים והרב בראשם, אינם אלא נציגים או שליחים של „כת“ החסידים. המקבלים פקודות מאת ראש החסידים ברוסיה, הרבי מליובאוויטש, לתחור בורה ובשיטתיות תחת חוקת עבודת הצבא. הרבי בלובאוויטש היה אז האדמו"ר הר"ר שמואל (תקצ"ד—תרמ"ד), שמלבד גדולתו בתורה ובחסידות, היה מצוין כהודת פנים ובחכמתו גם בעניני עולם, והיה נערץ מאוד על רבבות חסידיו. והנה פספו שמועות בעיר, כי מאימת השלטונות יצא הרבי מליובאוויטש לחוץ-לארץ. אבל אנשי המשטרה באו לביתו, וכשלא מצאו אותו, עשו חיפושים מדוקדקים בכיתו, חרמו אפילו, את קרשי הרצפה כדי לכדוק את הפינות הנסותרות ביותר.

חרדה גדולה נפלה בעולם החסידים בכלל והחסידים החב"דיים בפרט, אימת המלשינות פשטה מסטארודוב לערים רבות, והואיל והחסידים מהווים באיורים

שונים שבתחום המושב רוב מנין ורוב בנין של האוכלוסיה היהודית נתעוררה דאגה חמירה בערים רבות אצל אנשי הציבור בכלל, שראו סכנה כלל-יהודית במלשינות זו על החסידים כעל פושעי מחתרת נגד חוקת עבודת הצבא שהוא חוס השדרה של קיום המדינה. בערים שונות נתאספו פה ושם עסקנים ומנהיגים לשיבות חירום, כדי לטכס עצה בדבר עזרה משפטית ותמיכה מוסרית וכספית ליהודים בסטארודוב, הנתונים בצרה. החרדה הגיעה גם ליהודים רמי המעלה בפטרבורג הנירה, שגייסו בעוד מועד שתדלנים ומליצי יושר מבין אנשים בעלי השפעה, שיש להם גישה אל „החלונות הגבוהים“. מפטרבורג ומוילנה באו לסטארודוב בצנעה, פעם בפעם, כמה שליחים, ביניהם עורכי דין, כדי לחקור את המצב במקום. לייעץ ולעזר, ובמיוחד לחזק את ההתגוננות המשפטית. אבל בעיקר התנהל המאבק בעזר מכריע נגד המלשינות בסטארודוב גופה על ידי החסידים והמוני היהודים שם, שרובם ככולם מסתופפים בצל החסידות החכ"דית.

הענין הוא, שדווקא משום חומר האסונות וגודל הפחדים, שבאו מחמת המלשינות, התלקחו בלבבות היהודים בסטארודוב בכלל ואצל החסידים בפרט, האמונה והבטחון, ומתוך התעוררות עצומה התאזרו למלחמת תנופה נגד המלשינות ותוצאותיה האיומות. ההתעוררות קמה כאילו מאליה, ללא סייג וללא תנאי, והיא הביאה את היהודים, ובמיוחד את החסידים, לאיתנות שבאמונה עילאית ולפעולות כבירות.

כבר במשך החרשים הראשונים שלאחר המלשינות באו בלי משים שני רברים, שפעלו באורה מפליא לטובה, בלי שהאנשים ירגישו אז במלוא הכרתם את ערך הדברים האלה. קודם כל זה ההבדל שבין הגישה של השלטונות ובין זו של החברה (לא רק היהודית, אלא גם הרוסית) לענין המלשינות. אמנם ההבדל הזה לא היה כל כך בולט למראית עין, אבל היה מורגש פה ושם בתגובות שונות של האוכלוסיה הרוסית, שנתגבשו במשך הזמן לחזיון רב ערך. חוק עבודת הצבא היה ודאי בעיני השלטונות חוק חשוב ויסודי ביותר, וכל העוכר על החוק הזה, ומכלשכן אם הוא חותר תחתיו בזדון ובשיטתיות, הריהו פושע מסוכן ואחת דתו לעונש חמור. אבל לא לגמרי כך נראה הדבר בעיני אנשים רבים אף בחברה הלא-יהודית. יש להזכיר, שחוק עבודת הצבא, שנתפרסם רק בשנת 1874 (כלומר כשבע שנים לפני המלשינות), שם קץ לחקופת גזירת הקאנטוניסטים והחוטפים. כשאנשים שכירים היו חוטפים תינוקות מידי אמותיהם והללו היו נשלחים לקסרקטינים בסיביר לעבודת הצבא לכל ימי חייהם (החילים ה„ניקולאיבים“). גזירת הגיוס של תינוקות חלה רק על היהודים ולא על הנוצרים. הטרגדיות של החטיפות נעשו תכופות כלילת לקול צעקות הזוועה והיללות של האמהות, שזעזעו ממש את כל העיר והשאיירי זכרונות איומים לא רק אצל היהודים, אלא גם אצל התושבים הנוצרים. הזכרונות האיומים האלה הביאו לכך, שגם עכשיו, לאחר המלשינות והמאסרים בהמון, היו רבים מבין הנוצרים מוכנים במידת מה לעמוד לצד היהודים, הנענשים „שוב“ בעניני עבודת הצבא, שגרמה להם בעבר הקרוב עינוי-זוועה כה עמוקים. יבמיוחד נתקבלו על דעת הגויים הרברים שנאמרו מצדדים שונים להגנת היהודים נגד הכפייה הרתית הנהוגה בעבודת הצבא דווקא ביחס ליהודים. הרי ביחס לנוצרים מקובל מכבר, שהכמרים והנוזירים פטורים מגיוס, ובכן למה מגייסים אצל היהודים פרחי רבנים ואנשי דת, שהתורה והתפילה הן נשמת אפם, ומשום כך כאילו מוכרחים להשתמש מעבודת הצבא. הפוגעת ברגשותיהם הרתיים. ידאי שלא חסרו שונאי ישראל בגלוי ובסתר, ובעידנא דריתחה של פרעות

וועזענעם היתה פורצת תשנאה הכבושה. אבל בימי שלום היו שוררים יחסי שכנות בין היהודים והגויים שכאותה העיר. קשרי משאומתן, שהגיעו פה ושם אף ליחסי ידידות. והנה ההוי הדתי היהודי, שהוא כל כך מיוחד ומגוון, היה מעורר אצל הגויים ענין וסקרנות. הרב ניימארק היה מכובד על הגויים שבעיר בהדרת פניו ובהן אישיותו הנעלה; היו גם נוצרים, שהיו באים להתדיין עם יהודים (בעניני סכסוכים שבמשאומתן) אצל הרב, שהקסים את רואיו במגו הנעים וברוחניותו השפוכה על פניו. כמה נוצרים קראוהו בשם „סוויטוי ראבין“ (הרב הקדוש). והנה הופתעו גם הגויים לשמוע, שה„ראבין“ וכו' הובאו במאסר בשל עסקי עבודת הצבא. ושוב מה ענין עבודת הצבא לאיש דת כה נעלה? וכך בא הדבר הנפלא שבימי צרה שלאחר המלשינות מצאו היהודים בחוגי הגויים הד רחב ויחסי אהדה. אמנם לנוכח המאסרים ההמוניים והאיומים המתמירים והולכים מצד השלטנות (חוקר המשפט והקטיגור), קשה היה לבטות ביחסי האהדה הסתמיים מצד האוכלוסיה הנוצרית, אבל לאחר זמן היה לכך ערך מכריע הרבה יותר משאפשר היה לחשוב.

והנה בא הדבר השני שעל גודל חשיבותו המכרעת עמרו גם כן רק לאחר זמן. הענין הוא, שההתעוררות העמוקה של אמונה ובטחון אחזה כמעט את כל השכבות של האוכלוסיה היהודית והביאה לפעולות כבירות, שנעשו מכל הצדדים לכאורה באורח ספונטאני, בקדחתנות ובמסירות נפש, ובכל זאת היו מחושבות ומתוכננות מתוך הרגשת אחריות ומשמעת ציבורית למופת. ההכרה הבהירה של הסכנה, המאיימת על קדשי היהודים ותייהם ממש, שהושמצו על ידי המלשינים. ההכרה הזאת היתה לא רק מלהיבה ומותחת, אלא גם מדריכה ומכוונת את הציבור והפרט לשיקול דעת תכליתי ומחושב.

הוועד של ראשי הקהילה ועסקני הציבור היה עורך לעתים קרובות ישיבות והתייעצויות, בהשתתפות עורכי דין ויועצי חוק. באו בדברים עם עורכי דין נוצריים, שאחד מהם, העורך־דין אוספנסקי מסטארודוב, קיבל עליו להיות הסניגור של הנאשמים בבית־המשפט. וכן הזמין הוועד כסניגור את העורך־דין המפורסם בקיוב, ליאו קופערניק, שהיה ידוע לתהילה כגדול הנאמנים בין עורכי־הדין ברוסיה. הידיעה על הסכמתו של קופערניק המהולל לבוא כסניגור הנאשמים נפוצה בעיר ועשתה רושם רב. הוועד עסק בהכנת החומר והמסמכים הדרושים, לכלל במרוכז את כל צרכי ההתגוננות המשפטית, עמד בקשרים עם עסקני ציבור מערים אחרות, ובמיוחד עם אלה בפטרבורג.

פעם בפעם היו בחירי הקהילה פונים במשלחות מיוחדות לבעלי ההשפעה מחוגי השלטנות והקרובים אליהם. אמנם חוקר המשפט והקטיגור סירבו בהחלט לקבל איזו משלחת שהיא בנידון הנאשמים, אבל חברי המשלחות היו פונים באורח בלתי רשמי לאנשי השררה השונים וגדולי האצילים שבסטארודוב, שהיו נוהגים כבוד בנציגים הדגולים של הקהילה, שביניהם היו כאלה שיצאו להם מוניסין גם בין אוכלוסי הגויים. כדאי להזכיר לדוגמה את גציה אברמסון, איש נשוא פנים, בעל בית־מסחר סיסנוי לאריגים הגדול ביותר שבכל המחוז, שעמד בקשרי מסחר עם בחי־החרושת הגדולים כמוסקבה, והיה נוסע לשם בעניני עסקיו כמה פעמים בשנה. יחד עם זאת היה למדן מובהק, בקי בש"ס, מגדולי החסידים, שהיה קובע עתים לתורה לא רק בסעות הפנאי, אלא גם בשעות העבודה היה בכל עת מצוא פורש לקרן זווית והוגה בתורה. ובעיקר היה מפורסם (גם בין היהודים וגם בין הגויים) בישגותו הקפדנית להפליא בעניני מסחר, לא רק בסטארודוב, אלא גם

נחוגי בתי־החרושת לאריגים במוסקבה היו מתהלכות אגדות על ישרנותו הנפלאה. הוא היה נוהג, למשל, לבדוק בעצמו בשעות הערב את החשבונות של הלקוחות, שהיו במשך היום בבית־המסחר. ואם היה מוצא טעות בחשבון לטובת איזה קונה, יהודי או לא יהודי, היה באותו ערב ממחר והולך לאותו קונה, כדי להתזיר לו את התפרש. ישרנותו העמוקה רכשה לו אימון והוקרה מצד כל אלה שבאו אהו במגע בסטארודוב וגם בבתי־החרושת במוסקבה. וכך היה מקובל על כל האוכלוסים שבעיר כאיש נקי־כפים ובר־לבב, שישרנותו וחכמתו נתמזגו לשלימות נפלאה. והיה אברמסון משתתף כמעט בכל משלחת יחד עם בחירי קהילה אחרים ראויים לכנס.

במשך השנה הלך וגדל בהשפעת המשלחות מספרם של אלה מגדולי האצולה הרוסית בסטארודוב, שהיו שוחרים טובת היהודים בענין המלשינות, וכמועדון האצילים היו רבים מביניהם מנסים פעם בפעם להשפיע על הקטיגור סמיונוב, אבל הוא הגיב באי־רצון חמור על כל הנסיונות האלה, וראה אותם כהתערבות כלתי הוגנת במהלך המשפט. הרברים הגיעו לידי כך, שהקטיגור עקר לאיזה זמן את רגליו מן המועדון ואסר בכלל על כל מכריו לדבר עמו בענין הנאשמים.

אבל לא רק ראשי הקהילה, אלא גם כל היהודים, בלי שנדכרו על כך, הפעילו והנכירו, איש איש לפי דרכו ואפשרותו, את הקשרים עם הגויים (שבאו אתם במגע) לטובת ההגנה נגד המלשינות. מחזיקי בתי־מרות, סוחרים, בעלי מלאכה וכד' — כל אחד בפינתו השפיע במיטב יכולתו על הלקוחות שלו, שביניהם היו לא מעט אנשים בעלי־השפעה. היהודים פעלו מתוך הרגשה עמומה של חשיבות ההסברה ההמונית, מכיוון ש„חברך חכרא אית ליה“ וגלי ההסברה עלולים להגיע למרחקים. אפשר היה אז לראות, כמה גדולים לאין ערוך אלפי ההשפעות, שנתפתחו במשך הסנים בין היהודים ובין הגויים מתוך היחסים השונים שבעבודה, שבמשא־ומתן ושבשכנות, והיו רבים שהצטיינו במלאכת ההסברה הרוכשת לבבות, אף־על־פי שנעסתה באורח טבעי ועממי כדבר איש אל רעהו, ללא הרגשה מיוחדת. וכך נתרקמו כאילו בלי משים יחסי אהדה (ליהודים הנידונים) גם בשכבות העממיות של האוכלוסיה הרוסית. לדבר הזה נודעה חשיבות גדולה לאחר איות זמן. הענין הוא שהמשפט עמד להתברר בבית־המשפט המחוזי בפני שופטים מושבעים, הנבחרים משכבות שונות. והנה נודע ממקורות נאמנים, שהקטיגור סמיונוב התקשה נענין בחירת השופטים, מפני שרבים היו (לפי ידיעותיו) „נגועים“ או „חשודים“ באהדה קדומה לנידונים.

המלשין לזרוב נתמלא חרדה לנוכח ההשפעות ההולכות וגדלות לטובת היהודים מצד חוגים רחבים של הציבור הרוסי. והדבר הזה היה בו כדי להתליש באורח מוסרי את מזימות ההלשנה ולבודד את המלשין. אבל הוא התאושש במהרה, בראותו שדווקא על ידי כך הכביד הקטיגור סמיונוב את לבו, ובשיתוף פעולה מאומצת עם חוקר המשפט טגנצ'ב הגביר בחמת זעם את מערכות הקיטרוג. אמנם סמיונוב היה מן האצילים המתקדמים ובעל השכלה רחבה, חובב ספרות ואמנות, אבל אריסטוקראט מעודן וקפדני, ובעיקר דעתן־ציונליסטן עקשני מאותו הסוג, סאם הוא נאחז פעם באינו אידיאה לא ירפה ממנה וילחם „עד הסוף“, ללא פשרת וללא רחם. בהשפעת המלשינות הנפשעת, שהוקיעה עובדות שונות של פשעים פליליים מאורגנים מצד החסידים בענין החוק של עבודת הצבא, הגיע סמיונוב לכלל ידעה חמורה ביותר על החסידים, שהיה לה ערך גורלי. וזהו הדיעה, שנתגבשה

אצלו בצורה נוקשה. שהחסידים מהווים „כת“ של קנאים, אחוזי רוח מסתורין פראי, שבעזרתו הם מוליכים שולל את ההמונים וחותרים במאירגן תחת חוק המדינה של עבודת הצבא, והם בכלל עבריינים מסוכנים למדינה. מימי המלשינות התחיל לאסוף חומר על חיי החסידים, אבל החומר הזה ברובו הובא לו שוב על ידי לזרוב בתוספת „ביאורים“ משלו. יחד עם זאת נתן לו לזרוב תרגומים רוסיים של דברי ביקורת חמורים, שנאמרו בספרות ההשכלה העברית בנוגע לחסידות ונראו בעיני סמיונוב כעדות מוסמכת ביותר, כאשר נכתבו על ידי סופרים יהודים בשפה ה„ביבליית“. וכן הביא לו לזרוב תרגומים רוסיים של קטעים „נבחרים“ מספרי החסידות, בתוספת „פירושים“ משלו. כל הדברים האלה, הנותנים ביחד צלם בלהות מחיי החסידים, חיזקו את דעתו של סמיונוב על ה„כת“ המסוכנת וחיסלו ביותר את רצונו העז והמותלט ללתום בכל חומר הדין נגד הפושעים הגלויים והנסתרים.

כעבור איזה זמן לאחר המלשינות והמאסרים, כשנתגלו במפתיע ובמידה גדולה יחסי אהדה לנאשמים מצד שכבות שונות של האוכלוסיה הלא־יהודית, עורר הדבר הזה עוד יותר את סמיונוב נגד ה„כת“, מפני שהדבר הזה כאילו הוכיח לו, שאנשי „המסתורין הפראי“ יש להם כוח מסית ומדיח אף ביחס ללא יהודים. בהריקת שינים התנגד לכל ה„השפעות“, וביתר עוז הגביר את מלחמתו המשפטית נגד הנאשמים.

והגה התרחש מאורע נפלא על ידי התנגשות מפתיעה רבת התוצאות של סמיונוב עם היהודי סוחר היער מסטארודוב, אברהם זיסל ריבלין, המאורע הזה, שהוא כלתי ידוע כלל לציבור, נראה ממש כאגדת פלאים, אבל שמעתי את פרטי המאורע מאבי, שהכיר את ריבלין לעת זקנתו, והלה סיפר על המאורע לאבי בסודי־סודות. וכן אושר המאורע הזה על ידי מכתבו של סמיונוב עצמי, שכתב על כך בגסיבות טרגיות כמה ימים לפני מותו. אמנם ריבלין היה איש עממי, אבל משונה ומופלא, ואין לתפוס את המאורע שנתרחש עמו, בלי שנתאר כקיצור נמרץ את האיש ודרכיו, לפי הרשמים והידיעות, שקיבלנו עליו ממקורות שונים.

אברהם זיסל ריבלין נקרא בעיר גם בשם הכינוי „שובר הכפור“. גבה קומה, רחב כתפים וחסון, בעל זקן צהוב־כהה סמיך ועינים חומות מבריקות. גברתו להפליא, היה שופע תדיר גבורה כבושה והומור מבדת, כשהיה נותן, למשל, שלום לחכרו, היה כאילו בלי משים לוחץ את היד כך, שהלה קשץ ממקומו בצעקת כאב, והוא הגיב על כך בתמימות מצחיקה ובעינים מחייכות: „מה קרה, יקירי?“. היו מספרים עליו בעיר בדרך הפלגה, שהיה שובר בידיו בקלות מוט ברזל, יחד עם זאת היה יודע ספר, ירא וחרד לדבר ה', היה פעיל מאוד בחברה תהלים ובחברת משניות, ובעיקר חסיד חב״די נלהב. בעיר קראו לו בשם הכינוי „שובר הכפור“, מפני שבימות החורף היה כמעט יום־יום, עם אור הכוכר, הולך עטוף פרווה אל הגנה, שובר שם את הכפור, כדי לעשות „הור“ בנהר, פושט בן רגע את בגדיו, טובל במי הגנה הקרים ככפור, אחר כך מתלבש מהר, מתעטף בפרוותו וחוזר הביתה, שם הוא שותה הרכה כוסות תה חם, והולך אחר כך לבית־הכנסת להתפלל. היה עובר תכופות לפני התיבה בבית־הכנסת, במיוחד בשבתות חגים, והיה מענג את שומעיו בקולו הערב־החזק, ובנעימות עליונות־עצובות. בעברו לפני התיבה היה פעם בפעם מפתיע בשינויי קפיצות של הקול. הנה קולו רועם ומרעיד את השמשות, ולפתע „יורד“ הקול למעמקים ומשתפך בדביקות חסידית, לפעמים עד לידי כלות־הנפש. זקני החסידים בעיר היו אומרים עליו, שהוא בעל „התעוררות“,

כלומר שהגיבור התמים הזה עלול להגיע לפעמים להתעוררות שבהשראה פתאומית, שהיא אף למעלה מהשגותיו הוא. ריבלין היה מתפרנס מעבודתו כסוחר יער מובהק, והיה מקובל מאוד על ה"פריצים", שבא אתם במגע לרגל מסחרה היינו על בעלי האחוות והאצילים, שהוקירו מאוד את גבורתו ופקחותו הנוצזת העממית, שהיתה לפעמים כבעיתה ומבדתת כאחת. גם בבית האצילים היה נוהג כמנהגו תמיד בשעת נתינת שלום: כאילו בלי משים לוחץ את היד כך, שהאציל קופץ ממקומו, וריבלין שואל באיזה תמימות מצחיקה ובעינים מחייכות: "מה קרה?". מתוך עליוזת זו התרגשות יתירה היה גם בבית האצילים פורץ לפעמים בשיר, שהיה מפתיע ונפילאי. ועם זאת עורר ענין רב, פעם בפעם היו מכששים אותו לשיר והיו כומעים אותו בהנאה, אלא שלפעמים היה מתרגש מתוך השיר עד לדי עלפון, והיה עוזב כאילו באמצע השיר את הבית, כשהשומעים המופתעים רואים בזה מעין "טראנס". כשנודע בין הפריצים, שהוא בכל יום בחורף, עם אור הבוקר, שובר את הכפור בנהר וטובל שם, התפלאו ולא האמינו בדבר, אחדים מהם באו במכוון לפני אור הבוקר לריבלין הביתה, כדי ללוות אותו לנהר ולחזות במו עיניהם את טבילתו, הפריצים היו מתייחסים אליו ברגשות מעורבים של היתול והשתוממות, לענ ויראת הכבוד, כאילו היה בעיניהם ליצן וקדוש כאחת.

והנה התרחש פעם עם ריבלין דבר משונה בבית ראש-האצילים דולושבסקי, מי שהיה פעם גוברנאטור. ריבלין היה מחזיק אצלו יער בחכירה והיה מבקר תכופות בביתו בעניני עסקיו, במשך הזמן נתחבב ריבלין על האציל המרום הזה כל כך, עד שהלה נתן הוראה למשרתיו לתת לריבלין לבקר בביתו בכל שעות היום והערב ללא כל הגבלה, פעם בא לדולושבסקי בשעות הערב בעניני עסקי היער, משכנס לפרוודור ראה מרחוק, שהטרקלין מלא אורחים חשובים, ובכל הבית המולה רבה של נשף חגיגי, רצה ריבלין לחזור מיד על עקביו, אבל ראש האצילים הסגיה בו והזמין אותו במפגיע לטרקלין, שם היתה ערוכה מסיבת-תה נהדרת לכבוד הסינטור מפטרבורג, איש מרום ונשוא פנים, שבא להתארח אצל שאר דולושבסקי וישב עכשיו כראש המסיבה על יד המארת. כמעט כל המסוכים, גדולי האצילים, היו מוכרים לריבלין, המארת הציג את ריבלין לפני הסינטור (כשהוא לוחש משהו באוזני הסינטור על "הגיבור הנפלא" הזה), ריבלין החוות קידה עמוקה ולחץ את ידו המושטת של הסינטור, ושוב אותו הדבר כתמיד: עם לחיצת היד קפץ הסינטור קצת ממקומו, וריבלין שואל בתמיהה מצחיקה: "מה קרה?", האורחים (וגם הסינטור) פרצו בצחוק, ריבלין היה במצב רוח מרום, והיה שופע כרכו בדיחות ואמרות שלקחו את לב האנשים, קומתו החסונה מזדקרת בטרקלין, ובעיניו החומות המכריקות משתקפת זו התערוכת של פשטות עליזה וגבורה כבושה, והנה פונה המארח אל ריבלין ומבקשו לשיר הפעם במיוחד לכבוד האורח (דולושבסקי לוחש על אזני הסינטור, שזה היהרי העליו הוא זמר עממי מיוחד במינו), נעתר ריבלין לבקשת המארח, וברשותו שם כיפה על ראשו, באמרו שהוא ישיר הפעם זמר שנקרא "יע-לה" (הוא אמר את השם בהברות ממושכות, אבל הגויים תפסו בקושי את השם הזה), מיד נראה על פני ריבלין תיוך עלפון, שהשתפך במעבה הזקן הצהוב-כהה הסמיך, בן-רגע הרים את ידו אל על, וכאילו לפתע גודעזע הטרקלין מקולו האדיר, שהתפרץ בכוח איתנים.

— יע-לה.

נדמה היה כי עוד מעט והקול יפרוץ את התקרה, הזמר מתפתל ומכה גלים, והנה קמץ את אגרופ ידו הימנית וקולו הרועם מרעיד את השמשות, כנראה, שבאה

עליו עכשיו „התעוררות“. לפתע משתבר הקול לרסיסי רסיסים. בין רגע מתאחדים הרסיסים והקול עולה ויורד מתוך רעש וועזועים. ולבסוף מתכווץ הקול לצליל דק מן הדק ומשתפך בצקון לחש עד לכלות הנפש. אבל, מה קרה? קומתו הגבוהה והחסונה מזדעזעת, והוא מט לנפול כמתעלה. האנשים קפצו ממקומותיהם וניגזו אליו, כשהם מחליפים ביניהם מבטים: „שוב טראנס?!“ אבל ריבלין התאושש במהרה. היה חיוור וגרגש, ובלי לומר דבר, יצא בריצה מן הטרקלין, בתנועה מהירה חטף בפרוודור את המעיל והכובע, ובקפיצה אחת עבר לבין המשרתים המופתעים ויצא החוצה. הפריצים כבר ידעו, שבמצב זה אין לעכבו כלל. אך יצא מן החצר, והנה אחד האורחים, הקטיגור סמיונוב, הדביקו, אחז בשרוולי מעילו ואמר בהתרגשות כנה:

— מימי לא שמעתי זמר עז כזה. אבקש מאוד, שתבוא פעם לביתי. ככל יום שתרצה, באשר רוצה אני לשמוע עוד פעם את הזמר — ויהי מה. אני מבקש ש... ריבלין, שהיה עדיין קצת מטושטש, לא ענה דבר, ובאמצע דברי סמיונוב עקר ממקומו והמשיך בריצה את דרכו. כל זה התרחש כשנה לפני המלשינות. כתמיד אחרי מקרה „התעוררות“ („טראנס“), הסיוח ריבלין את דעתו מכל מה שהתרחש בעת אותו הביקור אצל דולושבסקי, ובשעת מסיבת קבלת הפנים של הסינאטור, ומן ההזמנה הנלהבת של סמיונוב אחרי בריחתו מן המסיבה. וכן לא סיפר על כך לשום אדם, והדברים תאלה היו כאילו מטושטשים בזכרונו.

לאחר המלשינות והמאסרים ההמוניים שיתף ריבלין פעולה באורח נלהב עם ראשי הקהילה בעבודת ההתגייגנות נגד המלשינות, והפעיל את כל הקשרים המרוכזים שלו עם אנשי השרדה והקרובים אליהם. הוא פעל על ראש האצילים דולושבסקי ואתרים לקבל משלחות מאת ראשי הקהילה, והיה משתתף במשלחות שונות ומתווך ביניהן ובין ההוגים השונים של בעלי־ההשפעה.

באחד מימי החורף, בא ריבלין פעם בבוקר השכם אחרי הטבילה לבית הכנסת להפילת שחרית. שם סיפרו לו ראשי הקהילה בדאגה חמורה על ידיעות שהגיעו אליהם, כי הקטיגור סמיונוב הכין ליום המשפט כתב־אשמה, מלא דברי שטנה איומים על הנאשמים ועל כל „כת“ החסידים, וכן שהקטיגור מגרש מעל פניו בחמת זעם את כל מי שבא להמליץ טוב על היהודים, ריבלין עבר לפני התיבה, ובשעת התפילה באה עליו לפי דרכו „התעוררות“ עצומה, עד שניטלה ממנו הנשימה. ואחרי התפילה יצא בריצה מבית הכנסת, ובלי לומר דבר למישהו הלך ישר לסמיונוב.

משניגש לארמונו הנהרר של הקטיגור, לא נתן לו שומר הפתח להיכנס. הוד מעלתם אינם מקבלים שום אדם, הפטיר אותו השומר (כדרך המשרתים דיבר על אדוניו בלשון רבים). ריבלין הגכרתן דחף בתנועה אחת את השומר הצדה, ולאחר כמה צעדים דחף מעליו בכוח את המשרתים הנדהמים שבפרוודור, ובמהירות הבזק, כמו סהרורי, נכנס ישר לחדר הכתיבה הנתהרר שמימין הכניסה מן הפרוודור. סמיונוב קם בהפתעה ממקומו, תחילה לא הכיר את ריבלין והתנפל עליו בחמת זעם, אבל בין רגע הביד אותו והושיט לו בהתאפקות קרירה את ידו. ריבלין לחץ כרגיל את היד המושטה. מיד קפץ סמיונוב ממקומו, וריבלין שואל כתמיד בתמימות מצחיקה: „מה קרה?“. לרגע נראה חיוך קל על פניו הקודרים של סמיונוב, אבל מיד אמר לו, אמנם בלשון קצת יותר רכה, אבל בהחלטיות זעומה:

— עד לאחר המשפט על הרב ניימרק ושאר האנשים לא אקבל שום יהודי בביתי, אף לא אותך, ואבקש מיד לעזוב את הבית, מפני...

ריבלין לטש אליו את עיניו המבריקות החומות והפתיח אותו בדברים קצרים:
— הוד מעלתך! לא באתי אליך כלל לשיחה, אלא שאתה ביקשתני פעם
בביתו של ראש האצילים, שאבוא אליך, בכל יום שארצה, כדי לשיר בפניך את
הזמר, ששמעת שם ממני, ובלי לדבר אתך אף מלה, אמלא עכשיו את בקשתך.
עור טרם הספיק סמיונוב משהו לענות, והנה נזרעו הארמון מקול אדיר,
שהתפרץ בעצמה כבירה: — יי-י-לה...
— יי-י-לה...

מיד נבהלו ובאו בני הבית מזה והמשרתים בפרוודור מזה. סמיונוב נתן להם
אות להתרחק, ואף הוא עצמו יצא מחדר הכתיבה לטרקלין, כשהוא מקשיב
בהשתוממות וחרדה ל„זמר“ שהתפרץ בחדר הסמוך.

בינתיים התעצם הקול והתלהט, כשהוא תוצב לתכות ממעמקי היגון של אדם,
המבקש על נפשו. הנה כובש הזמר אלפי יללות ובכיות, המתמוגגות לשאגת תפילה
אדירה, והנה מתפתל הזמר ומחלבלב, כשהוא מבקש, תובע דורש בקול-יקולות,
ואהרי זעזועים ולבטים רבים, כאילו לפתע, גולש הזמר לעמקי הככי החנוק ומשתפך
בתפילה לחש חולכת וגוועת עד לכלות הנפש... אבל הנה התרחש אסון: הזמר
נפסק בבת אחת על ידי חבטה איומה: ריבלין התעלף ונפל מלוא קומתו על המרבד
שבחדר הכתיבה. בין רגע הגיע סמיונוב בקפיצה מהירה, ניגש בחרדה לריבלין,
הזעיק את המשרתים, ובקושי הרימו אותו מן הרצפה. לרגע עמד נשען על ידי
המשרתים. היה חיוור בסיד ופגיו מעוותים, סמיונוב הגיש לו כוס מים:

— הירגע, יקירי, הירגע, למען השם!...

ריבלין התנער מעלפונו, הסתכל מהומם מסביבו, אכל מיד התאושש, לפתע
עקב בכוח ממקומו ויצא בריצה דרך הפרוודורים מן הכית.

סמיונוב היה נדהם ומוכה תמהון. הרושם העצום של הזמר זעזע אותו עד
היסוד. פעל עליו לא רק הזמר הנפלא כשלעצמו, אלא זה הביצוע הדרמטי, ללא
נשוא, שנגמר בעלפון ושכא מאליו, בכוח איתנים, כהתפרצות הר געש. הזמר היה
מלא יגון עולם, ובאותו זמן הביע כוח אמונה שבתפילה רבת עצמה, המשכרת
הרים ומפוררת כלעים, ובעיקר הרגיש סמיונוב, שאין בידי ההגיון להלום ולכבוש
את הזעזוע הנפשי, שנגרם לו על ידי הזמר.

אבל לא עברו שעות רבות, והנה סמיונוב הבלוג לכאורה על הזעזוע, כאדם
המתפכח משכרון היין, לאחר שעברו עליו כמה שעות של מנוחת שינה, ולא עוד
אלא שהוא כאילו ביטל בתכלית הביטול את הזמר וכל תעלולי ריבלין כחזיונות
אפלים, שאינם ראויים לאיש משכיל, כפי שסיפר לו פעם דולושבסקי, היו מצויים
אצל ריבלין מקרי „טראנס“ שבעמדם התכרה, ומה שהתרחש עמו היום בתדר
הכתיבה אינו אלא מקרה מאותו הסוג. סמיונוב הגיע אפילו למסקנה מדחיקה לכת,
כי ה„טראנס“ הזה שנתגלה היום אצל ריבלין בביתו, אינו אלא אחת התופעות
של אותו „המסתורין הפראי“ אצל כת החסידים, המביא למעשי תעתועים מסוכנים
לקיום החוק והמדינה. במהרה הסית דעתו מכל הענין וחזר לעמדתו החמורה בענין
המשפט הפלילי נגד הנאשמים בתוקף המלשינות. עם זאת המשיך הזמר של ריבלין
להדהר בעמקי נשמתו ועורר אצלו במסתרים יותר ויותר את ההרגשה העמומה,
שהמסתורין בכלל והחסידות בפרט הם „אולי“ עולם מיוחד ונשגב, כעולם השירה
והדת בכלל, שאין לבוא עליו בגרון השכל הקר, ואף-על-פי שסמיונוב השליט
על עצמו כתמיד את ההגיון וניהל כמקודם את מערכות הקטיגוריה בכל חומר הדין,
לא יכול עם זאת לדכא לגמרי את הזעזוע הפנימי, שכרסם את נפשו במסתרים
והביא לאחר זמן תוצאות מדהימות, שהיו טרגיות מאד בחיי סמיונוב עצמו.

" צ י ר ן "

(פרקים מתולדות ספרותנו העתית *)

"ציון (ברוסית "סיון"), בטאון היהודים הרוסיים", היה השבועון היהודי-רוסי השני, והמטבו של ה"ראזוויט" הראשון ועל גליונות השבועון היה רשום "שנה שניה". השבועון יצא בחבניתו של ה"ראזוויט" ונשמר גם המוטו הקודם: "ויאמר אלהים יהי אור", בראשית א. ג. בעברית ובתרגום רוסי.

ארבעה שבועות לפני הפסקת ה"ראזוויט" בישר העורך, אוסיפ רבינוביץ (בסוף מאמרו הראשי בגל' 48 מ' 21 באפריל 1861) שדבר בטאון של יהודים רוסיים עוד לא אבד; יש תקות שהוצאתו לא תפסק. מהשנה השניה ישתנו המערכת וגם שם העתון; אבל העיקר לא באישים ולא בשם, אלא שהמפעל ישאר, וכפי שמותר לקוות, ישאר בכיוון הקודם וברוח הקודמת. כעבור שבועים (בגל' 50 מ' 5 במאי) הודיע עורך ה"ראזוויט", שאין ספק שיש כבר מערכת חדשה וטסה העתון יהיה "ציון" והוא מסביר את סיבת שינוי השם: "בפסדורג (כפי שנקראה אז לנינגרד של עכשיו) מופיע משנת 1859 כתב עת: "ראזוויט" וזורנל בשביל בחורות מבוגרות". עורך הזורנל הזה, קרמטין, דרש, אחרי שהופיעו הגליונות הראשונים של שבועונו, שנשנה את השם, הממשלה הרשתה לנו להשאיר את השם הזה ("ראזוויט") במשך השנה הראשונה בהתחשב עם זה, ששינוי פתאומי של השם עלול לערער את אמון הקהל ולהכניס בלבול בהתחמה. אבל בשנה השניה עלינו לתת שם אחר. ה"ראזוויט" לא היה נקרא אישוא כך להבא גם אילו נשארה אותה מערכת.

אחרי המאמר הראשי באה הודעה, חתומה על-ידי עמנואל סולוביצ'ק ולב סינסקר (בציון התאריך: 2 במאי 1861) ושם נאמר: "כל אלה שרק מבינים את האינטרסים האמתיים של בני-אמנותנו הרוסיים הצטערו כשמעם שה"ראזוויט" יפסק. בהכירנו את חשיבותו הגדולה של קיומו של בטאון יהודי מיוחד בשפת מולדתנו (והרי נוח להוציאו באודיסה). אנו — אחרי שמר רבינוביץ סרב בהחלט להמשיך את המפעל שהתחיל בו — התלטנו להטיל על עצמנו את הרבר הזה. מקוים אנו להצלחה, אם רק תהיה אהיה ועזרה מצד בני-אמנותנו הרוסיים המשכילים. אנו מקוים שכל אלה, שמרגישים שיש ביכולתם למעול לטובת הצלחתו המוסרית של עמנו ברוסיה, יתכנסו לאותו מחנה-שלום, שבו יכולים אנו רק להתניק דגל, כעת מחכים אנו לרשיונה של הממשלה להעברת הזורנל לידנו. וכדי שלא תחול הפסקה בהוצאה מרשים אנו לעצמנו לפנות לאחינו ולבקש אחרים מהם לאסוף כספר גדול יותר של חותמים ולבקש את האחרים לשלוח לנו מאמרים ויש ברעתנו לשים את הדגש על מאמרים בעלי תוכן מדע-ספרותי והיסטורי. על כווננו של עתוננו העתיד לא גרבה דברים; נגיד רק, שמטרה יחידה נגד עינינו: טובתו של עמנו. חושבים אנו להוציא את הזורנל בשם "ציון" לפי התכנית, הגודל, התכנית ותכונות ההופעה של ה"ראזוויט". לשוק

(*) פרקים אחרים מתוך סידרה זו נדפסו בגליונות "כ"א" ("השלח"), "כ"ב" ("הדים") וב"העבר" חוב' ב' ("הראזוויט" הראשון).

14-го Июля

№ 2^а

1861.

СЮНЪ

Органъ русскихъ евреевъ.

ГОДЪ ВТОРОЙ.

Исходящая Еженедельно: въ пятницу, 14-го июля 1861 г.

МЕНАСЕ БЕНЪ-ИЗРААЕЛЬ

Дружеское издательство русскихъ евреевъ въ Петербургѣ.

ר"ר נתן בנדש"ן

ר"ר עמנואל סוליביצקי

ר"ר ה. ל. פינסקר

העורכים

נקבל את הרשיון נודיע על פתיחתה של המערכת ולעת עתה מבקשים אנו לסנות במכתביהם וורישותיהם על שמר של אחד מאתנו באודיסה בלי הוספת יתר (הכוונה כנראה לא לכנות אותם בשם עורכים).

במאמר "פרידה יפה בגל" האחרון של ה"ראזסוויט" (מס' 52 מיום 19 במאי 1861) כותב העורך, "אנו מוסרים את ההגה לידיים אחרות". "זמרים אחרים יבואו במקומנו, אבל התים — טקסם אנו — ישארו אותם שהיו. הנה הם התים (הכוונה לעקרונו) שה"ראזסוויט" סצח ל"ציון":

הכל בשביל זאמת; ושום דבר בשביל חנופה ובשביל למצוא חן בעיני אחרים. ללכת, אבל לא לזחול. מוטב לשתוק מאשר לגמגם או לדבר אחד בפה ואחר בלב. ומסים: נזכרים אנו בדברי הבנאי המלכותי שהקים בשעתו את בית אלהים ומרשים אנו להשתמש בהם בנוגע ל"ציון": "כל־תפילה כל־תחנה אשר תהיה לכל־הארץ לכל עמך ישראל אשר ידעו איש נגד לבבו ופרש כפיו אל ה' בית ה' זה (הפיוור של העורך) ואתה תשמע השמים מכון שבתך וסלתך..." (מלכים א' ח' ל"ח—מ'). מאהלים אנו ללוחם הצעיר שיגבר כוחות, שיהנה מאריכות־ימים, בקיציר שיהיה מאושר יותר מקודמו. ה"ראזסוויט" הלך לעולמו. במקומו מופיע "ציון".

גם המשורר י. ל. גורדון כותב בסוף שירו היפה "נדמה נדמה" (שנכתב לרגל הפסקת ה"ראזסוויט"):

סתר יפתך עוד כלה לא סרה.

שם על הר "ציון" עוד תאיר הליל.

"ציון" לא התקיים זמן רב. ה"ראזסוויט" חי בדיוק שנה הוציא 52 גליונות, ואילו "ציון" לא הוציא אפילו את שנתו. הגל' הראשון יצא ב־7 ביולי 1861 * (והאחרון (מס' 43) ב־27 אפריל 1862. — בהתחלת דצמבר 1861 פרש פינסקר מהמערכת ובמקומו נכנס הד"ר נ. א. ברנשטיין ובהודעתו על פרישתו שפרסם בגל' 23 של "ציון" (מ־ד בדצמבר) כותב פינסקר: "בשעה שהחליט רבינוביץ להפסיק את קיומו של ה"ראזסוויט" לקחתי אני עבודה זו לעצמי". על סמך זה (ובצירוף ראיות אחרות) קובע דרראנוב במנוגרפיה שלו "פינסקר וזמנו" (תחילה ב"התקופה" י"ב, ר"ג, ס"ז; ואח"כ בספר מיוחד, ירושלים, המחלקה לעניני הנוער והחלוץ של ההס' הציונית ע"י ר. מ. תש"ג): "אין ספק שפינסקר ייסד את ה"ציון" ובו שיתף אליו את סלוביציץ ועלה — על פינסקר — היתה מוסלת העבודה בתחילה" (ע' 214). דרראנוב מסתמך בענין זה על דבריו של צדרכוביטש בהספדו על פינסקר "חבל על דאבדין", וארו יושב באודיסה בזמן הופעת "ציון" והיה מכאיב־כיתו של פינסקר.

מי הם שני העורכים האלה? על פינסקר אין להרבות דברים. הוא ידוע למדי. אמנם היה זה 21 שנה לפני כתיבת ה"אוטואמנציפציה", שממנה בא לו פרסומו הגדול לדורות. פינסקר היה כימים ההם מתבולל או מתבולל למחצה. ושאפתו העיקרית היתה התקרבות מכסימלית בין היהודים והעם השליט עם שמירה על הדת והתענינות בחכמת ישראל (אביו היה כידוע החוקר שמחה פינסקר). בעירו אודיסה היה ידוע כרופא מצוין ועסקן ציבורי בעל־השפעה. הוא גם היה פעיל כסופר לעניני היום והשתתף ב"ראזסוויט", אמנם בלי לחתום את שמו המלא או הפסדונימי תחת מאמריו (פרט ליוצא אחד מן הכלל). העורך השני, צמנואל סלוביציץ, שנשכח לגמרי, רופא גם הוא, יליד לוסיני (ליטא), מת בסטרבורג בשנת

* באנציקלופדיה הרוסית־יהודית מיסורו של הברון דוד גינזבורג (שנגמרה זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה), רשום בטעות בערך "ציון" שהתחיל להופיע ב־19 במאי 1861 אבל זה היה התאריך של הגל' האחרון של ה"ראזסוויט" וממנה העתיקו את הטעות הזאת סופרים אחרים.

1875. בסוף שנות החמישים השתקע באודיסה ותפס מקום חשוב בציבוריות היהודית הכלכלית. היה רופא מקובל, השתתף במאמריו ב„ראציוניזם“, נבחר לחבר הנהלת העיריה באודיסה חיה פעיל בתפקידו זה. עוד בנעוריו זכה שי. ל. גורדון יקדיש לו שיר מיוחד: „ידידי האברך המטכיל, שהרלב ויקרירות כמוה עמנו אל סאל אוריצי'ק ניו בהשלימו חוק לימודי הרופאים בבית המדרש הרם בס"ט פטרבורג.

בלשון הוריק דבר אלי שמת
ואשמע ואשמח כי הן השלמת
חק למודיק, עמנואל, עתה;
ותסמח נפשי, אף עוד לא שככה
עד פברכות פי אברך אותכה,
עד לכל אגידה מי ומה אתה"

(כתבי י. ל. גורדון, שירה, ח"א. „דביר“, תש"י, ע' 292).

„ציון“ יצא בשנות 1861—1862 ז. א. בתקופה הראשונה — הליברלית ביותר — של מלכות אלכסנדר השני. על התקופה ההיא והשפעתה על חייהם של יהודי רוסיה כתבתי בקיצור בהתחלת מאמרי על „הראציוניזם“ („העכר" ב' ע' 61—63).

הגליון הראשון של „ציון“ פותח במאמר פרוגרמתי מפורט ומעמיק (ולפי השערתי המבוססת של דרויאנוב, המאמר הוא פרי עטו של פינסקר). וראוי הדבר לציון מיוחד: הגליון הראשון של „הראציוניזם“ יצא בלי מאמר או רשימה פרוגרמטית (כנראה מפני טעמי צנזורה). „ציון“, כפי שכבר הזכרנו, לא האריך ימים. הוא התקיים פחות מעשרה חרשים. כל הזמן היה נתון בתנאים קשים: לחץ הצנזורה, כפי שנראה להלן, מצד אחד ותפוצה מעטה מצד שני. לבנדה, מעוזיו הראשיים של ציון, כותב במכתבו מיום 8 ביולי 1861 (פורסם בכרך ט' של הקובץ השנתי הרוסי-יהודי „יבירסקיה ביבליותיקה“), שביולנא יס ל„ציון“ רק שלושים חותמים; אמנם — מוסיף הוא — אפשר לחשוב שהמספר יגדל. והתחילה היהודית ביולנא היתה מהגדולות ברוסיה. גם עורכי „ציון“, כמו עורך „הראציוניזם“ סקדם לו, עבדו שלא על מנת לקבל פרס. לא כל מה שרצו העורכים היה ביכולתם להגשים. המאמר הפרוגרמתי משקף, אם כן, הרבה יותר מאשר הכרך של השבועון את כוונותיהם ותפיסת-עולמם של העורכים. בגלל זה וגם בגלל אישיותו של מחברו (י. פינסקר) כדאי לבסור את תכנו באופן מפורט. בתחילת המאמר מדובר על הערך הגדול של עתונות רוסית-יהודית:

„עברה שנה כהזמן שניתן רשיון כללי-מבטא של יהודי רוסיה, ושנה זו היתה שנת הפנה בדברי-יפנו. בשנה זו התחילה התפתחות חדשה בחיינו. אם אנו סמרנו ושומרים על הלשון הקדושה של אבותינו, כעל מורשת יקרה, שלה אנו חייבים כמירה ידועה תודה על כוח-החיים שלנו במסך אלפי שנים — אל לנו לשכוח שבכל מקומות פזורים רכשנו גם את לשונות הסביבה, שחוץ מהרמכים, אבן-עזרא, רש"י, ר' יהודה הלוי והרלב"ג יש לנו סילוח, יוסף פלביוס, ספינוזה, מנדלסון וגאנו שכתבו בכל הלשונות של העולם התרבותי, שעל יד המחקקים הגדולים שלנו מתנוססים כחולדות תרבותנו שמותיהם של משוררים גדולים, אסטרונומים, חוקרי-טבע, מדינאים, מלומדים בעלי שאיפות אנושיות-כלליות. לדאונגנו היו אחינו ברוסיה ופולין בנידון זה יוצאים מן הכלל. הם הסתגרו בקליפתם, השתמשו בניב גרמני-יהודי, לא דאגנו לדעת מה שנעשה מחוץ לגבולות עמנו ובהכרח נמצאנו מפגרים. וכשהונחנו לגמרי את לשון הפולדת [זאת אומרת רוסית] ולשונות אחרות — לא יכול היה להיות אחרת. ולכן אנו מיחסים חשיבות רבה לשעה שבה התחלנו לדבר על צרכינו כלשה מולדתנו. מהזמן ההוא כאילו הודינו, שלשון זו היא לשון מכורתנו והליכות חיינו.

ל"ציון" נשקף תפקיד קשה יותר: לענות על שאלות שהועמדו לפנינו, לכוון את ההנועה הציבורית בעמנו לתכלית מושכלת ולהצביע על הדרכים המובילים אליה באופן היסוד ביותר.

דרוש מאתנו לגולל את האוצרות העשירים של התפתחותנו הפנימית במשך דורות רבים ושל ספרותנו בת אלפים שנה; להסביר את תולדות עמנו בכלל ותולדותינו בממלכת רוסיה במיוחד. זוהי קרקע בתולה, שיד הוקר טרם נגעה בה. ההיה מוטלת עלינו החובה לציין כל ההופעות של חיינו הציבוריים. לעקוב אחרי מהלך התפתחותנו האזרחית ולהעריכו הערכה אובייקטיבית. תהיה לנו מלחמה בדעות קדומות הנשמעות נגדנו וגם בדעות קדומות שלנו. אין אנו יכולים להבטיח שנצלית במאמצינו אלה. יכולים אנו רק להבטיח מסירות בלי גבול לעניני עמנו ויחד עם זה אהבת האמת... יש לנו יסוד לקוות ליחס טוב מצד הממשלה, המטפלת בנו בדאגה רבה כל כך, בזמן האחרון. ענינם של יהודים — בתור נתינים רוסים המהווים חלק הארבעים של האוכלוסיה הכללית — הוא ענין רוסים כללי. תרומתנו לבונת המולדת היא לא בלתי-חשובה ותגדל יותר כשינתן מרחב לפעולתנו, כשתפתחנה לפנינו כל האפשרויות להיות מעילים למולדתנו... בעניני ערכנו האזרחי (שאלה שמעסיקה אותנו כל כך) הקו היסודי הוא לא תמיד הקו הקצר ביותר, שום הוכחות ושום תלויות, לו גם צורקית ביותר, אינן יכולות להכריע לירי מהפכה פתאומית בדעות העמים עליה, שנקבעו בכשך דורות רבים. ולכן הפצת ידיעות בין הקהל הרוסי על ספרותנו, על דבריימינו, על חיינו הפנימיים ועל כל תנאי חיינו עלולה יותר להמחיק את משפטם הקשה של מתנגדינו ומאשימינו, מהאכזר למעלה אפשר להסיק מה שיש בדעתנו לתת לקהל הקוראים שלנו ומה אנו דורשים בעיקר מאת עוזרינו.

להלן נאמר במאמר, שאייאפשר להאשים את בני הדור ההווה (הכוונה לדור הצעיר) של יחזרי רוסיה בהתנכרות להשכלה אירופית כללית, אבל משכילי הדור עוד לא עברו את השלב, שעלינו נמצאו תלמידי מנדלסון בגרמניה בסוף המאה הקודמת (ז. א. המאה הי"ח), מסני היעודים אשר העמידה ההיסטוריה בפני היהודים: העשות בנים לומנם ולמולדתם ולא להדול מהיות גם יהודים אמיתיים, שוקדים בני הדור הנאור שבימינו, ככל האפשר לפי תנאי הזמן. רק על הראשון, וברובם ניתקו מעברם ומבני גועם ונזורו מתייהם (העצמיים) שלהם כמעט לגמרי ומפני זה אבדו את האפשרות להשפיע על המוני העם ולקרב אותם להשכלת המודרנית, כדי שהמתקדמים מבין משכילי עמנו יוכלו להיות מפייז השכלה אנושית כללית בין בני אמונתם, צריכים הם לאמצעות חכמת ישראל של זמננו (בצורתה שלבשה למשל בגרסניה) להכיר את המהות האמיתית של העבר הגדול של האומה היהודית ולהבהיר לעצמם את התווה שלו. רק אז יוכלו לדבר אל העם בשפה מובנת לו, להשפיע עליו ולהדריכו לקראת הטוב והמועיל, אם לאו, יהיו כל אנהותינו והכרזותינו כקול קורא במדבר, מפני שעפנו מרגיש באינסטינקטים שלו: תהיה מה שתהיה השכלתנו הכללית, לקניינינו הלאומיים נעשינו זרים לגמרי. ובגלל זה עז רצוננו לקבל מאת עוזרינו תרומות בהיסטוריה ובתולדות ספרותנו, העולות לעורר בנו התענינות חיה בלאומיות שלנו, לקרב אותנו לחכמת ישראל של זמננו, להראות לרבים את אוצרותינו הלאומיים הרוחניים. להסביר מבחינה היסטורית גם לנו וגם לקהל הרוסי המשכיל את התכונות המיוחדות של אפיים של יחזרי רוסיה ושל ההווי שלהם. ערכן העיוני והמעשי הכביר של תרומות ממין זה אינו זקוק להסברים נוספים. המערכת מוסיפה, שהמדובר לא על מתקרים מקוריים. המערכת תסתפק (כמו שנהוג במוע הרוסי הכללי) בהעברה לרקע הרוסי, את הישגי חכמת ישראל במערב, הגדולים למדי. אבל בהעברתנו אוצרות מרע ממערב נעשה מצדנו כל המאמצים כדי להכניס גם חלקנו אנו בשדה ההיסטוריה של היהודים ברוסיה ובמולין בכלל והיסטוריה יהודית מקומית בפרט. "ציון" ישרת שרות רב גם את המדע, גם את הצרכים החיוניים של עמנו — אם יסביר

מעל דפיו את גורל עמנו בכלל ובמולדתנו במיוחד. ולכן נבכר מאמרים ממין זה על פני מאמרים אחרים.

„אבל אין פירוש הדבר שלא נשים את לבנו למאורעות ולהיפעות בחיי עמנו בהווה. במקומם יתפוס המדור „דברי הימים ההווים“ (כך נקרא מדור זה ב„ראזסוויט“, שכלל ידיעות וסקירות על חיי היהודים מחוץ לרוסיה) לא את המקום האחרון. כשנמסר באופן קבוע, עד כמה שאפשר, דין וחשבון על המדע ועל הספרות אצל בני־אמונתנו בחו"ל, על הצלחתם בשטחים אלה, ונחפש בחייהם הרוחנית, שתהיינה לתועלת בטביל התקדמותנו אנו. ענין זה יתפוס אצלנו, כמוכן, את המקום הראשון. והעתון „ציון“, שיציין בסקירות כלליות ובכתבות מיוחדות את ההיפעות החשובות ביותר של היינו הפנימיים, ישתדל להחזיר את הרעיונות הנעלים של זמננו, את השאיפה לטוב, ויפעל כדי להביא את עסקני עמנו הנבונים והמשכילים ביותר לידי הסכם הדדי בשביל פעולה משותפת לטובת העם.“

והמאמר מסתיים: „אלה הן משאלות לבנו בנוגע לזיונל שלנו. אין אנו מבקשים עליו בעל מפעל אישי פרטי ופחות מכל מחכים אנו לתועלת אישית ממנו (באיו צורה כהיא). אבל הוא יקר ללבנו, מפני שאנו רואים בו עריבה להצלחתנו הלאומית. במקרה, מבלי שחייבנו לכך, נפל בזיונלנו התפקיד לשרת באופן כזה את ענינינו הכללי, ואנו ניגשים לענין בהכרה מלאה של חשיבותו וקדושתו ומתוך תקווה שאחינו, בעלי כוונה רצויה, לא ימנעו מאתנו את עזרתם הפעילה כדי להגשימו.“

אנו למדים ממאמר זה, שהשכונות „ישנים אמנם את לבו למאורעות והופעות בחיי עמנו בהווה“ אבל העיקר מחקרים בדברי ימי העם וספרותו. והמטרה כפולה: א) לעזור ענין וחיבה לאומה, ב) לברר גם לציבור הרוסי הנאור עצמיות ההוי ועצמיות אופיים של יהודי רוסיה; ו„ציון“ נשאר נאמן לקו זה. חלק המדע, לרבות המדע הפופולרי, הוא הגדול ביותר בכל גליון וגליון. גם המאמרים הראשיים רובם ככולם שייכים למדור זה. ידעו העורכים כמה סבל ה„ראזסוויט“ מפגעי הצנזורה (הרי שניהם היו מעוזריו) והם קיוו, שעל ידי שינוי זה יהיה יותר קל לעמוד בפני הצנזורה, ובלי ספק היתה בכיוון המדעי גם מעין „מחשבה זרה“, פובליציסטית, העורכים קיוו שבאופן כזה אפשר יהיה להשפיע יותר על הציבור הרוסי הנאור. מתקבלת על הדעת גם הסברתו של פרופ' י. קלוזנר (במאמרו הביוגרפי שפרסם ב„ספר־מינסקר“, שנכנס גם לספרו „מניחי היסוד של מדינת ישראל“), פינסקר הושפע בהרבה מאביו שמחה פינסקר, שהיה חוקר ידוע ולכן החשיב במיוחד דרך הסברה מדעית.

יש לציין את השימוש במונחים שונים בנוגע ליהודים: פעם מדובר על „הלאומיות היהודית“ ופעם אחרת על „בני אמונתנו“, לא כולם הסכימו לנוסח החדש ב„ציון“, בין אלה יש לציין את ל. לבנדה. סופר רוסי־יהודי זה, בלסריסט ועיתונאי, על אף גילו הצעיר (היה אז בן 26) היה מראשי המדברים בעתונות הרוסית־יהודית („ראזסוויט“). ומובן שגם אוסיפ רבינוביץ וגם צורכי „ציון“ כתבו אליו בענין זה עוד לפני ש„ציון“ הופיע. ב־12 במאי 1861 כתב לבנדה לידידו: „בימים אלה קיבלתי מכתב מאת מר רבינוביץ שבאחד ביוני ש. ז. בערך יקום לתחית זיונל יהודי בשם „ציון“. העורכים יהיו ד"ר פינסקר וסולוביצקי, אנשים נחמדים כלא־כוונות־טובות. פרופיסור אל. איב. גיאורגיבסקי (נוצרי) ישתתף כמקחם הסתתפות פצילה במערכת החדשה. על כיוונו העתידי של הזיונל החדש לא אוכל להגיד דבר מראש: מצו אני לחשוב, שיהיה במידת האפשרות מניח את הדעת, העיקר הוא, שקיומו של הזיונל לא יפסק (פורסם בשנתון ט' של „יברסיקה ברכיליתיקה“). ב־15 במאי 1861 פונום העורכים העתידיים של „ציון“ אל לבנדה בבקשה, שישתתף באופן פעיל וכותבים בין השאר: „אמנם קיומו של הזיונל נעשה אפשרי מבחינה חמרית, אבל אין אנו מתעלמים מן הקשיים מבחינה רוחנית, שבהם נחלל קידמו ושגם אנו לא נמנע מהם. מבין אלה, שמתכוונים אנו

לקפדנותם המוגזמת — אם לא להגרד לבורותם — של בני אמונתנו ברוסיה ולידת הקשה כל הצנזורה. אם נצליח למצוא את השביל האמיתי שיוביל אותנו כאופן הנוח ביותר לבטלנו הנכספת — אין אנו יודעים" (פורסם בשנתון עשירי של "יבירסקיה ביבליותיקה" ע' 2-3). לבנדה נענה לקריאתם ובגליון ב' של "ציון" נדפס מאמרו (שכלל מעין התוית דרכים) בשם "התעוררות" (על זה להלן). כחודש אחרי הופעת "ציון" מכיע לבנדה (במכתבו לדידו מאתר באוגוסט, פורסם בשנתון ט' של "יבירסקיה ביבליותיקה") אי-שביעת רצון. "לעתך על "ציון" נכונה מאוד ואני מסכים לך, צריך להגיד לעורכים ישרים: דרכו של הוורנל נאה מאוד לשם שבחרו לו "ציון" — בבה מן המיושן יש במלה זו, הרכה כפת של עיסת-חמאה. כשאני מבטא אותה, חוקף אותי, שלא מרעתי, רצון להתעטף בחלוק, להשקיע ראשי בכיסת-לילה ורגלי בגלי כסת רבים, להנדיין בנרדונג ומשקפיותקים ולמסור נפשי לקריאת דברי מוסר-השכל ולקנח קריאתי זו במשקה שוש (לאקריץ). בבה לפי דעת רבים צריך להשפיע על העורכים ועל הקוראים עצם השם של הוורנל, כאן קראו את "ציון" בשם "הברמל השני" *). כנראה כתב בכיוון זה גם לעורכי "ציון". שכן ב-9 בספטמבר 1861 עונה לו ע. סולוביצ'יק (המכתב פורסם בשנתון י' של "יבירסקיה ביבליותיקה" ע' 5-3): "אנו אסירי תודה לך עד לאמיד בעד מכתבך מ-17 באוגוסט, מה שאתה אומר לנו על דבר "ציון" אינו חדש בשבילנו: יש לנו מושג נכון על יחסו של הקהל אליה, אבל ברמה היה לנו, כגם אתה סבור, שרצוי לשנות את כיוונו, ובנידון זה תרשה לנו להמציא לך הסברים. הקושי העיקרי בשביל הוורנל יהודי בלשון הרוסית נעוץ בזה, שקהל הקוראים היהודי אינו גדול והוא, כמו כל קהל קוראים אחר, מחולק למפלגות שונות וצרכים שונים ואין באפשרותו כל הוורנל אחד לספק את כולם. הנך אומר, שהרוב רוצה עתון ללא הוורנל, אבל האם יכול להתקיים עתון המשקף את צרכיהם של יהודי רוסיה לנוכח השפל בהיינו הציבוריים והקפדנות החזקה של הצנזורה שלנו. בתנאים אלה נעשה עתון בהכרח קלוש. בדבר זה הרגיש גם מר רבינוביץ, כשקרא ל"ראזוויט" בשם הוורנל ולא עתון. אין אנו ראויים לשם של הוורנל מדוי, כפי שמכנים את "ציון", אעפ"י שהיינו רוצים להיות ראויים לזה, וכיון שמדובר על אנשים מפותחים במידה מסוימת — היינו רוצים מאוד לתת למאמריו המדעיים כביכול צורה פופולרית, ואת הוורנל בכלל לעשות מגוון יותר, ואם לא נצליח בכיוון זה תהיה האשמה לא בחוסר רצון מצדנו אלא במספרם הזעום של עורכים טובים ובאדישותם של אלה שהיו יכולים להיות עורכים טובים. צריך לדעת שהוורנל שלנו יכול לעת עתה (ומסתמא עוד זמן ממושך) להתקיים על ידי קרבות חמריים של העשירים וקרבות של העוורים, אנשים טרודים שאינם באים על סיפוקם החמרי מהשתתפותם בהוורנל שלנו, והסערכת מצדה, בתוהה בסוהה בקדושת מפעלה, תמשיך אותו כל זמן שאפשר יהיה, אעפ"י שעבורה תהיה עוד זמן רב שלא על מנת לקבל פרס". לבנדה מתבקש שלא ימנע מלהשתתף בהוורנל, ובפרט כשמאמריו מבניסים לתוך הוורנל יסוד שהוא זקוק לו.

בחצי הראשון של מאמרו מסביר לבנדה שקשה להיות עוזר או קורספונדנט (כתב) של כתב-עת יהודי, בעל כיוון מודרני. "כשהסופר מפתח ומסביר איזה רעיון מודרני, מאשימים אותו שהוא רציונליסטי מסוכן או גם אתאיסטי. כשהוא מספר על איזו עובדה המעוררת זועה, עובדה שמתבקשת להמסר למשפטה של רעת הקהל — היא מטיל על עצמו חסר גדול שאינו אהב את עמו. אין לנו בחברתנו נציגות אורגנית, שהיתה יכולה להיות היוזמת של מפעלים ציבוריים מעילים והיתה יכולה לעמיד על המשמר ולהשמיע את משפטה על הנעשה בעניינינו הציבוריים, ולכן רק דעתו הבלתי-משוחדת של הציבור, שמתבטאת במלה הסורמבית (הפיזור של המחבר) היא הגורם המשפיע ביותר על עמנו הרגיש, ול"פומביות" זו, שהיא

(*) הכוונה ל"הברמל" של רש"י פין שהופיע בוילנה (1860-1872).

כל כך נהוצה לנו. מתנגדים רבים מאחינו בחריפות. מסרבים לתת לה זכות אזרחות בגלל קוצר השגתם או בגלל סיבות אחרות. שאנו יכולים רק לנחש אותן, ורודפים אותה לאלכה ולפצטה". ובהודמנות זו הוא מציין מלאת שנה להקמתו של עתון רוסי-יהודי, והוא מציין אותו כמפעל היסטורי: "חלפת שנה מאותו היום הגדול יום 27 במאי 1860. שבו אנו יהודי רוסיה, שהיינו מחוסרי-לשון, הכרנו בפעם הראשונה בפני העולם כולו על עצמנו כעל גו, הוצער לקראת תחיתו החברית והמסורתית ולקראת ההתקדמות של זמננו. עברה שנה שפסקנו מלהיות רגב אלה. מפני שרכשנו לשון, התחלנו לדבר בפומבי, קיבלנו כטאון שעל ידיו יכולנו להודיע לכל אחד, שרצה לשמוע אותנו, איך אנו מרגישים את עצמנו. מה משמח אותנו ומעורר את האזרחנו ומה מביא אותנו לידי עצבין ומעורר בנו תלונה. הבטנו סביבנו ונוכחנו: שלא הכל יפה בביטנו. מצאנו גזעים רבים. ולא רק שלא פחדנו לספר על זה בפני קהל בני גזע אחר, אלא במסירות מיוחדת (=בחרוף נפש) הצבענו במיוחד על מקומות התורפה שלנו. על חלי עמנו. כדי שירפא אותנו מי שרק יכול. מי לא יסכים שהאשמה עצמית כזאת היא הוכחה נאמנה על רצוננו לצעוד קדימה? כן, אני התעוררנו, אנו ישנו שינה ארוכה ועמוקה והנה האיר השחר, "ברקאי"!) הרעים, ומי שרק היה לו לב רגיש וראס כריא על כתפיו נענה בשמחה לקול קריאה וקם על רגליו. התחילה עבודת הקודש כמו בבית המקדש. בציון העתיקה. רבים נבהלו כששמעו את מקהלת הכהנים החדשים מתוודים בקול רם על פסעי בית ישראל. אבל גם נמצאו רבים שכשראו איך מקהלה זו משרתת את עמה שמחו וקראו "אשרי עין ראתה זאת". האיר הבוקר, השומעים אתם אחים? הקיצו ישנים. הנה יצלצל פעמון הבוקר וברחובות יראו אנשים: הנה תפתחנה דלתות בבתחנו הקטנה, וגם אנו נמהר לבוא להגה הגדול של אמנו הטובה (הכוונה אמא-מולדת)".

והוא מסיים בחרוזים מתאימים מאת המשורר הרוסי יעקב פילונסקי, ומבלי מסיים הגוף נזכר בשירו הידוע של יל"ג "הקיצה עמי" (שנכתב שנתים אחרי זה, בתרכ"ג). הבית הראשון של השיר הוא (שחזור של ש פ ע מ י ש ב ש י ר ז ה, הכולל ס"ה 11 בתים) דומה לסוף מאמרו זה של לבנדה לא רק מבחינה רצינית, אלא יש בו כעין זהות מילולית:

הקיצה עמי! עד מתי תישנה?

הן גז הליל, השמש האירה.

הקיצה, שא עינך אנה ואנה

ובכך ומקומך אנה הכירה.

אבל עצתו של לבנדה לא נתקבלה על דעת העורכים. אין אנו מצאים במאמרי "ציון". צלצול פעמונים, מקום ראשי תופסים מאמרים מדעיים, מרעיים סופולריים ומאמרים ספרותיים. בצדק מציין שמעון דובנוב במאמרו "שינוי כיוונים בעתונות הרוסית-יהודית" (אגב, מאמר זה נכנס לתוך ספרו הרוסי של ש. ד., מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, אבל בהוצאה העברית של הספר שנעשה על ידי אברהם לוינסון בהחיצות עם הכתב, הוסכם מאמר זה).

הטבעון "ציון" קיבל מרצוף כל "ירחון סולידרי". מגליון ראשון התחיל להתפרסם מאמר של אל. גטשוב: "היהודים בהיסטוריה ובשירה הרוסית". מאמר בששה המשכים (אבל בהפסקות מרובות, הוא נסתים בגל' 39): בגליונות אחרים תופס מאמר זה כחצי הגליון. מאמר מקיף אחר הוא של ד"ר כ. לונסון: "כרסטים להיסטוריה וספרות של היהודים במאה ה-19 וה-20", גם הוא בששה המשכים (לא רצופים, החל מגל' 12 'גומר ב' 34). חוקר רוסי ידוע כשעתה, מידור לואנטוביץ, פרסם ב"ציון" מחקר מקיף: סקירה היסטורית על

(*) מלה עברית זו כתובה בתוך הסכס הרוסי באותיות לטיניות.

פקודות בדבר היהודים ברוסיה, ב"11 המשכים (בגל' 19—27, 41, 43). מאמר של ק. הויזנר (גאוזנר): מקורות לכינוגרפיה של י. ב. לוינזון בארכיון המשכים (גל' 9—16). בזמנו אני רובו של הדור הצעיר היהודי השואף להשכלה. — נאמר בהתחלת מבוא המערכת למאמר זה — כבר יצא לדרך. העלולה להביא את בני אמונתנו לתיוקן הטוב ביותר. היינו לדרך של רבישת השכלה ברוח המולדת (הכוונה להשכלה רוסית במקום ההשכלה הגרמנית. שהיתה שליטה קודם). אבל כשהגענו לדרך הישרה. הרשאים אנו לזלזל בקודמינו שסללו את הדרך לפנינו? אל תבוז כי זקנה אמר (פסוק זה ממשלי הובא במקורות העבריים). אנו כולנו, שהצטרפנו עכשיו לספרות הרוסית ולמדע הרוסי, תיביים תודה על השכלתנו בעיקר לאסכולה הספרותית העברית. שבתור נציגה צריך להחשב י. ב. לוינזון שלנו. ואח"כ ניתנת הערכת כללית מלאה הערצה על התפקיד שמילא ריב"ל בהשכלת יהודי רוסיה. כמגדלסון בזעיר אנפין. מדובר על תכונותיו האישיות הנעלות. שעוררו רגשי כבוד אליו אפילו בן מתנגדיו ויריביו. מדובר שהדהיפה הראשונה להשכלת יהודי רוסיה באה מגרמניה. ליהודי רוסיה היו קשרים מכהר הדוקים יותר עם גרמניה מאשר עם רוסיה הפנימית. ליהודי רוסיה הדרה ההשכלה בראשונה בצורת השכלת גרמנית בשתי דרכים: מהגבול הפרוסי דרך קורלנד לליטא ומהגבול האוסטרי לולין ולאוריסה. למרכזי השכלת נעש וילנה ועוד ערים בליטא, ובדרום רוסיה אודיסה וקרמניץ. עיר מולדתו של ריב"ל. לקבוע את מהלך התפתחותו של ריב"ל. תהליך התהוות ספריו ואת ההשפעה שהיתה לו וקיש לו גם עכשיו על בני דורו — זאת היא התעודה הגדולה העומדת בפני כותב חולדותיו. ב"ציון" נדפסו גם מאמרים קטנים יותר: מאמר ביוגרפי על מנשה בן-ישראל (בגליונות 2, 3) מאת נ. ב. (כנראה זהו ד"ר נ. ברנשטיין. שאחרי פרישתו של פינסקד בא בפיקומו באחר העורכים); מאמר אחר של נ. ברנשטיין (בחתומתו המלאה) על החינוך הציוני (הגופני) של הילדים (בגליונות 7, 8); סקירה היסטורית על האמנציפציה של היהודים בצרפת מאת מ. גיסיס בשלושה המשכים (גליון 38—40); תרגום מאמרו של מ. א. לוי (מברסליו) "ידיעות היסטוריות על היהודים בכתובות עתיקות" (המאמר במקורו נדפס ב"שנתון לתולדות היהודים היהודות" הגרמני בעריכת לייבניג פיליפסון, א. מ. גולדשמידט ול. הרצפלד). על שילוק בכמה האורייסאית (על הצגת שילוק בתיאטרון האודיסאי) כשני המשכים גרולים; מאמר אחד מקצועי של ח. נ. סלנימסקי: גוסס כללי לחישוב הלוח העברי (בגליון 33). ולבסוף יש להזכיר גם שרשומים על החסידות או ציור החסידות מאת ג. ו. (בגליון 4). מאמר גדול התופס קצת פחות מחצי הגליון. מאמר מתון ואובייקטיבי במידה רבה (אם להביא בחשבון את היחס לחסידות מצד המשכילים).

בצדק מציינת המערכת בהערות שצרפה למאמר שזהו נסיון ראשון בלשון הרוסית של תיאור רציני יותר ויסודי יותר של החסידות. עד כמה שגדול הרע. שהביאה החסידות. צריך להבינה באופן תולדי מהתחלת התהוותה כדי למצוא אמצעים לנהל נגדה מלחמה בלי שנאה ובלי התמרמרות. ורק מלחמה כזו יכולה להצליח. מי הוא ג. ו. זה? ב"ציון" אין יותר מאמרים בחתומה זו (או בחתומה מלאה שמתחילה באותיות ג. ו.). אבל במכתבו הג'ל של סולוביצקי אל לבנדה (שב"יבריסקיה ביבלייתיקה") נזכר ורבלובסקי ולזה צורפה הערת עורך העתון אדולף לגר, שורבלובסקי זה הוא בעל המאמר על החסידות.

ורבלובסקי (1837 במלך וילנה — 1900 במסקבה). חניך בית מדרש לרבנים בוילנה ועוזר ההוספה הרוסית ל"הכרמל" (וזמן ירוע גם עורכו). התפרסם במשך הזמן כמשפטן עיוני ומעשי, פרסם כמה עבודות חשובות במקצוע וגם נתמנה לשופט והגיע למשרה גבוהה של חבר לשכת המשפטים במוסקבה. כנראה התוצר, מסגני שלמשרתו הגבוהה במוסקבה נתמנה בימי הקיסר אלכסנדר השלישי, שונא ישראל מובהק שלא נתן דריסת רגל ליהודים במוסדות עליונים. גם באנציקלופדיה רוסית-יהודית נאמר עליו: "גולד

במספחה יהודית". כעבור חצי שנה נרפס מאמר נוסף על החסידות בשם: "מכתבים על החסידות ברוסיה" בשלושה המשכים בחתימת ש. ג—שש, כנראה ש. (שמעון) גורביטש. הסדר של ספרות יפה ב"ציון" אינו עשיר. פורסם סיפור של ל. לבנדה. "היריד בברנד" בכלוכה המכנים; תרגום סיפורו של ל. קומפרט "כלי רשיון" (גל' 12—15); תרגום סיפורו של אהרן ברנסטין (בצירוף הערת המערכת: זהו העורך הידוע של "פולקסצייטונג" הפרוסי) "סיגלה כגיד". הסיפור שתורגם ע"ד פרידמן, יצא את"כ כצורת ספר. "ציון" המשיך גם לפרסם אנדוה תלמודיות שתורגמו על ידי ב. ס. פינקל, שצור ה"ראזסוויט" התחיל לפרסם מתוך עזונו של המתרגם.

ב"ציון" היו מתפרסמות גם כתבות (קורספונדנציות) מערי ישראל (פעם גם מעיריה: מרוכיני בפלך קובנה). כמעט כל הקורספונדנציות היו מערים שבהחנם המושב. מפולין הרוסית היו כתבות רק מורשה. יש לזכור, ש"ציון" הופיע עוד לפני המרד הפולני של שנת 1863, שכתוצאה ממנו בוטלה האוטונומיה הפולנית לגמרי, כפי הנראה לא היו לשבועון כתבים קבועים. שהיו מספקים דרך קבע ידיעות על המתרחש במקום. רק מברדיצ'ב ומפינסק היו כתבות בבספר יותר גדול מאשר ממקומות אחרים. חוץ מהנזכר למעלה נהפסדו ב"ציון" כתבות מערים אלה: וילנה, ויניצה (פ' פודוליה), הרודנא, יבסטוריה (קרים), ויסומיר. קרז' (קרים), קשינוב, קיוב, מוהילב ע"נ הדניסטד (פ' פודוליה), ניקופול (פ' יקסרניסלב), פולסבה, צ'רניגוב, אומן (פ' קיוב), שאוולי בליטא (הכתב היה יל"ג), אבל חשוב יותר בשבילנו תוכן הכתבות. כמובן היו ענינים מקימיים מיוחדים, אבל היו גם נושאים כלליים שהיו נזכרים בכתבות מערים שונות.

ככאנו עוברים על הכתבות שפירסמו ב"ציון" אנו מוצאים בהן שלושה נראים עיקריים: א) עניני השכלה: בתיספר, ספריות, מצבן, הספה וקריאה לפתיחת בתיספר וספריות; ב) התקרבות בין יהודים ורוסים, שמחה מיוחדת על כל סימני התקרבות שגרא או ג) תגובה על רדיפות שונות: הגבלה בחוקים, מעשינגישות מצד מוסדות או פקידים בקוברים או פקדים של התנהגות אנטישמית של אישים או של מוסדות ציבוריים או חברות. המדובר על רובן הגדול של כתבות, ישנן כתבות אחדות, שאינן שייכות לשום סוג מהסוגים הנ"ל, ויש גם לציון, שלא מצאתי אף כתבה אחת שבה יהיה מדובר על פרנסות היחידים או על מצבם הכלכלי של יהודי המקום. אין גם מאמרים ב"ציון" על נושא זה. ואין להסביר את הדבר בחוסר התענינות מצד העורכים. המערכת היתה משתמשת בפרסומים ממשלתיים רשמיים שהכילו חומר על היהודים והיתה מוסרת מעל דפי עתונה את תכנם, את הידיעות ואת המספרים על היהודים. כך אנו מוצאים רשימות על מספר בתיאכנסת במדינה לפי הדו"ח של מיניסטריין הפנים (בגליון 25) או ידיעות סטטיסטיות על האוכלוסיה היהודית בפולין הרוסית משנת 1816 עד שנת 1859 *) (בגליון 19) ועוד. כנראה היו גורמים אחרים לליקוי זה: הוסר נתונים סטטיסטיים וחומר מוסמך אחר בשטח זה וכנראה לא היו גם סופרים וכתבים בשאלות כלכליות.

כתבית מסוג הראשון (עניני השכלה, בתיספר וספריות) הן המרובות ביותר. הנה מודיע בשמחה הסופר מרדובילוב (בולין על הגבול הרוסיאוסטרי סמוך לברודי), שבעירה זו נפתח לא מזמן ביתספר מדרגה א' ומספר תלמידיו מגיע לששים. אבל הוא מצטער, שחינוך הכנות הוא במצב ירוד (גליון 8). סופר אחר מודיע מויניצה (פ' פודול), שבשני בתיספר לומדים 70 תלמיד ובביתספר לנערות, שנפתח על ידי שני מורים, לשעבר תלמידי

*) בשנת 1816 ישבו בכל פולין הרוסית 213 אלף יהודים שהיוו 7.8% של האוכלוסיה הכללית; בשנת 1855 — כ־600 אלף, שהיוו 12.2%, בורשה ישבו בשנת 1819 15.6 אלף יהודים, שהיוו 19% של האוכלוסיה הכללית; בשנת 1859 42.6 אלף, והיוו 26.3% של האוכלוסיה.

ביה"ס לרבנים בויטומיר, לומדות 40 תלמידות. והסופר בטוח שבונרי בתי"הספר יכניסו לסביבתם הנבערת מושגים מודרניים. ובסוף הכתבה מסופר על נ. א. פירגוב (*). זה האיש שוחר טוב ואמת, שבאחותו הסמוכה הקים בית-חולים לעניים ורוכס של החולים הנמצאים שם יהודים הם. העדה שלנו מספקת להם את כל הנחוץ (גליון 11).

על ההינוך היתודי בברדיצ'ב מסופר ב"כ כתבות (בגליונות 18, 22, 42). שם קיימים בתי"ספר, תלמוד-תורה, פנסיון לנערים. פנסיון לנערות ושעוריי-שבת ובכל המוסדות האלה לומדים כ-600 תלמיד ותלמידה.

בין השאר מסופר על מצבם הקשה של מורי בתי"הספר, שאינם יכולים להתקיים על בסקורתם הדלה (250 רובל לשנה) בלי הכנסה צדדית משעורים פרטיים.

בכתבה האחרונה (בגליון 42) מסופר גם על מוסדות צרקה של יהודי ברדיצ'ב, שתקציבם הכללי מגיע ל-75 אלף רובל (סכום גדול למדי לפי ערך הכסף בזמן ההוא). על פתיחת בתי"ספר ליהודים או על מצבם של בתי"ספר שקיימים מקודם מודעים מרוסיני (ס' קובנה). הכותב אדולף לנדוי, מי שהיה אחר שנים רבות עורך ה"ווסטווד", מוהילב על הדניסבר (פ. פודול), קרץ' (קרים), קונסטנטיין יסן (ר' ווהלין), מוילנה (תלמידי בית המדרש לרבנים פתחו בתי"ספר ליהודים שהלימוד שם הינם ובשלושת הימים הראשונים לפתיחתו נרשמו 250 תלמיד (בגליון 37). והנה כתבה ממינסק (בגליון 22). בעל הכתבה הוא הרב הציבורי במינסק (= הרב מטעם) זלקינד (סולומון) מינור (**). בהיותי משוכנע — כותב הוא — שרק בהשכלה כללית המקיפה כל שכבות עמנו בלי יוצא מן הכלל יש למצוא ערובה לתחתית של עמנו בעתיד — תחיה מבחינה חומרית, רוחנית ואזרחית — הגשתי לכמשלה בקשה בדבר רשיון לפתוח אצלנו במינסק בתי"ספר ערב ושבת בשביל בעלי-מלאכה יהודיים. קיבלתי את הרשיון הדרוש. הודעתי על זה בכתב בכתבי הבנסת ועכשיו בבית"הספר 75 תלמידים". הוא מספר גם על התרומות שנחבטו לסוכת בתי"הספר וכין התורמים ומצאים: הארכיבישוף של מינסק, שר הפלך הגרף קלר; מנהל הנימנסיה, גנרל באיר. בכתבה שניה ממינסק (בגליון 34) מודיע הרב מינור על מצבו של בתי"הספר הזה וסוב מצרך רשימת התורמים לסוכת בתי"הספר וביניהם שוב נוצרים מראשי השלטונות: כנו סגן שר הפלך, ראש עיריית מינסק, בפקד רוסי אחד ורוסי אחד ניקולאי וינגרדוב. על וינגרדוב עוד נייחד להלן את הדיבור.

בגליון 39 של "ציון" מסופר, שנחבטל מהרב הציבורי במינסק (ז' א. מהרב מינור) קול קריא ע"ד הקמת ספריה ציבורית ליד העדה היהודית במינסק בצירוף תכנית של בית הספרים העומד להפתח. המערכת מסיפה, שכדאי שקהילות (עדות) יהודיות אחרות ישתמשו בתכנית זו וברעיונות שהוכחו בה. אגב, ספריות כאלה ואולמיקריאה על ידן שימשו מקום מגירה בין יהודים ונוצרים מתקדמים. הן שימשו כאחד מצנורות התקרבות רוסית-יהודית, שהיתה מרום שאיפתם של המשכילים היהודים בזמן ההוא.

ולבסוף נציין כתבה של הרב מטעם בויטומיר ל. בינשטיק (***) על בתי"ספר של שבת ליהודים מכל המעמדות והגילים, שפתח על יד בית מדרש לרבנים בויטומיר. בבית"הספר

(*) עיין עליו במאמרנו על ה"ראסוויס" הראשון. העבר כ', ע' 63—64.

(**) הרב מינור התפרסם בשעתו כנואם והשתתף בפובליציסטיקה העברית והרוסית-יודית. בשנות 1869—1892 שימש רב מטעם במוסקבה עד שהורת ממשרתו על ידי השלטונות בגלל הגנתו הנמרצת על זכויות היהודים. ליאו טולסטוי למד מפיו עברית. בנו לור היה רופא עצבים ידוע וכוו אוסיפ (1861—1940) היה ממנהיגי המפלגה המהפכנית ס"ר. היה אחרי מהפכת פברואר 1917 יו"ר מועצת עיריית מוסקבה ומת כמנהג באירופה המערבית. (***) בינשטיק זה היה ידידו הקרוב של מנדלי מוכר ספרים וגם כתב את הביוגרפיה שלו. אח"כ עלה לארץ-ישראל ושימש אחרי זאב טיומקין כבא-כוחם של חובבי ציון (= הועד הארצי-ישראלי ליישוב ארץ-ישראל) ומת בארץ.

למרים 58 תלמיד. והוא מוסר פרטים על מצבו של בית-הספר, על התכנית ומהלך הלימודים. כתבה זו קרא וינגרדוב הנ"ל (רוסי נוצרי) שפנה כמכתב למחברה, הרב בינשטוק, שלא הכירו אישית וכביע לו את אהדתו, מעידר אותו לפעולות נוספות ומבטיח לעזור כמה שיוכל. את מכתבי וינגרדוב לבינשטוק כצא שאל גינזבורג באחד מארכיוני לנינגרד (פטרבורג). וכמאמרו המענין והמשוער על מצב-הרוח בחברה בשנות הששים, שפרסם בקובץ „נירסקיה מיסל" (2), ע' 246—263, לנינגרד. הוצאת אופה, ז. א. חברה מפיצי השכלה בין יהודי רוסיה (1926) הוא מפרט את הכתבים ומצרף תיאור נאה של המשכיל הרוסי מדידי היהודים. וזוהו אנו עוברים לסוג השני של הכתבות. כתבות בעניני התקרבות בין יהודים ונוצרים. קודם כל יש לציין את המאמר בשם „ידיעות מפנים הארץ" בגליון 7, ע' 110—112, מעין סיכום של כתבות שונות בכתבי שונים ע"ד מקרי התקרבות הדדית בין יהודים ורוסים. הסיכום והעיבוד נעשו כמובן על ידי המערכת.

כדאי להביא את ההתהלה של הסקירה: „כשאנו שואבים מעתונות מקומיים ומכתבות חדישות בדבר פצבם של בני-אמנותנו, יכולים אנו הפעם לשמחתנו הגדולה לספר לקוראנו אך ורק על דבר הופעות מרגיעות". ראשית כל מבליטים את השוויון הגמור שקבעה הממשלה הרוסית בחוק הבחירות למועצות המחוזיות והפלכיות בפולין. בבחירות האלה נהנים היהודים מסוויון גמור וכאן מובאת עצמו של העתון „Jużenka" ליהודי פולין לוותר על רצונם הטבעי לבחור נציגים מבני-אמונתם לטובת בחירתם של לא-יהודים, המוכשרים יותר מיהודים למלא את תפקידיהם. וכעל הסקירה מביע את בטחונו שיהודי פולין יתנהגו בלי ספק לפי עצמו זו של העתון הנ"ל, אחר כך מציגים בשמחה, שבעיר לוצין (שלך ויטבסק) הגיכו אצילים ובעלי אחוזות אחדים של המחוז עזרה חמרת ליהודים שסבלו בהשרפות. בעיר לומז'ה ערכו היהודים אזכרה למלומד ועסקן פולני לבל, ברילנה הרב סוזר יהודי 200 רובל לטובת בית-ספר כללי, שתלמידיו היו נוצרים. הסוקר מרים על נס את רוח הסבלנות של היהודים ומביא דוגמאות אלה: במקום אחד תרם יהודי סכום כסף לטובת כנסיה נוצרית קתולית כתודה לנוצריה שהחזירה לו כסף, שאבד. וערך יותר גדול — כותב הסוקר — יש לתרומתם של יהודי סגנרוג, שתרמו 92 רובל להקמת כנסיה נוצרית במוסקבה לזכר שחרור האכרים. ורצוי — מוסיף הסוקר — שגם יהודים שמקובות אחרים ילכו בנידון זה כעקבות יהודי סגנרוג. ולסימני התקרבות אלה בין האוכלוסיה היהודית הנוצרית מוכנים אנו להוסיף גם את ההזמנה שנשלחה לשני יהודים (לרב ולרופא) בייטומיר לנסף פרידה שקציני הצבא ערכו לכבוד מצביאם שעזב את העיר. והנה כתבות אחדות. הסופר מורשה מודיע בשמחה (בגליון 2), שהמסיפים הדררים יאסטרוב וקראמשטיק ששביעים את הספתם בבתי הכנסת בלשון הפולנית, ובכל הג' ונג' באים לשבת אולם גם נוצרים רבים. ובלי ספק יהיה לדבר השפעה חיובית על היחסים בין האוכלוסיה הנוצרית ובני אמונתו בטה הסופר. בגליון אחר (מס' 14) מסופר בשמחה, שיהודי ורשה באים לכנסיה הנוצרית בשעת התפלה וגם תורמים לטיבת הכמורה הקתולית. וכאידך גיסא חסדנו הנוצרים את הרב הראשי דוב בר מיזלס והושיטו לו יד אחים. יותר מאלפים אורחים לחצו את ידי. „פולנים-נוצרים מציעים לפי יומתם הם זכויות ארחות לפולנים-יהודים, וגם נתנו להם אפשרות להכנס לצבים ובחרו יהודים אחדים למועצות עירוניות ופלכיות". בעיר אחרת (ניקופול מ' יקטרינוסלב, עיין גליון 23) ביקש נוצרי אחר, שחלל והרגיש שסופו מתקרב ושהכושר שיומן לקבל ידידי ממנו לא יספיק לבוא. את ירדו היהודי שיקח את ספר זאבנגליון ושיקבל ממנו (מתחילה) את הידידי. מעיר אחרת פיראסין (מ' סולטוב) בודיעים (בגליון 41) שיהודים מוכרי משקאות חריפים החליטו לתרום קופקה אחת מכל הזין יין שרף, שהם מוכרים, כשביל רכישת דמואות לחולים עניים בלי הבדל דת. בכתבה אחרת מטמילים (בירת קוקן) מסופר (בגליון 18) על חגיגת סיום כתיבת שני ספר

תורה שמשפחה יהודית נדכה לבית הכנסת. ההגינה התקיימה בבית המדרש. ולכבוד את ההגינה בנוכחותם שר הפלך של טיפלים וראש המשטרה". כדאי לספר במפורט על מכתביו של המשכיל הנוצרי ניקולאי וינוגרדוב ממינסק להרב בינשטוק, שהזכרנו אותם בדפדוף. במכתבו הראשון (מיום 12 במאי 1862) הוא כותב לבינשטוק: "דאנתך להשכלת בני עמך נותנת לי את ההעזה להביע לך את אהדתי. כן... רוח הרשה נשבת עלינו, חיינו כחחדשים וכשבילנו (ז. א. בשבילנו הנוצרים) הגיע הזמן לכפר על התנהגותנו המבישה בעבר. הלא לא מזמן היינו אדישים לגורלו של גועכם האומלל והאציל. אבל עכשיו מרגישים אנו את אשמתנו. אנו כואבים מתוך בושה בעד מולדתנו... אנו התמרמרגנו... אנו בכינה, אנו סמענו מלים של אהבה, קריאה לאחווה. אל תדחה יר אחים המרשטת לך. היתתי ברצון מארגן כאן אוסף תרומות בשביל הענין הקדוש של השכלת העם במקימך, לולא החובה שמוטלת עלי לדאוג למצבה של הספרייה ואולם הקריאה שמוקמים עכשיו במינסק (עיין לעיל על תכנית הספרייה שפורסמה בגיליון 39 של "ציון"). והוא מיעץ לו לסדר הרצאות ואת ההכנסות להקדיש לטובת בית-הספר החדש. אחר כך הוא כתב עוד מכתבים בכיוון זה לבינשטוק. הוא מציע אחר כך עורה כספית ומספר על פעולותיו לטובת הספרייה במינסק. שאל גינובורג קובע שונוגרדוב זה תיאר בסיפורו של לבנדה "גיריאיציה ורמיה" ("עידנא דריתחא") בשם קצין (פורוציק) רוכב (אגב, אחר כך שינה וינוגרדוב יחסו ליהודים לרעה).

לאור הופעות כאלה נעשית יותר מובנת אמונתם של עורכי "ציון" באפשרות של התקרבות יהודית-רוסית. בכתבות מסוג השלישי מגיבים הסופרים על קיפות בזכויות ועל התנהגות אנטישמית. בפנינסק נפתח גימנסיון לנערות; הגישה בת ישראל בקשת כניסה ותקלה בסירוב בגלל יהדותה (בגיליון 30). בעל הכתבה חותם בקיצור שם וכנראה זהו אהרן משה לוייה (משפחה ידועה בפנינסק). תלמידו של המשורר יהודה ליב גורדון. באגרות יל"ג פורסמו כפת אגרות אל א. ל.) והמערכת הוסיפה רשימה מצדה: הגה אתם (ז. א. הנוצרים) סופנים נגדנו ומוקיעים אותנו בהתבדלות וכשאנו דופקים על דלתות הגימנסיות שלכם אתם אינכם נותנים לנו להכנס כמו בפנינסק או מגרשים את בנותינו מפנסיון פרטי (כמו שזה קרה באודסה). ובאותה אוריסה סרבו ראשי מועדון ידוע לתת ליהודים כרטיסי-כניסה לנשף ריקודים (בגיליון 34). בקמיניץ-פודולסק מנעו השלטונות מאת היהודים להשתתף במכרזים לחבירת חוות חקלאיות באחוזות השייכות לממשלה. והסופר מוכיח שזה בלתי חוקי ומויק לממשלה וליהודים כאחד. כתבות אחרות מוקיעות מקרים שונים של סגירות ביהודים וחס מעלים כלפיהם מצד סקידים שונים. בשני גליונות של "ציון" נדפסו ידיעות על נדחי ישראל. פעם תורגם פרק ממסעות בנימין השני באסיה ופעם פורסמה רשימה (בגיליון 37) על יהודים בארצות רחוקות (בסין ובסחרה).

הזכרנו למעלה, שבין הכתבים מערי השדה היו הרבנים מטעם: סינור ובינשטוק, מברדטשוב כתב הרב מטעם פסים. בין הכתבים ובין עוזרי העתון ניכר היה חלקם של בגרי או תלמידי בתי המדרש לרבנים. ב"ציון" כמו ב"ראזטוויט" הראשון מופיעים על הגמל הספרותית משכילים יהודים חניכי התרבות הרוסית, בהבדל מהמשכילים מהדור הקודם. שהיו חניכי התרבות הגרמנית, הכירו משכילים "רוסיים" אלה יותר את המציאות הרוסית-יהודית מהמשכילים בעלי היגיון גרמני. שהיו רחוקים יותר מהמציאות והמשכילים שלהם היה יותר מופשט.

הסקירות של העתונות היהודית בחו"ל, שהיוו חלק חשוב ב"ראזטוויט", היו מתפרסמות גם ב"ציון". כמו שידוע לנו ממכתבו של סולוביצ'יק ללבנדה היה עורך מדור זה ב"ראזטוויט" הפרוסיסר גיאורגיבסקי (נוצרי) ממשיך את עבודתו זו גם ב"ציון". אלא שהסקירות נדפסו בלי חתימה שם מסדרן וגם שם המדור לא השתמר תמיד. לעתים נדפסו ידיעות שונות מתחיה יהודים מחוץ לרוסיה, בלי שם כולל ולעתים נדפסו בשם כולל. מתוך הוורנליסטיקה

היהודית בחו"ל". הידיעות היו מקיפות תפוצות ישראל בארצות שונות. מאמרים במדור זה נזכרו: "על האמנסיפציה של היהודים ברומניה" (גליון 4), "על היהודים באוסטריה ועל אמנסיפציה של היהודים בהונגריה", "יהודי אנגליה מכירים את ערכם העצמי הדתי-הלאומי" (בגליון 39) וכדומה. במדור זה היו ידיעות גם על יהודי ארץ-ישראל. היתה ידיעה על יסוד חברה בגרמניה שמטרתה להקים בארץ-ישראל מושב חקלאי ונוסף לזה כתבה מירושלים (נעתקה מן השבועון האנגלי "ג'יאיש כרוניקל") על בחירת רב ראשי ועל הקמת מוסד של הכנסת אדריהם (גליון 8). כתבה אחרת מירושלים מספרת על החיכוכים בין הקונסול האנגלי בירושלים פין ובין הישוב היהודי בירושלים. גם בגליונות אחרים נדפסו כתבות מפורטות מארץ-ישראל (עפ"י רוב נעתקות מכת"ע אחרים). בכתבה אחרת (בגליון 42) מסופר על שליחים מארץ-ישראל ביום זרבה שנירטון (הכוונה לחיים צבי שניאורסון וליעקב שפירא) הכותב מתאונן כיהודי ירושלים הם שנודרים ומצטער שהוצאות הנסיעות של השליחים יכלעו כל ההכנסות או חלק גדול מהן.

ארוף לנדוי הנזכר למעלה מתאונן בכתבה שלו מרוסיני על שליחי א"י או "ארץ ישראל אירן" (כך הוא מכנה אותם ברוסית), שמוציאים בלי שום תועלת כספים מאת יהודי העיר (בגל' 26). בידיעה אחרת (בגל' 23) מתאונן הכותב או מסדר המדור על יטורי ירושלים היהודים להוציא כספים מיהודי התפוצות בשביל בנינים שונים. אח"כ מסופר על החברה להתייבות הקלאית בא"י. שנסורה בפרנקפורט ע"נ אודר בגרמניה ע"י הר"ר לוריה (הכוונה לחיים לוריה) והוא מוסיף שהולך ורב מספר אוהדי החברה הזאת גם בגרמניה וגם בארצות אחרות. ומעיר שאחרי ההופעות האחרונות של הקנאות המושלמת בסוריה רכש הרעיון על הקבה בחדש של עצמאות מדינית יהודית בא"י ובחלק של סוריה תומכים רבים בעולם הפרוטסטנטי וביחוד באנגליה וקונטרסים רבים הופיעו לסובת הרעיון הזה. והכותב (או העורך) מוסיף: "רעיון זה נראה לנו אוטופי ושאינו ניתן להגשמה. ספק הוא אם ממשלות הארצות, שבהן יושבים היהודים יסכימו להפרד מנתיניהם אלה וספק אם היהודים בעצמם יסכימו להגירה כזאת (ז. א. עליה לא"י). וביחוד שתומכי רעיון זה, כמו מר פטבל, בג'עיבה, מעמידים כתנאי, שהיהודים שיהגרו לא"י יקבלו את הנצרות".

כפי שצינו למעלה לא היה החלק הפובליציסטי גדול ב"ציון", גם הצבענו על טבת הדבר. ב־43 גליונות של השבועון נדפסו כחריסר — או קצת יותר — מאמרים פובליציסטיים. אבל המדור הזה חשוב גם להכרת כוונו של העתון ותפוסת עולמם של עורכיו וגם להכרת הרוחות שגשבו בעולמם של המשכילים והיהודים-הרוסיים, ז. א. המשכילים שכתבו רוסית ושדגלו בתרבות הרוסית.

מאמרים אחרים טפלו בשאלות מקומיות או בנושאים מיוחדים (לא יהודיים כלליים). הגה כותב (בגל' 5) אחד החותם בשם יהודי עובד-ארמה משלך והליון (שם מאמריו: "משימותיו של תורש אדמה יהודי") על מצבם של החקלאים היהודים. אמנם ניתנו להם ההנחות הנחוצות כדי להבטיח את מצבם. כשעברו לסדרי חיים חדשים. בין שאר ההנחות ניתן להם גם שחרור מעבודת הצבא במשך 25 שנה ובנידון זה השתוו לכני מעמד זה בעלי דתות אחרות. במצבם הדחוק של יהודים יושבי ערים אפשר היה לצפות, שחלק גדול מהם יעברו לחקלאות. אבל למעשה יצא אחרת. החוק היפה אינו מתגשם בחיים. החקלאים היהודיים נתקלים בקשיים רבים כשצריכים לקבל את ההנחות, שהובטחו להם לפי החוק. והמתכנן מתאונן על הסדרים הבירוקראטיים הנקשים שנקבעו בשביל להוכיח את הזכות הזאת. הוא מציע תיקונים שונים בכיוון דצנטרליזציה כדי שהאכרים לא יצטרכו לבזבז ימי עבודה ולחכות במוסדות ממשלתיים שונים. בשני גליונות אחרים (18, 25) מורסמי מאמרים בנוגע ללימוד הדת היהודית בגימנסיה השנייה באודיסה (כיון תלמידיה היו 100 יתירים). בעל המאמר הראשון י. נרץ (כנראה תלמיד הגימנסיה) מתאונן על ליקויים רבים ומסיל חלק

של האשמה על מורה המקצוע הד"ר א. גולדנבלום (חתנו של בעל המליץ אלכסנדר צדרכובים "ארי"). שאינו יודע איך ללמד והעיקר שהוא מלמד בגרמנית. בלשון שלא כל התלמידים זקוקים לה. כעבור חדשים נדפסה תשובה לסענותיו מאת הגנן המדופלם יוסף צדרכובים. (אנכ בעל המאמר הוא בנו של אלכסנדר צדרכובים הנ"ל ואביו של יוליוס צדרכובים הידוע בסמי מארטוב, מכנהיגיה חוגי-דעותיה של המפלגה הסוציאלי-דימוקרטית הרוסית, הברם של לנין ופלכנוב; אחרי מהפכת אוקטובר היה כמנהיג המנסביקים אחד מראשי האופוזיציה למהפכה, ובשנת 1921 גירש ע"י לנין, עבר לברלין והקים שם בהגירה את העתון של המנסביקים, "סוציאליסטיצ'סקי וסטניק", הממשיך להופיע עד היום הזה, מת בשנת 1923 בגרמניה).

נוכח אקטואלי אחר בזמן ההיא היה (או נדמה היה שהנושא אקטואלי) האיסור ליהודים להחזיק עוורות-בית נוצריות או משרתים נוצרים. בענין זה פורסם מאמר מקיף (בגל' 35) מאת לב צלטנר מעיר דובנא בשם: "על ערכם של משרתים ומשרחות נוצריים בסביל היהודים". הכותב טוען שאיסור זה שלכאורה הוא דבר של מה בכך מביא נזק רב גם לנוצרים, גם ליהודים וגם מפריע להתקרבות בין היהודים והנוצרים, להתקרבות הרצויה כל כך. איסור זה הוא הגבלה לא רק בסביל היהודים, גם המעמר הכינוני של הנוצרים נעשה מקופת ע"י זה. איסור זה שולל את האפשרות מאכרים רבים, שזה עכשיו שוחררו כעבודם, למצא מקומות עבודה טובים ולאגור קצת כסף, סובלים מזה גם היהודים כיחוד נעני משפחות נוצריים הגרים בכית יהודי הם האמצעי הטוב ביותר בסביל התקרבות בין היהודים והנוצרים. היהודים אינם יורעים את שפת הסביבה והיהודי נעשה על ידי זה לצהוק בפני הסכנים הנוצריים, גם הילדים היהודים אינם יכולים לשחק עם הילדים הנוצרים, מפני שאמותיהם אינן יכולות לדבר זו עם זו, הזרות וההתנכרות גורמת לפחד הדדי. ולילדים הנוצרים מספרים, שהילד היהודי הוא "נייד" ומאידך ניסא מספרים לילדים היהודים שילד נוצרי הוא "גוי". לכל ההופעות הנאלה לא יהיה מקום כסילר יהודי, הגדל על זרועותיה של אומנת נוצרית, ידבר בלשוננו של ילד-שכנו (ז). א. רוסית) ואומנת נוצרית העובדת אצל יהודי תיווכח שה"נייד" אינו כ"כ נורא, כמו שמתארים אותו. מונים את היהודים — ובצדק — באינקזין, אם עוזרת נוצרית הזונה תשאר שנים אחדות במשפחה היהודית — תתרגל המשפחה לנקיון, מצד שני ישפיעו היהודים על הגויים בתכונותיהם החיוביות: טוהר מוסרי, טוהר חיי המשפחה, שהיהודים מצטיינים בהם.

לשאלת התפשטות ההשכלה בין יהודי רוסיה מוקדש מאמרו של וו. א. קפלן (זהו הסופר העברי זאב הכהן קפלן, זק"ן, ידידו ואח"כ גם מחותנו של יל"ג). שם המאמר (בגל' 12). האם הולכים אנו קדימה? המחבר משיב לשתי הדעות הקיצוניות שנשמעו בעהונות ההודית והכללית. אחרים התאוננו שההשכלה לא נקלטה אצל היהודים ובאותו זמן (וגם באותו מה"ז) נשמעו דעות הפוכות, דעות אופסימיות, שההשכלה כבר נחלה נצחון שלם. המחבר טוען שגם אלה וגם אלה מגויזים. ההשכלה עור רחוקה מנצחון מלא אבל יש לציון התקדמות רבה במשך 15—20 השנים האחרונות. היהודים כותבים, קוראים ומשלמים כסף בעד ספרים וכתבי עת. הם קוראים וכותבים גם בלשון המולדת ברוסית, בפולנית, בגרמנית ובלשונות אחרות. די להכנס ללשכה של מכס היין או למשרד של מסילת הברזל, לחנות של סוחר או לבית מלאכה ולראות כמה יהודים צעירים בגיל 20—30 בחיצוניות אירופית (השרטוט של המחבר) מנהלים חשבונות או כותבים בלשון המולדת (רוסית) או בלשונות אחרות, מנהלים מסחר או בית מלאכה על אחריותם האישית — כדי להוכיח בצדקת סענותיו. — גם יל"ג פורסם מאמר סובליציסטי ב"ציון", שם המאמר (בגל' 17): "הלשון העברית אצל יהודי רוסיה", במאמרו הוא מוכיח את חשיבותה של ידיעת השפה העברית. בתחילת המאמר באה סקירה היסטורית קצרה. הליקויים שיש למצוא ביהודים אינם מותנים ע"י אופיים הלאומי,

תנאי החיים של היהודים, הרדיפות המרובות, שרדפו אותם העמים — אלה הם הגורמים העיקריים של הליקויים, ההסתגרות של היהודים אינה נעוצה באפיים הלאומי, היהודים היו ניתנים להשפעות מבחוץ, עדים לזה תרגום השבעים של התנ"ך, ההשפעות ההלניסטיות על סילון ועוד. גם הנידון היהודי, שהמשכילים היהודים מתנגדים לו ובצדק, משמש ראיה כהיהודים ניתנים להשפעות חיצוניות. וכאן באה הערה מעמיקת: „לו לא היו לנו שום מקורות לתולדות עמנו במשך אלפים השנים האחרונות — הנתוח הבקרתי של הנידון, הביסויים והכלים השונים מכיחים על שלבים עקריים. מלים ממוצא אחר משותף טביחות על גרוש חדש, על שור חדש, אבל אין רע בלי טוב. ההתבדלות הכטיחה את המקורות הדתית והיהודית, העם היהודי שהיה משולל אפשרות ליהנות מהחיים האמתיים — התחוק בתקוותיו; כשנחק מהחיים הריאליים בחר לעצמו חיי הסתכלות; כשלא מצא צדק אצל אנשים — פנה לאלוהיו“ (אגב, הרעיונות האלה הוסברו ופותרו באופן מבריק בכמה מאמרי אהדיעם). ולעצם השאלה ברבר הלשונית, דורש יל"ג גם הוא — לימור הרוסית ולסיסה בלשון זו אבל הוא מעמיד תנאי בל יעבור — לא לתזניה את העברית, ומחזק את טענותיו בראיות בטוחות שונות. כדאי להביא את דבריו ונימוקיו כמפורט. „שאיפתנו היא, שלסון מולדתנו (נ. א. הרוסית) תהא כפיהם של בני-אמונתנו במולדתנו ותהא גם לשון-הרחוב. אבל עם זה רוצים אנו, שהם, בניגוד למה שנעשה אצל יהודי גרמניה, לא יזניחו גם את הלשון העברית. נחסא לעצמנו ולדורות הבאים אחרינו אם לא נדאג למגו השכלה מודרנית וידיעת לסוף-המולדת עם ידיעה יסודית של הלשון והספרות העברית. העברית חיה גם עכשיו כמשא-והמתן המסחרי. הספרות הרוסית, שאלה אנו באים עכשיו, רשאית לדרוש, שנבוא לא בודים ריקות, אלא עם תרומה הגונה משרות ספרותנו העשירה בת אלפים השנה. עדיין לא ידוע לה ולא כלום על העושר שנמצא בתלמוד ובמדרשים, על ספרותנו שבימי הבינים וכו'. ובשביל כך צריכים משכילינו לדעת עברית. צריכים לה גם המשכילים של בתי-ספר לרבנים. באינו לשון אם לא בעברית יפנו אל ההמונים, שאינם מבינים רוסית לגמרי; את הלשון התענית-אשכנזית צריכים לסובת העם להגות מן הדרך. לסובת דתנו ולאומיותנו וכחך התנגדות לאריות צריכים אנו לדאוג שישתמר אמצעי של יחוד רוחני בין אחינו לדת המפוזרים על פני כל כורר-הארץ“. אגב, יל"ג פרסם ב„ציון“ גם כתבה משאולוי ובה הוא מצדיק (בניגוד לדעה שהעבירה קודם ב„ציון“) את ההתלטה, שהוראת המשנה, הרמב"ם (החלק ההלכתי) ו„חיי אדם“ לא יתנו להבא לימודי חובה בביה"ס הממשלתי היהודים (בגל' 8). וגם מאמר מדעי פרסם ב„ציון“ (בגל' 40) על פירושם של שמות פרסיים אחדים בתלמוד. בגליון 17 של „ציון“ נדפס מכתב של אחד זה, כגון מיכמסוריה (קרים). הוא מספר על מצבם הקשה של המתישבים הכולגארים שבאו לקרים משורקיה במקום הסטרים של קרים העוברים לסורקיה וקורא ליהודי רוסיה לתרום תרומות בשביל להקל על מצבם ומבקש את כערכת „ציון“ לקבל את התרומות ולהעבירן לשר הפלך של פלך טבריה בשביל הכהישים הבולגרים. למכתב זה צורפה רשימה מאת המערכת, המערכת הודיעה, שבחפז לב תטיל על עצמה קבלת תרומות והעברתן לתעורתן. היהודים ששכלו רבות מנדורים מבינים בלי ספק למצבם של הבולגרים האלה. אבל נשאלת שאלה — מסיפה המערכת — האם תרומת קרים הרבה ממתישבים אלה והאם לא היה מוטב לפתות את חבל ארץ זו, המבורך בתנאים טבעיים כי כ טובים, בפני מתישבים עניים משלנו הן רוסיים והן יהודיים, התישבותם של אנשים אלה לא תהיה כרוכה בהוצאות כי כ מרובות ולא יהיה צורך באיסוף תרומות. ועוד שאלה: האם חייבים היהודים, שלנגד עיניהם מצבם הקשה של בני אמונתם, לעזור ליישב מתישבים חדשים בחבל זה, שבו אין להם אפילו רשות לקנות אה הקרקעות שמוכרים הספרים העוברים. בו בזמן שוואוכלוסיה הנוצרית מתיחסת לע"ע בשיוון נפש לגורלם של הבולגרים האלה?

נעביר עכשיו למאמרים פובליציסטיים שדנו בשאלות יהודיות כלליות עקרוניות. שלשה סופרים כתבו מאמרים כאלה: י. גולדנדרג, א. הרכבי והעורך (שהיה עורך רק קצת יותר מהצי שנה) י. ל. פינסקר. רובם ככולם של המאמרים האלה הם מאמרי פולמוס.

ה. גולדנוויר פרסם בעתון רוסי ("מוסקובסקיה וידומוסטי") מאמר בשם "היורנליסטיקה והיהדות ברוסיה" ובדברו על ערכו של עתון יהודי בלשון הרוכית מעיר הוא, שלוהציא עתון בעברית זהו דבר מיותר וגם בלתי אפשרי מפני שהלשון העברית לא רק מתה אלא נקברה בהריסת הדורות. וכדברו על היתשים היהודיים-רוסיים הוא מכריז על סיסמה זו: ברוכית צריכים היהודים להיעשות רוסיים. וגולדנדרג משיב בהריפות על שני חלקי המאמר. את אפשרות קיומו של איזה דבר מוכיחה העובדה שהדבר קיים. גם באירופה גם אצלנו (י. א. ברוסיה) מופיעים כתבי עת בעברית. נכתבים ספרים בעברית ומתרגמים ספרים ללשון זו כספרות אחרת. לא מזמן הופיעה הפואיזיט "הקרב" של י. איכנבאום ומדובר שם על זנינים לגכרי חדשים. נביאינו לא הלמו על משחק האישקוקי (השחמט). אמנם, מסיף המתכר, איש לא ידבר עכשיו על האפשרות לכתוב בעברית בעניני פיזיולוגיה או כלכלה מרגנית. ועל זה מעירה המערכת בוו הלשון: "אפשר לסגל את העברית גם למדעים החדשים האלה; נעניי פיזיולוגיה כבר נעשו נסיונות. ולכתוב על כלכלה מדינית בעברית יותר קל..." וכיור חריפות מתנגד המחבר לדרישה להיעשות רוסיים. כל איש נכון יתיחס באתרה לרעיון המקרנות עם הרוסיים. אבל איש לא יסכים לוותר על עצמאותנו ולנתק את החוס המקשר אותם עם עברנו. ומתי משמיעים דרישות ע"ד ויתורים. בזמן שבעד הלאומיות נשפך דם, בזמן שהלאומיות היא הא' והת' של כל המאורעות המדיניים, ולמה לנו להיות רוסיים ברוסיה! למה לא יהודים רוסיים? —

על חסיבותה ועל כוחה של העברית כתב ב.ציון" גם אברהם אליהו הרכבי, החוקר הנפיקס בעתיד, או איש צעיר, תלמיד או כוגר בית הספר לרבנים בוילנא. שם המאמר: "על חולכת האופי הלאומי של היהודים". וכאמר למעלה גם הוא מאמר פולמוס עם העתון הרוסי "רוסקיה ריטש", שנפסק בינתיים. בעתון נדפס מאמר על היהודים, שכתבו כתב: החיים הדתיים של העם היהודי היו קשורים קשר כחודק ועמוק עם גורלו החיצוני. בהיותו חסדי ובלתי תלוי היה מוכן תמיד להמיר את האמונה באל יחיד באילולות והיה רכק בחזקה לרתו הלאומית. רק בזמן של אסונות איומים, כשהיא לבדה יכלה להמציא לו נחמה".

האלה: "גורלה של הלשון (העברית) ושל תופעות אחרות של החיים הלאומיים היהודיים סבוע עוד יותר כחותם של אייציבות ושל תלות מהתנאים החיצוניים, שבהם נמצא הגזע היהודי. על לשונם העממית (=הלאומית) ויתרו עוד בימי קדם. שבי בבל דברו כבר כידוע ארמית ולא הבינו את לשון התנ"ך" וכו'. ועל זה משיב לו הרכבי בעזו ונהחלבות: "נבקש את בעל המאמר (ב.רוסקיה ריטש) — להסביר לנו את סיבות העובדה, ש-2500 שנה אחרי שהיהודים עזבו את לשונם — לא חדלה לשון זו לחיות בעם לא רק בחוג הלשנים אלא גם בשכבות הנמוכות ביותר עד שגם עכשיו קשה למצוא יהודי המוני, שלא יבין פחות או יותר את לשון התנ"ך והתפילות. יסביר נא לנו למה התמסרו יתורים, שידעו את לשונותיהם של העמים השליטים, החל מהמאה השמינית בהתלהבות כוו לחקר העברית. הם כאלו השליכוה: ועל זה מוכיחים אלפי ספרים בעניני דקדוק, בלשנות, סגנון ומלונות שנכתבו ע"י אנשים שהצטיינו בכל המדעים ושכתבו גם בלשון המדינה ואיך לישב עם בסקנות בעל המאמר (של העתון הרוסי הנ"ל) את העובדה, שגם עכשיו אחרי 2500 שנה בספחת ופורחת לשון דלה ועניה זו יותר מאשר בכל זמן אחר ז מרי שנת בשנה מופיעים בעברית מאות ספרים בכל ענפי המדע ובספרות יפה ואפילו היורנליסטיקה המדינית והספרותית מגיעה בזמן האחרון לממרים גדולים ואנו מונים כעת עשרות כתבי עת בעברית: "המיד", "הברמל", "המליץ", "הצפירה", "המבשר לנליציה", "היונה", "כוכבי יצחק",

"ישורק" לקאבאק, "אוצר חכמה", "אור ישראל" בקונסטנצינופול, "אכנו נזר", "המאספים" מהדורה חדשה, הרכבי משיב גם על הטענה בדבר אריציבותם של היהודים בנוגע לדתם. והוא מרגיש בסוף מאמרו: "היהודים מוכנים להקריב קרבות לסובת הארצות, שבהן הם יושבים, אבל לא לקרבות העלילים לפגוע בעניניהם ובהשקפותיהם הדתיות והמוראיות". ואחרון אחרון הביב י. ל. פינסקר, את מאמרו ב"ציון" פרסם פינסקר בלי התימחו. דרואנוב במנוגרפיה שלו (ע' 61, 62, 68, 74) כיתב ש"רק על שלוש מאמרים אפשר להתלים בביטחון גמור שהם יצאו מעטו של פינסקר. המאמר הראשי בגליון 1 על תעודת השבועון; מאמר תשובה לז'ורנל "אוסנובה" (השם: "אוסנובה" ו"השאלה הלאומית" בגל' 10); ועוד מאמר ויכוח עם "אוסנובה" (השם: "ציון" ו"אוסנובה" לפני כס המשפט של הז'ורנאליסטיקה הרוסית" בגליון 37).

אבל אפשר בבסחון גמור להחליט עוד על שני מאמרים ב"ציון", שהם נכתבו בידי פינסקר. מאמר אחר: "אחוליו של "אודסקי ויסטניק" לשנה החדשה" (בגל' 28 ע' 444—446). זהו ויכוח עם עתון זה בנידון השנותיו על מאמרו של פינסקר שנדפס בגל' 10, ובסוף המאמר יש משפט כזה: "אודסקי ויסטניק" כתן כמה שאפשר את מאמרנו (השרטוט שלי) בגל' 10 של "ציון". ובכן מעין תדאית בעל דין. ועוד מאמר אחר, מאמר הרבה יותר חשוב, הוא בלי ספק של פינסקר, בשם: "על דבר האפשרות של התקרבות פנימית של היהודים לעם הרוסי" (בגל' 29, ע' 460—466). במאמרו הפולמוסי השני עם "אוסנובה" שנדפס בגל' 37 מזכיר פ. את המאמר הזה על דבר האפשרות של התקרבות פנימית וכו' ואומר שזהו מאמר שלו (ע' 584).

בשני מאמריו ויכוח שלו עם העתון "אוסנובה" מטפל פינסקר בשאלה הלאומית, כבעיית היהודים בין לאומים שונים באותה מדינה — בעיות שהיו חדשות לגמרי ובעם הראשונה נידונו בז'ורנאליסטיקה הרוסית-יהודית, לא פינסקר היה היום של דיון זה. הוא נגרר לדיון בפרובלמטיקה זו, ומעשה שהיה כך היה, בירחון הרוסי-אוקראיני מיסודם של קוליס וקוסטומרוב (סופרים ומלומדים) נתקבל מכתב חריף של יהודי אחד פ-ב (פורטוגלוב?). בוגר האוניברסיטה, הכולל מחאה נמרצת נגד הירחון, המכנה את היהודים בשם "זידים". המערכת השיבה על טענותיו במאמר בשם: "איהבהנה מסביב למלה זיד". היא טוענת שאין שום עלבון בשימוש במלה זו ובניב הדרום-רוסי (הכוונה לאוקראינית) אין מן הצורך להתליפה באחרת, אבל אח"כ עוברת המערכת להתקפה, "איך שאתה מכנה את השושנה — נאמר שם — היא בכל זאת תשאר שושנה. העם הדרום-רוסי (י. א. האוקראיני), המצטיין בסבלנות בכלל וביחוד בסבלנות בעניני דת, מתחתם ליהודי לא לגמרי בחיבה ומפני זה — ולא בגלל סיבה אחרת — המלה זיד שיוצאת מסיו פירושה איש, שהעם אינו בדעה טובה עליו וספרצומו המוסרי אינו מעורר בעם אהדת אליו, ולהלן נזכר כמאמר, שבשירים קדומים נזכרות הנגישות שסבל העם מהיהודים בימי שלטונה של פולין באוקראינה. ההיסטס שתוארו בשירים האלה השתנו, אבל עד עכשיו חי הגזע היהודי בהתברלות מהאוכלוסיה הדרום-רוסית ולא עשה שום צעד לשם התקרבות, ולהיפך לעתים לא רחוקות הוא פועל בניגוד לרוחו של העם ולתועלתו, אין דבר מזיק יותר לאומה מאשר קיום של עמים אחרים בחובו, המתחזקים את עצמם מן הצד והאדישים לגורלו של הלאום — וזה שגרוע יותר — שואפים להכניס אותו תחת שלטונם או השפעתם". ועל מאמר זה באה תשובתו של פ.: "אוסנובה" ושאלת הלאומים" (גל' 10). פינסקר מסכים לדברי המערכת בנוגע לשימוש במלה זיד, "זיד" בא מהמלה: יהודי ו"ייכריי" מהמלה: עברי. ברוסית אמנם יש קצת מהעלבון בכינוי "זיד" (ובהערה הוא מעיר, שאולי זה בא מפני שזה מזכיר את השם "יהודה" השנוא לגוברים), אבל אחרת וזאת במקרה שהעם משתמש רק בכינוי אחד (זיד), אין אנו יכולים לדרוש שהעם וסופריו ישנו את לשונם בגלל הקטריסה שלט.

ולהיפך מדעתו של פ—כ הנ"ל סובר הוא — שמי שיוצא מגדרו בגלל מלה זו (ז'יד) מוכיח ש.עדיין לא הגיע להכרת ערכו וחשיבותו ההיסטורית של עכו". אבל הוא סותר בחוקף ובחריפות את שאר טענותיה של ה„אסנובה“ על היהודים. על התבוללותם. אדישותם ונזקם לעם האוקראיני. „אסנובה“ אינה מאשימה אותנו שאנו אדישים לגורלה הכללי של מולדתנו רוסיה. אינה מאשימה אותנו באי-התקרבות לעם הרוסי — ולו גם רצתה לא היתה יכולה לתאשים אותנו כזה. וככן המדובר במאמר של „אסנובה“ רק על חלק אחד של העם הרוסי. גוע אחד: המאלורוסי (=אוקראיני). המאלורוסים רשאים. נופח לעינים כלליים של מולדתנו להתייחס ביחס של הוקרה וקדושה לתכונותיהם הגזעיות. ולמה מרשה לעצמה „אסנובה“ להוציא משפט נגדנו על שגם אנו מוקירים את תכונותינו מדור-דורות ואם אנו מוותרים עליהן עד כמה שהדבר אפשר לנו. „מסתלקים מהן. הרי משום שאנו מתכוונים רק לתועלת הכלל הסלם, ולא לתועלתו של חלק ידוע. ולו גם חשוב מכל הצדדים?“ ואם „אסנובה“ טוענת שאין דבר מזיק יותר לאומה משכונ בה עמים אחרים — האין פירוש הדבר. שבכל ארץ צריכה להיות רק אומה אחת. השולטת על האחרים ובוולעת את כולן? האמנם גם אתם. כאינוקורציה של ימי הבינים. אינכם רואים. שריבוי הצורות הם הם החיים ורק המוות צורה אחת לו? ובסוף המאמר הוא מבליס שהיהודים יכולים לשמש לדוגמא לעמים רבים בכסרונם למוג את העינים הלאומיים עם עיני המולדת ועם העינים הקוסמופוליטיים. הכיטו על היהודי בעל השכלה: הוא יהודי ויהודי כל העולם הם בעיניו אחים לאמונה ולמוצא; ועם זה הוא רוסי. או צרפתי או אנגלי ומוכן להקריב הכל לטובת מולדתו: הוא גם קוסמופולטי ובזמן שהדבר לא גוע לעיני הדת והמולדת. כל האנשים קרובים לו במידה שווה. וחבל מאוד. מסיים ס. שאת הקהל הקטן של המשכילים קוראי כת"ע ומושפעים מהם (הכוונה לקהל המשכילים במדינת ככללה) מנסים לפצל לאגודות קטנות יותר על הניבים שלהן ומבניסים פירוד לבבות — במקום להוליך אותו תחת כנפי הלשון הספרותית הכללית (ו. א. רוסיה) למסרות כלל-אנושיות. להפצת השכלה והומניות בין העמים השונים של מולדתנו. על מאמר זה תופעה בחוברת ספטמבר 1861 של „אסנובה“ תשובה מאת קוליש בסם: „הידיים המתקדמים“, מאמר מלא רעל ועציצות ובין השאר תושמעה שם האשמה ש„מבליציסטר-ציון“ מתכוונים להלשין על עורכי וסופרי „אסנובה“ בפני הממשלה (ספרטיום אוקראיני היה אסור). מערכת „ציון“ פנתה בתשובה לזה (במאמר ראשי קצר שפורסם בראש גל' 21 של השבועון) ל„זורנלים הרוסיים“ כי ישפטו בינה ובין ה„אסנובה“. בחדשים הקרובים נענו לקריאה זו שכעה זורנלים רוסיים (ומהם גם מהתשובים) וסרסמי מאמרים. שבהם קבעו את עמדתם כנידון זה. במאמר מיוחד: „ציון“ ו„אסנובה“ לפני כס המשפט של הזורנליסטיקה הרוסית“ (בגל' 37) סיכם פינסקר, שבינתיים יצא ממערכת הנידונה (*). את הסולמוס. הוא קובע שאף אחד מהזורנלים הרוסיים שנענו לקריאת „ציון“ והביעו את דעתם במאמרים על הסכסוך בין „אסנובה“ ו„ציון“, לא מצאו במאמרו הראשון של ס. שום יסור להאשמות שהאשימה אותו „אסנובה“. בעברו לדיון בשאלה הוא חוזר על טענותיו הקדמות ומוסיף: „לו היתה „אסנובה“ דורשת מהיהודים רק ש„יתרוססו“ לא היינו מתנגדים כלל וכלל לדבר; מפני שזהו גם רצונו ורצון כל בני-אמנותנו. בעלי השכלה במידה ידועה. לשם כך אנו מוציאים את הזורנל כלשון הרוסית... לשם כך דואגים בני אמנותנו מאד

(*) בגל' 23 (8" לדצמבר 1861). בראש הגליון באה על זה הודעה מאת פינסקר היססה מאת ע. סולוביצ'יק. במקומו של פינסקר נכנס ד"ר נתן (ניקולאי) ברנשטיין (1836—1891). פינילוג ידוע ועסקן ציבורי באודסה (חבר מעצת העיריה. שופט שלום כבוד). מרכזי פינסקר מתברר שהעורכים עבדו בלי שום משכורת. לסופרים היו משלמים שכר יפה; וללבנדה 50 רובל בעד מאמר. ליל"ג 40—50 רובל בעד גליון (ע' קלוגר: היסטוריה של הספרות העברית 4 ע' 381).

שלילדים יהיו אומנות ומיניקות רוסיות ואפילו מפירים את החוק האוסר זהו לשם כך מייסדים היהודים שעורי-ערב ובתי ספר לשבתות. שולחים את בניהם ובנותיהם לבתי-ספר רוסיים (אוניברסיטאות, גימנסיות, בתי-חינוך). הוא מוכיח את קוליש שאת האשמה על אי-התקרבות בין היהודים הרוסים הוא מטיל רק על היהודים ואינו שם לב לגורמים המעכבים את ההתקרבות הרצויה. את הגורמים האלה יש למצוא באוכלוסיה הרוסית ובמבנה של ההוי החברתי והממלכתי הרוסי. „אוסנובה“ אינה דורשת שנהיה רוסיים אלא שניעשה מאלורוסים (אוקראינים). ופ. מסביר שאי-אפשר לצוות לעם למי להתקרב, ואלה מהיהודים השואפים להתקרבות מעונינים להתקרב לעם הרוסי (הווליקורוסי) הגדול ולתרבות הרוסית הגדולה כעלת הספרות העשירה (בו כומן שהלשון האוקראינית נמצאת עוד בתחילת התפתחותה). אמנם ישנן תכונות (=עצמויות) מהותיות כמו הבדל ברת, שאיש אינו רשאי לדרוש כהן יעלמו, והן גם אינן מפריעות לעיני המדינה ואינן פוגעות באחידות הפנימית של אוכלוסית המדינה: הלא יש וגם בתוך אותו העם נמצאים אנשים בעלי אמונות דתיות שונות. פ. סובר, שהלשון המלורוסית (אוקראינית) תיסוג מפני הלשון הווליקורוסית (ז. א. הרוסית). האוכלוסיה הווליקורוסית חלקה גדול ומכריע גם בשטח המסחר והתעשייה. ולכן יכול הוא לשער בתוך כסחון, שאם לא יקרה דבר-מה בלתי צפוי, יכנס היסוד המאלורוסי הנה כאחד מהחלקים האורגניים (במקור: אינגרדינטיס) לתוך הלשון הרוסית ולתוך החיים הרוסיים. דבר זה יקרה גם ליהודים, הוורגין שלהם, אפשר לקוות, ייעלם מבלי להשאיר שריד. בסוף מאמרו הוא משיב לוורגל רוסי אחד, שהוכיח אותו (כמו „שעושים זה גם אחדים מבעלי-אמונתנו המשכילים“, מוסיף הוא), שהוא שואף לשמירת האומה היהודית ולא רק הדת היהודית. „על זה נעיר טוב, שבכנס מקום אין אנו אומרים שהיהודים צריכים להשתדל בי תישמרה גם עצמיותיהם והאחרות חוץ מדתם, רק זה אנו אומרים תמיד, שאין איש רשאי לדרוש מאת היהודים, שיסתלקו מעצמיותיהם הלאומיות הבלתי-מזיקות, משום שהעצמיות האלה אינן מוצאות חן בעיניו. היהודים לא רק רשאים, אלא גם חייבים להתנגד לדרישות אלה בשם החופש והצדק. אבל את השאלה מה היא העצמות הלאומית שישמרו היהודים ולכמה זמן ישמרו עליה בתוך האוכלוסיה המקומית השלטת — אין אנו לוקחים על עצמנו לפתור. לדעתו גובלת שאלה זו עם השאלה, על איזו עצמות תשמרנה האומות כשההתקרבות ההדדית תלך ותגדל וכשהאינטרסים האנושיים-כלליים ילכו ויתגברו על האינטרסים הלאומיים. ואת מאמרו הוא מכיים בהבעת שביעת רצון, שהאשמות של „אוסנובה“ להחיא השאלה היהודית בספרות הרוסית (—אין רע בלי טוב“) תתנה הזרמות לוורגנאלים רבים לחוות את דעתם לטובת שיווי-זכויותינו.

בבאמרו על אפשרות של התקרבות פנימית בין יהודים ורוסים (בגליון 28) הוא מדבר באופן ברור וגלוי יותר, שהגבולות בזכויות הן גורם מעכב את ההתקרבות. „הלא היהודים גם יאמרו: האם קל לנו לרכוש את הלשון הרוסית, כשאסורה עלינו אפילו ישיבה קבועה ברוסיה, כשאין אנו יכולים (בגלל החוק) להחזיק אומנות נוצריות בשביל ילדינו, פשהדססת ספרייתפלה וספריית-חנך ברוסית נתקלת בקשיים, שאי-אפשר להתגבר עליהם?“ פרוסום מאמרים כאלה ובירור עקרוני של שאלות לאומיות לא יכלו, כמובן, למצוא חן בעיני הצנזורה. עוד קודם לכן מצאנו ב„ציון“ רמזים על לחץ הצנזורה. בגליון 35, בהתחלה, נדפסה הודעה כזאת: „בגלל סיבות בלתי תלויות במערכת מכול גליון זה במקום סני גליונות דפוס רגילים רק גליון וחציו אם התנאים האלה ישתנו יכיל המספר הבא של הסכועון סני גליונות וחציו. אבל התנאים כנראה לא השתנו, מפני שהמספר הבא (גליון 36) יצא בגודל רגיל. למאמר אחד בגליון 39 צורפה הערה: „מאמר זה שנועד עוד בשביל גליון „ציון“, נדחה סרטומו בגלל תנאים בלתי תלויים במערכת עד הזמן הזה.“ ובהדעת המערכת על הפסקת „ציון“, שפורסמה בראש גליון 43 (גליון אחרון מיס

27 באפריל 1862) נאמר מפורש: „אחרי שנתקלה בקשיים מיוחדים כשבאה לסתור את ההאשמות הבלתי־מבוססות, שאחידים מהז'ורנלים הרוסיים מטילים על היהודים ועל הדת היהודית, ולגלות את רוחה האמיתית של הדת היהודית, רואה מערכת „ציון“ חובה לעצמה להפסיק את הופעתו עד שתקבל רשיון לתכנית רחבה יותר.“ רשיון כזה לטבועון לא חודש, ובמשך 7 שנים עד שנת 1869 (כשהתחיל להופיע „נ"כ באודיסה השבועון „דק“ — „יום“) לא יצא שום כתב־עת רוסי־יהודי ברוסיה.

על הפסקתו של „ציון“ הגיב „יל"ג בשיר מיוחד „על הר ציון ששטם“ (ובהערה הוא אומר בפירוש שהוא מתכוון לטבועון „ציון“), וְ אנו מביאים את השיר בשלמותו:

גם חומותיך, ציון, התערטרו
טרם הפרצים הסחם החלו;
טרם אבני שתותיך נקשרו
שבחה המלאכה, הבונים חדלו.

וכבר בניך אל טובך נהרו
וביום צר כך סתרה למצוא יחלו,
אך פחאום מרעידים עמדו, שערו,
כי כל מאוייהם יחד שכלו.

איך חחן — יילילו — רפו בניך,
נחבו משמרתם, רוח בס לא קמהו
האם תחמת השומרונים שמויך?

האין גם אחד בן־חכליה שסה
יעיר את רוחם, אהבתך בס ירב,
יורח, כי לא נבנך אם לא נלחמה.

אם לא נעבוד ביום נשחור בטרב,
אם לא ביר אחת חכנוס אכניך
עת השנית תחזיק מגן וחרב?

ד"ר נ. כרנשטיין כתב על „ציון“ ברשימתו האוטוביוגרפית: „האידיאל של המערכת היה השוואת היהודים בזכויותיהם ותובותיהם האזרחיים עם שאר האוכלוסיה של הקיסרות ולקרב באופן מהודק את יהודי רוסיה לתרבות הרוסית“. נביא את הדברים על „ציון“ של שני סופרים חסרבים, שהיו בזמנם מעמודי התווך של הז'ורנאליסטיקה הרוסית היהודית. הסופר והעסקן הידוע של ההשכלה מנשה מרגלית כתב למלאת 30 שנה להופעת השבועון: „ציון“ שימש אספקלריא נאמנה של החיים הציבוריים של יהודי רוסיה והתמסר כולו לחקר מדעי של תולדות היהודים וספרותם, זכותו העיקרית של בסאון זה של יהדות רוסיה הוא בנה, שהוא הראשון התחיל לאסוף ולעבד את המקורות לתולדות היהודים ברוסיה. זמן רב נקטה המערכת בכיוון אוניקסיבי עד שנגררה למרות רצונה לפולמוס עם ה„אוסנובה“ הפטרבורגית וה„דין“ המוסקבאי. אבל מפולמוס זה יצא „ציון“ בכבוד

ו. אוסנובה" קיבלה נזיפה מהוורנליסטיקה הרוסית. השבועון „ציון“ הצטיין ביושר כיחנה, בהבעה עמוקה של תשורתו ובתכונות מסדיות בעלות. כל זה בא לו תודות לתכונותיהם של האנשים שעמדו בראשו (מאמרו ב„נידילנאיה כרוניקה ווסכורא“ 1891, גליון 24, ע' 696). דוכנוב במאמרו החשוב „סינוי כיוונים בוורנליסטיקה הרוסית היהודית“, שנכתב בשנת 1900 למלאת 40 שנה להוסעת ה„ראסוויט“ הראשון, מקדיש סעיף ל„ציון“ ואומר בין השאר: „השבועון „ציון“ היה דמות של ירהון סולידי (= רציני)... אבל האוביקטיביות והסקט האקדמי שלו פצלו פחות לסובת הסניגוריה מאשר הסער המרוסן של הפובליציסטיקה של ה„ראסוויט“. הקהל הרוסי שהתענין בשאלת היהודים קיבל תורה על נושא זה יותר מהמאבדים האנטיסמיים שנדפסו ב„דין“ של אקסקוב וב„אוסנובה“ האוקראינית מאשר ממארי „ציון“. הפובליציסטים של השבועון האקדמאי נוכחו במשך הזמן, שאין להסתפק בביורו אקדמי וכיש לענות בתקיפות לשונאינו ולהשיב בהתמרמרות על שקרים גלוויז. אבל מה שהרשו לעתונתו של אקסקוב לא הרשו ל„ציון“, צריך היה לבלוע את העלבונות ולשתוק או לענות ברמזים. „ציון“ לא יכול היה לעמוד בעינויים אלה. מטרת הסניגוריה לא הייתה בגלל עיכובים אלה ומטרת הכרה עצמית היתה דבר שלא בעתה, כשהועד היהודי התמסר להשכלה כללית. ואם היפש הכרה עצמית חיפש אותה הרחק מגדולי היהדות. ו„ציון“ הלך לעולמו“.

יכולים אנו להסכים לדברי צינברג (בספרו הרוסי לתולדות העתונות היהודית ברוסיה). ש„ציון“ כמו ה„ראסוויט“ לא דרש מויגה מלאה עם האוכלוסיה הכללית. בזמן הויכוח שלו עם ה„אוסנובה“ התברר, שלא הובררו ל„ציון“ במידה מספקת ההבדלים בין המושגים „אומה“ ו„ממלכה“, והשקפותיו על הזכותיה הלאומיות של היהדות לקן באיברירות ובסתירות. — אבל כשאנו עוברים על גליונות „ציון“ מתקבל הרושם שהשבועון היה בסופו של דבר לאומי יותר מכפי שאנו רגילים לחשוב ואולי לאומי בלאיורעין יותר מאשר ביודעין.

70 שנה לצאת העתון היומי העברי הראשון

1

לפני 70 שנה חשבו, כי מספר היהודים ברוסיה הוא כשלושה מיליון וחצי ויש שתשבו כ־4 מיליון. כפי הנראה היתה האמת באמצע. קצת פחות מ־4 מיליון. האתו שידע עברית היה גדול מאוד. הרבה יותר מאלה שידעו לקרוא רוסית. בכל זאת לא עלה על דעת המו"לים של השבועונים „המליץ“ ו„הצפירה“ שיש להתאמץ ולהוציא את עתוניהם יומית. אמנם לזה דרוש היה רשיון מיוחד, ולא בקלות היתה הממשלה הרוסית נותנת להם את הרשיון הזה. אבל מעולם אפילו לא ניסו להשתדל שיתירו להם להוציא עתון יומי במקום שבועון. האחד שעלה על דעתו להוציא עתון יומי בעברית היה הד"ר יהודה ליב קנטור. הוא היה לפני כן עורך של עתון יהודי־רוסי בשם „רוסקי ייבריי“ (היהודי הרוסי), שיצא בפטרבורג בראשית שנת ה'תר"ם. אולם עוד קודם היה קנטור העורך של „הצפירה“ השבועית, שיצאה בברלין. כשנפסקה „הצפירה“ בשעה שיצאה בורשה בשנת 1862—1863 מפני שהעורך סלנימסקי נתמנה למנהל של בית מדרש הרבנים בויטומיר ועבר לשם. — לא הספיק סלנימסקי לקבל רשיון להוציא את „הצפירה“ בורשה מחדש בשעה שנסגר בויטומיר בית מדרש הרבנים. ועל כן הוציא זמן מה בברלין את „הצפירה“, והעורך בפועל היה יהודה ליב קנטור בשעה שהיה שם סטדנט לרפואה. הוא היה כותב את המאמרים הפוליטיים בסגנון קל, רחוק ממליצות. בכיוון זה אמר קנטור גם להוציא את העתון „היום“, שיסד בשנת 1886. רבים לא האמינו שאפשר להוציא בעברית עתון יומי פוליטי ובו סלגרמות של סוכנויות ברוסיה. אפילו המשורר יהודה ליב גורדון, ששלט בכל מכמני הלשון העברית, לא יכול לתאר לנפשו, כי אפשר להוציא עתון יומי בעברית. הד"ר י. ל. קצנלסון העריך את מעשהו של הד"ר קנטור בהוצאת „היום“, בהספידו אותו בשנת 1916, בדברים האלה: „סופרי „המגיד“, „המליץ“, „הצפירה“ כתבו בשפה מתה ובסגנון מת. את הסגנון ההוא נוכל לקרוא „סגנון המשבצת“ — קטעי פסוקים מן המקרא וקטעי פסוקים מן התלמוד, משובצים זה על יד זה באמנות נפלאה, אבל כמתניות וויעת אפים, אשר איש כעל סעם יפה לא יוכל לעמוד מפני ריחה. להשתמש בסגנון זה בעתון יומי אי אפשר. קנטור ביסדו את העתון „היום“ הראה לנו כי השפה העברית לא מתה היא, כי חיה ורעננה היא. הוא יצר סגנון חדש ברוח השפה העתיקה, מבלי לקלקל את טעמה ומבלי להמיר את ריחה, ריח הלבנון והשרון“.

כשניגש קנטור להוצאת העתון לא היתה לו אפילו פרוטה לפורטה. הוא היה רופא, אבל לא השתמש במקצוע זה, הוא התמסר לעתונות, לפובליציסטיקה, לבקורות. הוא ערך גם ירחון רוסי־עברי ופרסם בו מאמרים רבי־ערך, ביניהם גם הערכה מלאה על המשורר י. ל. גורדון. אולם גם העתון השבועי וגם החדשי שיצאו ברוסית נפסקו. להוציא עתון יומי בלי שום אמצעים היה מעשה נוצני. הוא הסתמך על ידידיו, הכרון נפתלי הירץ (הוראצי) גינצבורג, שהיה קורא מובהק של ספרים

עבריים, המך תמיד בעתונות, אפילו בעתונים שיצאו ברוסית ושדנו בשאלות היהודים מנקודה יהודית. הוא תמך לפניו גם ב"הצפירה" של סלונסקי, הוא שתרם 1000 רובל לקנטור, שיוציא עתון יומי בעברית. והד"ר קצנלסון, שהיה ידו מעריצו של קנטור, נתן 1000 רובל ואפילו המשורר העברי קונסטנטין (אבא) שפירא, גם אחרי שכבר היה מומר, נתן 1000 רובל. בסכום של 3000 רובל נגש קנטור להוצאת העתון היומי. סכום זה מצער מאוד, אבל לא שלמו שכר סופרים, ועתרו הקרובים, ד"ר קצנלסון דוד פרישמן — הראשון לא קיבל כלום, השני, פרישמן, היה חי בבית קנטור (בלי היתר הישיבה) והיה מקבל פרוטות להוצאות הנחוצות.

העתון זכה בימים הראשונים להצלחה מרובה. רבים היו המנויים ואלמלא מיהרו המו"לים של "הצפירה" ו"המליץ" להשיג רשיונות שיוציאו גם הם עתונים יומיים, היה "היום" יכול להתקיים היטב. אבל שלושה עתונים יומיים היו יותר מדי בשביל קוראי עברית. כולם סבלו בעת הראשונה בחומר, ובסוף השנה הראשונה לצאת "היום", אחרי שהיו כבר שלושה עתונים יומיים, כתב קנטור: "כאשר לא ראו המחברים לפניהם סימן ברכה במעשיהם, כן ישבע המו"ל רק רעה ומכאובים ומאומה לא ישא בעמלו, כאשר יגידו לכם כל המו"ל החיים אתנו כיום הזה".

ובאמת, גם "המליץ" ו"הצפירה" התאוננו על מצבם החמרי, ביחד "המליץ", מפני של "הצפירה" נשארו הקוראים שאהבו את הסגנון של "הצפירה", וגם מפני שהעריצו את ח. ז. סלונסקי, ואת מאמריו של סוקולוב "הצופה לבית ישראל" — דברי הימים. אבל "המליץ" התקיים בעיקר מפני שחובבי ציון תמכו בו. אילו היה "היום" מסור לרעיונות של חיבת ציון, אפשר מאוד שהיה מצליח, אבל קנטור הכריז עוד כמאמרו הראשון: "יש צורך גדול לאחינו במכתב עתי אשר לא יטה אל אחת הקצוות... בעיני אויבינו הנצבים מחוצה לה כולנו בני עם אחד נחנו... ועל מה זה איפוא יחלק לבנו, האם בשביל שאחד חפץ בשיבת ארץ ישראל, השני שולח את קרובו העני לארצות אמריקה? המעט ממנו המפלגות השונות, החסידים המתנגדים, היראים והמשכילים, כי תוסיפו עוד להכות את בית ישראל לרסיסים? כל החפץ להושיב עני עמנו בארץ אבותינו תבוא עליו הברכה, הלא כן עשו הטובים שבאבותינו זכרם יהיה לתפארת לדור דורים, ואחס אחינו מעבר מזה אם לא תרצו ליסד קולוניות בארץ הצבי, יען לא תאמינו כי יעשה עמלכם פרי בארץ הזאת. — החשו נא, אבל אל תפריעו אחרים ממעשיהם, הן לא דבר ריק הוא האהבה אשר יאהב כל העם מקצה את ארצו העזובה זה אלפים שנה".

מאמר כזה היה טוב בשביל העתון הרוסי-העברי, אבל לא בשביל עתון יומי ציוני. חיבת ציון כבר תדרה ללב הקורא העברי, ביחוד בערי רוסיה וליטא. "הצפירה" היתה ערוכה גם כן ברוח מאמרו הנזכר של קנטור. אבל בפולין, בורשה ובסביבה, וביחוד בין החסידים, שהם היו רוב קוראי "הצפירה", עוד לא תורה חיבת ציון ללב הקורא העברי. "היום" היה המתחרה ביחוד של "המליץ", וכל הסופרים שדגלו בחיבת ציון השתתפו ב"המליץ". אמנם, ב"המליץ" לא היו פיליטונים מצרינים בתוכן ובסגנון כמו של פרישמן ב"אחויות פורחות" שלו, אבל הקוראים מצאו חפץ ב"צלוחית של פלייטן" של יהודה ליב גורדון. בפטרבורג נפוץ גם כתב פלסטר נגד "היום" בשם "דבר לחובבי ציון". הדבר הזה צער מאוד את הפעילים בחובבי ציון והם פרסמו "כי יד הקנאה ולא יד חובבי ציון היתה במעל הזה (בפרסום כתב הפלסטר נגד "היום)". יד קנאת סוחרים ולא קנאת סופרים ואי לאותה בורסה וכלימה". אבל גם בלי כתב הפלסטר התרחקו חובבי ציון מן "היום".

דוד פרישמן

ד"ר י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי)

ד"ר י. ל. קנטור

חברי המערכת

וסוף כל סוף הוכרח להסגר אחרי קיום של שנתים. החבורה: קצנלסון, קנטור, פרישמן נתפרדה. קנטור הלך לעבוד ב„המליץ“ אחרי שהיה כבר עתון יומי והיה כותב את המאמרים המדיניים בלבד, ולא את המאמרים הראשיים, מפני שהיה נאמן לרוחו, וסוף כל סוף עזב קנטור את העתונות, שהשקיע בה חלק גדול מחייו, ולצערו הגדול הוכרח לקבל עליו משרת רבנות מטעם. היה בעל משפחה, ולא הספרות ולא העתונות לא יכלו לפרנס אותו. וכשנוסד הירחון של אחד העם „השלוח“ היה כותב בו מאמרים שונים, ביחוד סקירות על היהדות הרוסית והיה חותם בשם מ. בלשן. זה היה הפסבדונים שלו גם ב„היום“.

2

קנטור סבל הרבה מאוד בימים הראשונים של הרבנות שלו בעיר ליבור, האנשים שם לא הבינו אותו. עתונאי חפשי שנהפך לרב, לא יוכל לדבר ככל אשר עס לבו וביתוד בקורלנד, שבעיניהם היה הרב „מטעם“ כמו „רבינר“ בגרמניה, נחמה היה מוצא רק במכתביו לפרישמן, שנשאר נאמן לו עד היום האחרון. לפניו היה מביע את צעריו ורגשותיו והשקפותיו על העתונות, על החיים, נשתנה המצב לטובה רק כשעבר לוילנה להיות שם רב. שם היתה סביבה אחרת מאשר בקורלנד. בוילנה הביטו על רב „מטעם“ לא כעל רב דתי „רבינר“. בוילנה התיחסו אליו כאל מייסד העתון העברי היומי הראשון. כולם ידעו, שהוא אחד המשכילים המובהקים, שגם הספרות העתיקה לא זרה לו. הכל ידעו שהוא היה אחד הבקיאם בתולדות חכמי וילנה. לא פעם דיברתי אתו, שעליו לכתוב על תולדות ההשכלה בליטא. הוא נולד בוילנה, לאביו יוסל החון. בילדותו נתפרסם כעילוי ונתפס להשכלה ורק בעמל רב עבר לזיטומיר, ל„בית מדרש הרבנים“, שלמד שם בעיקר לא עניני היהדות, שידע לא פחות מהמורים במקצוע זה, אלא לימחים כלליים כמטרה לנסוע להוציא לארץ ללמד רפואה. כשגמר את האוניברסיטה היה לבו נתון דוקא ללימחי היהדות ולעבודה פובליציסטית וציבורית בין יהדי רוסיה.

קנטור זכה להשתתף בחגיגת חצי היובל להופעת „היום“ שהיתה בוילנה. גם מאמר כתב ב„הזמן“ שיצא בוילנה. הוא סיפר על כל התלאות ביסוד העתון הזה, אבל בכל זאת היה מאושר על שהכניס נימה חדשה בעתונות, וגם שהעתונות אחרי „היום“ אין זו העתונות שהיתה לפניו, לא הסגנון ולא תאור החיים, חדלה הבטלנות.

במלאות 50 שנה ליסוד „היום“ כבר לא היתה עתונות יומית בגולה. „היום“ הקטן שיצא זמן מה בורשה כבר נסגר וגם „הצפירה“ שחידשה את הופעתה בורשה לא האריכה ימים, אף על פי שבפולין ישבו מיליוני יהודים. רק בארץ זכרנו את קנטור ואת „היום“ שלו. העתונות הארץ-ישראלית היתה המשך של „היום“, כמובן לא כשאלת הצינונות, אבל מבחינת הסגנון האירופי, וביחס להתענינות בחיים הכלליים, שבעתון „היום“ כבר היתה ההתחלה.

הסופרים בימי היובל היו עוד אלה שעבדו בעתונות הגולה. אם לא זכרו עוד את „היום“ של קנטור, הרי הכירו את השפעתו, ידעו שהוא היה הראשון שהתחיל לדבר בעתונות בלשון פשוטה, ולא בלשון מליצות, כפי שהגדיר אותו הד״ר קצנלסון. הקשר בין קנטור ופרישמן נמשך שנים רבות מאוד, כפי שיש לראות מהמכתבים ההולכים ומתפרסמים ב„העבר“.

אגרות י. ל. קנטור לדוד פרישמן

מאת החביא לבית הדפוס

יהסי ידידות אמיתית והערצה הדדית היו שוררים כל הימים בין הרב ד"ר י. ל. קנטור לבין דוד פרישמן, הן משום קירבת הרוח והתפיסה והטעם הספרותי הדומה והמשותף שביניהם, והן משום העבודה הספרותית המשותפת שהתקיימה ביניהם ימים רבים לא זזה ידו של זה מידו של זה. איך הוקיר פרישמן את כשרונו של קנטור וכמה היה קשור אליו בקשרי אהבה אנו לומדים מתוך שלושת המאמרים שפירסם פרישמן על ידידו זה. וכמה העריך קנטור את פרישמן האיש ואת סגולות הסופר שבו וכמה אהבו היה מסור אליו בכל לבו, אנו לומדים מתוך המסה היפה שכתב על פרישמן וגם מתוך מכתביו הרבים אל ידידו זה, ש"ג מהם אנו מביאים בזה לדפוס. כשניגש קנטור להוציא את העתון היומי העברי הראשון בפטרבורג, היתה ראשית דרכו להזמין אליו את פרישמן ולמסור לידו את המדור הספרותי והפיליטוני ב"היום". כן השתדל לשתף אותו בכל כתבי העת שיצאו בתקופות שונות בעריכתו — כמו "הצפירה" השבועית בברלין, המדור הספרותי ב"המליץ" (לאחר שהתפטר יל"ג מעריכה). כן שיתף פרישמן את קנטור בכל כתבי העת אשר נערכו על ידו, בכרכי "אחיאסף" ובעתוניו "הדור" ו"הבקר".

חומר חשוב על היחסים שבין שני הידידים האלה וכן חומר רב ערך לתולדות הספרות והעתונות העברית בימים האלה, מוסיפים מכתבי קנטור אלה, שנכתבו כבר לאחר "ימי הסערה". לאחר שנסגר "היום" ולאחר שהניח קנטור את עבודת העריכה בכתבי עת אחרים התבטח בעיר הנמל השקטה ליבוי, כרב הקהילה שם, ואולם גם שם לא משך את ידו מן הספרות ופירסם מזמן לזמן את סיפוריו, רשימותיו ומסותיו ומאמריו וכן חלם על חידוש הופעת "היום" שלו ועל כינוס פזורי יצירותיו שנתפרסמו בעשרים שנות בדויים, בכתבי עת שונים, בכמה כרכים — חלום שלא נתגשם עד היום, ועוד דבר אחד מתברר לנו מתוך מכתבים אלה: "היום" נסתבך בחובות רבים ובין נותני ההלוואות היו גם "ידידים" כקונסטנצין שפירא. שתדמו מכספם כשביל מפעל ספרותי זה ורק למראית העין לקחו שטרות ואולם לאחר כמה שנים נמלכו והגישו את השטרות לבית דין בצירוף תביעות על רבית גבוהה, שהשתמו כמעט לסכומים שניתנו בהלוואה, וכדי למנוע שערוריות ואי נעימות לאלה שחתמו כערבים על שטרות אלה, נאלץ קנטור לחסוך ימים רבים ממשכורת הרבנות הדלה ולפרוע את החובות האלה בצירוף רבית גבוהה (ק. שפירא, המשורר המומר, אשר "תרם" חמש מאות ר"כ ל"היום", תבע אחר כך את הקרן בצירוף רבית של שלש מאות ר"כ).

ארבעה ממכתבי קנטור לפרישמן נתפרסמו בגליונות הראשונים של השבועון "מאזנים" בתל-אביב, בסוף שנות העשרים.

הערות

למכתב ד'

מר בן אביגדור שאלקוביץ עבד תחילה בהוצאת "אחיאסף" ואחר כך פרש משם ונעשה מר"ל בעצמו ויסד את הוצאת "תושיה".

למכתב ה'

ד. פרישמן למד כמה שנים במכללת ברסלאו והתכוון לבחינות הדוקטוראט אבל הפסיק פתאום את לימודיו: קנטור, שערך בברלין את השבועון „הצפירה“, לא היה חסידה של „הצפירה“ בעריכת סוקולוב ואף לא גרס את כתיבתם של עורכי „הצפירה“ ועזריה. וכשהגיעה ההזמנה לפרישמן שישתתף בקביעות בעתון זה ושאל לדעתו של ידידו קנטור, התקשה זה האחרון לתת לו עצה נכונה. ג"ס — ראשי תיבות של נחום סוקולוב. ק"ס — ראשי תיבות: קצנלסון (בוקי בן יגלי). ק"ש — ראשי תיבות: קונסטנטיין שפירא. הנ"ץ — נפתלי הירש ניימאנוויץ, מסופרי „הצפירה“.

למכתב ו'

י"ג שהיה למעשה זמן מסויים עורך „המליץ“, רגז על קנטור מתחרו עורך „היום“, ואף חשד בו כי הלשין עליו בפני הצנזור כי הוא נוטה לחיבת ציון ואינו נאמן לשלטונות. את השדו זה הביע גם במכתבו אל מכש"ן ומכתב זה נחפרסם בכרך ב' של אגרות י"ג. קנטור ראה כזה פגיעה קשה בכבודו ואף בעמדתו כרבה של קהילה חשובה, וביקש מאת פרישמן שהוא וקצנלסון יפרסמו בעתונות הכחשה על כך ויודיעו כי אין זו אלא עלילה מצדו של י"ג.

למכתב ז'

„כי אסור לחלל עלי את השבת“ — כלומר: איני חולה מסוכן כל כך עד שיונהג בי הכלל הידוע: פיקוח נפש דוחה שבת. פרישמן קיבל ירושה מאת אביו שהשקיע אותה (ביחד עם חלק מנדונית אשתו) בעתונו „הבקר“ (1908) שהפסיק עד מהרה את הופעתו. הפסיכרונים „עוקץ“ הוא אחד מעשרים השמות הברווים של קנטור.

למכתב ח'

קונסטנטיין שפירא הלוח ל„היום“ חמש מאות רז"כ על שטר שחתם עליו בוקי בן יגלי (קצנלסון) ואיש לא חשב על כן כי המלווה יתבע באחד הימים את כספו בחזרה. לאחר כמה שנים נמלך שפירא והגיש את השטר לבית דין בצרוף תביעה על שלוש מאות רז"כ נוספות בתורת רבית. וקנטור ביקש מאת פרישמן שישפיע על ק"ש, שיקבל רק שש מאות רז"כ וכשלושה תשלומים.

למכתב י"א

במאמר ביקורת ששלח ק. ל„השלח“, היו כמה הערות הפוגעות בכבודו של יוסף קלוזנר, ואחד העם לא רצה להדפיסן. וקנטור קיבל על כך בפני פרישמן.

למכתב י"ב

לונדה — לונדה יהודה ליב, מספר רוסי-יהודי, וחובב ציון, צבי רבינוביץ — פופולאריזאטור של מדעים בעברית בימי ההשכלה, ערך את השבועון הרוסי היהודי „רוסקי ייברי“.

למכתב י"ג

ה„ראש“ של מכתב זה ערוך על פי הנוסח של „קדוש לפורים“. סיני וסנסיני וסמנגלוף — שמות מלאכים, הרשומים על לוחות הסגולה המודבקים על יד מטת

היולדת. אוצר הספרות — השנתון הספרותי שהוציא ש. גרבר בפשמישל. לאלא — גיסו של קנטור; דעמבא — עסקן וסופר שהוציא ספר-הגנה על השחיטה. (מכתבים אלה מתפרסמים בהסכמת יו"ר ועדת ארכיון ביאליק. מר י. ד. ברקוביץ.)
מ, אונגרפלד

מכתב א'

ליבוי, 20 ספטמבר 1895.

יקירי!

מכתבך בא אלי כמשיח וכמציאה — בהיסח הרעת, כי כבר נואשתי ממך ומדברייך. פעמים אין מספר שאלתי את עצמי במה הטאתי אל פרישמן וכמה העליתי את חמתו עלי עד כי מאן ימאן להסיב לי על מכתבי? ולא מצאתי מענה. אמנם אם שמחתי לראות מתוך מכתבך, כי שגיתי במשפטי זה וכי המיס אתה עמרי, הנה בכלל לא הביא מכתבך סמחה בלבי. בראותי כי דגנך ומירושך לא רבו וכי צריך אתה לחזור אחריהם בעדים אחרות אשר לא ידעתי שחרן. כה כמד חפצתי כי תמצא מנוח לכף רגלך, כלומר, עבודה הגונה שהיא ראויה לכך ואתה מוכשר לה, ועבודה כזאת תוכל להיות רק עבודה ספרותית. אולי קצתם עלי. כי אמרתי ב"הקדמתי", כי לא נוצרת להיות סוחר ומוכר. אבל העבודה אחי, סבך הוא. גם אתה חלית כמוני בענין הזה: גם אתה, הפיליסטוניסט של "היום", הנך סוחר כמוני במידה. לא רבה מבעל "היום" בעצמו, אשר כפי שידעת מפיו הסופר התמים מל"ל, הביא את רוח התגרנות למחנה הסופרים. מתוך הרברים האלה אתה מכין, יקירי, עד כמה רוצה אני בתקומת "היום" שלנו לתחייה; בכל ענין ואופן. לך הלא תהיה עבודה הביבה ומהגונה, אם ישוב סכת העת הזה לראות אור. והנה, יקירי, אם באמת ואם בתמים רוצים האנשים אשר אמרת להבנים כל איש מהם חמשת אלפים ר"כ לדבר הזה, או אין טוב לנו כי אם לשוב ולבקש מאת הממשלה את הרישיון הנחוק. הדבר הזה לא יעלה בנקל, ומה גם כי מת דעליאנאח. האיש אשר היו דלתותיו פתוחים לפני בכל עת ובכל שעה; אכן גם עתה עוד אפשר ואסור הדבר. סגס איפוא מתניך, יקירי, ומהרה לבוא אלי לכל המוקדם למען נדבר ונכרך את הדבר. ואמנם הירעו האנשים ההם, כי נחוץ כסף למען הוציא את הדבר לפעול? אני נכון הנני ללכת פטרבורגה בכל עת שיהיה הענין מוכן מצד האחרים; ואתה בוא בדברים עמם ומהרה את דרכך ליבויאה. מתוך מאמרו של טריווש ראיתי כי נעשה בחפזון גדול, בכל זאת היה לי לשחוק לראות. כי הזכיר לי הכותב איזה שירים קטנים ועוד איזה ענינים קלים אשר קצתם שכחתי לגמרי וקצתם רציתי לשכוח, כאילו זולת זאת לא כתבתי דבר מעודי. אבל באמת לא ידע טריוואש את אשר כתבתי וגם לא ידע את הפסיכודונים שלי, על כן פנה אל הדברים אשר כתבתי לפני המכול.

את סיפורך "מצוה" קראתי בעונג ונחת, כי מעשה ידי אמן הוא. האיש אשר שמת את הדברים בסיו — נפש חיה הוא בכל תנועותיו והליכותיו. אכן שב וראה כי אין שני מספרים כותבים בסגנון אחד. גם אני יצרתי לי סיפור מאת החומר שהוא אשר עשה עלי בעתו רושם חזק. וגם אני שפתי את דברי הסיפור כפי איש אורח בא אלי במקרה. אפס, כי בעוד האורח שלך הוא בעצמו איש כהול וממהר להמליט מפיו רבנות דברים, היה האורח שלי מספר את כל מעשה האכזריות במחינות ונחת ורק מפליא את יראת השמים אשר זראה אחיו אבי הבעל הסנדק. כמדומה לי שדבר האכזריות בעצמו יצא בסיפורי יותר בולט; אבל הסיפוס אשר העברת אתה לפני הקוראים ילכב אותם יותר.

הקראת את סאמרי "קלמן סולמאן" ב"השלח" ומה משפטך עליו?

הנני מכתב לדברייך ולבשורתך כי ממהר אתה לבוא אלינו. והנני דובר שלום לך בשם כל בני ביתי.

אני שלך, ל. קאנטאר

פרשת כי תבוא תרנ"ה

יקירי!

להנם חשדת אותי במה שאין בי, כי ע"ד סיפורי הקטן חרדת את כל החרדה הזאת. האמנם הסכן הסכנתי להיות חרד על כל עלה נדף שהשחרתי פניו בדיו? רק עליך חרדתי, כי כתבתי אליך פעמים ולא מצאתי מענה, ואתה הלא מן הזריוס לענות (מקצת שבחו של אדם הלא מותר לומר בפניו). וזאת לא עלתה על לבי, כי אין דירתך כעת לא בלארז ולא בווארשוי, כי אם נר אתה בצב מסלת הברזל (את השם הזה קראתי עתה בסיפורו החדש של ה' נחום בעצנע זינגר ב"המליץ"). בין שתי הערים האלה אנכי הנני מונח בביתי תמיד כאבן שאין לה הופכים וכי אצא מן העיר היסרה לשוח מעט והיה לי זה מקרה בלתי מצוי כל כך. עד שהנני מתייעץ עם נפשי, אם אין הדין נותן שאכתוב מאמר "מספר מסעי", ואיככה אוכל וראיתי איתך כלבבי יושב לא בכיתך בלאדו, ככל בעלי הבתים ההגונים, כי אם כעת כ"נסע" ממש? על כן אמרתי עם לבי: מי יודע מה נעשה למרישמאן? אולי עבר ובטל מן העולם, אולי נעשה חזק, אולי היה לחסיד, אולי נהפך לחובב ציון, אולי נשתמר ונעשה כולגרי, אולי שלח יד בנפשו, אולי נעשה גזלן ביער, אולי החל לכתוב מאמרים ב"הצפירה", אולי פתח סאבריק "לכל מיני ואגנשמינערע", אולי הוא משתטח על קבר הבעשים, או אולי אחז דרכו לטריעסט, ושם הקשה את ערפו, לקנות ממזרי קורפו, למען הטיל קוצים בעיני המוצאים החוצים, במלה אחת (כלומר, בלי יוד, וכמדומה לי שכך נוהגים סופרינו הגדולים לכתוב) יראתי מן פגע בך אחר מן המקרים הרעים או מן השפעות הרעות המתרגסות ובאות לעולם, ועל כן שלחתי את הטלגרמה ההיא, אשר אתה עוקצני בגללה, כאילו כתבתי בה כי משחקת פלונית מצאה חן בעיני רואיה או כי סוס פלוני זכה בפרס במעגלה וכדומה מן הטלגרמות שאין בהן אפילי ריח לאומיות, והנה בדבר סיפורי זה אשר בשלו כל הרעש, חנה נתון תחת ירך עד אשר ימצא גואל לו, מוכן הדבר כי בפחות מאלף רוי"כ לא אמכרהו. גם יוכל היות כי עוד יולד לו אח לצרה, כי זה ימים אחדים רוקר איזה רעיון במוחי, ואם לא יעמוד השטן לי (בשגם יש לו טינא עלי, כי מקריא אנכי את התקיעות שנה שנה), אז בקרב הימים יקרום הסיפור עוד ובשר והיה לנפש חיה, נושא הענין יהיה עתה שונה לגמרי מנושא הענין בסיפורי ר' שלום, כי אז היות כוסה עלי את מכתבך כגנית (כמדומה לי שמליצה נחמדה היא) לאמור: החל וכלה מעשיך בשנים שלושה ימים ומכרח הייתי לאחוז בענין שנפל לי על המות ראשונה. אולם אחרי אשר בווארשה יולדו "מאספים" מלוש בצק עם חמצתו, הנה אבקשך שאם תארע תקלה כזאת במהרה, הודיעני נא מקודם, מי ומי יהיו "המאספים" וולתי אני עבדך, וגם אם אפשר יהיה להדפיס שם את סיפורי בהמשך אחר, וגם אם אפשר יהיה לשלוח לי גליונות להגהה, וגם אם אפשר יהיה לעשות לי מספר כרכים מיוחדים, וגם אם אפשר יהיה להדפיס עליהם באותיות מוזהבות, וגם אם אפשר יהיה לכתוב איזה הקדמה והתנצלות, וגם אם אפשר יהיה לכתוב על השער: "כל סיפורי עוקץ, כרך א'", וגם אם אפשר לרדריש מצד המביא לבית הדפוס, כי עוקץ הוא אדם גדול ורב דק"ק אה"י, וגם אם אפשר יהיה לך לקרוא את כל להגי זה בלי סידוק כל שהוא וכו'. הפסקתי את מכתבי כי ברנע הוה נשמע קול הטילפון בצלצולו, צא ולמד מזה כי אדם גדול אני ויש לי טילפון בבית (כמה מאושר אני בי אין הטילפון נזקק לאכילה!). כי כלל גדול הוא ביד שבשעה שתפתח האתון את פיה, המשכיל בעת ההיא ירום. (מה רכה ענותי שקורא אני לנפשי משכיל בימים שאין לך בנין גדול מזה!). ובכן עלי לקצר הפעם. את תמונתי הנני שולח לך ועל אחדות מאשא הנה היא כועסת עליך על אשר לא השיבות לה את תמונתה, אני אמרתי לה כי מלתחתך עם התמונה מונחת בכרסלוי ומאשא כועסת עליך לאמור: הלא היית בינתיים בחו"ל ומדוע לא שמרת את מוצא שפתך? אני

אמרתי לה אולי סרדה היה באותה שעה סרדה של מצוה (את תוכן המצוה לא הגדתי לה כמובן) ומאשא כועסת עליך באמרה: אי אפשר שישב איש שנים אחדות בארץ וחפציו מינחים בחו"ל. הסר איפוא כעס מלבה והשיבה לה את תמונתה כי יחידה היא בארץ, כלומר התמונה.

ובכן יהי יקץ לרברי רוח בערב שבת עם השיבה, פרשת תבא החכמ"ה פה ליבוי נאום ידידך ואוהבך ל. קאנטאר

מכתב ג'

כ"ה, מנ"א, תרנ"ה

יקירי!

לא הספיקה לי השעה לשלוח לך את "מאמרי" ביום ה', כי פתאום עלו עלי סדרות רבות אשר לא יכולתי להמיש צוארי מהן ואנכי הלא משועבד לרבים ומצב בריאותי לא יתנני כעת לעבוד יותר מדאי. היום אני שולח אליך את אשר הבסחתי ואתה שים לבך אל התנאים האלה:

- (א) בקשת עשר סדרות ונתתי שורות הרבה, אם אין חפץ לך יותר מבעשר שורות, הלא ידעת כי לא אתרעם עליך בהסיכך לי את הסיפור בחזרה. בכלל רשותך להדפיס או לחדול.
- (ב) אולי לא יישר הסיפור בעיניך, השיבהו נא לי. כלומר, ידעתי כי איננו רע מסיפורי נחום בעצצז זינגער וחצקיל כהנוביץ (כמרומה לי שכך שמם ז'), אבל אם תמצא כי איננו ראוי להמאסף שלכם השיבהו נא לי וככל איפן הגידה משפטך עליו כאשר עם לבבך.
- (ג) לא חתמתי את שמי מפורש, כי אמנם ידעת אשר אין בסיפור הזה כל דבר רע. ככל זאת לא יתכן לרב בישראל לחתום עליו את שמו מפורש.
- (ד) כתבתי אותו בתפוזן גדול, על כן הסיבה נא ברצונך לעבור עליו ואם תמצא כי נחוץ למחוק או להוסיף תיבה או שתיים, הרשות בידך.
- (ה) שמרה נא את הנקודות לבל תאבדנה ובכלל השגיחה נא היטב על ההגהה. אם אפשר יהיה לשלוח לי קארעקסען — מה טוב ואנכי אעכבם רק כיום תמים, ואם לא, — אתה הערב.

(ו) כתום הדפסת המאסף אולי תחנני בעקו. אחדים לאוהבי ולשומרי בריחתי.

(ז) באתד מן המקומות תמצא: "לא על הלחם לבדו ימות החולה בבית החולים" והוא כעין וויץ ר"ל. אולי תמצא כי הוויץ הזה פה שלא במקומו, תוכל לשנות ולכתוב: "יחיה החולה" (התיבות "בבית החולים" או מיותרות).

(ח) מהרה נא להשיבנו בכל האפשר.

אני שלך, ל. קאנטאר

מכתב ד'

ליבוי, 30 נאוומבר, 1895.

יקירי!

בכל פעם שאני נגס לכתוב אליך אחרי אשר עברו שבועות וירחים מבלי כל מכתב וכל ידיעה ממך, הגני שואל את עצמי: למי אני עמל? מי יודע איפת פרישמן כעת? אם בארץ או בחוץ לארץ? ואם תמצא לאמר בארץ — בלאו ז' או בווארשא או בשאר מדינות המלך? ובכל זאת הנני חש גענועים בנפשי לכתוב אליך ולדעת את שלומך וכל אשר אתך. וכעת הזאת עוד יש לי סיבה מיוחדת לשאול בשלומך, כי בימים שעברו היתי קורא לכל הפחות לפעמים במכתבי העת כי ספר פלוני יצא מתחת ידי פרישמן, העתקה פלונית נעשתה ביד פרישמן, ועתה למדומה לי שזה ימים רבים לא קראתי כזאת. האמנם לא עורית ולא פשעת כל הימים האלה ולא נעשתה כל תועבה בידך? או אולי נתקלקלו האופנים בעגלת "אזיאספ"

והיא תחלה להתנהג בכבוד? כאמת הרהור קרום לזה בא בימים האלה בלבי בראותי את בן אביגדור כותב פיליטון ב"המליץ" וגם כופיע במכתב העת הזה כי האדרעסא שלו מן הוא תלאלה כך וכך. שמע מינה. אמרתי אנכי עם לבי, כי "אחיאסף" עתה לחור וכן אביגדור לחור. וככן נכתב הפיליטון להראות לבעלי "אחיאסף" לאמור: מרגניתא זו אבדה לכם. והאדרעסא — למען ידעו כל באי עולם כי סר צל בן אביגדור מעל "אחיאסף". אמנם יוכל היות כי רק חלום חלמתי ובכן יהיו חלומותי עלי ועל ישראל לטובה.

ואתה בן אדם. איפה אתה רועה ומה אתה עושה? למת אתה מקמץ במכתבים ובא בחשבון עמי עלי על כל מכתב ומכתב? הנה חכמי המחקר יאמרו כי הדורות הולכים ורלים. השכל הולך ומתמעט ורוח האדם והבהמה יורדים למטה. אם הראשונים ככני אדם אנו כחמורים ולא כחמורי של ר' פנחס בן יאיר, כי אם כמ"ל מאסף פשוט; ומי ידע אם לא יבואו ימים ואנחנו, אני ואתה, נהיה אנשים גדולים ומפורסמים בדורותינו עד שיחזור אנשי הדור אחרי כל עלה שנדף מתחת ידנו. לקבעו כדפוס". ומה יאמרו הכריות במכתבי העת. בשמעם את אשר נמצא באמתחותינו? אנה נוליד את תרפתנו בעולם הבא. כי מצאו רק סנים שלוש מכתבים שהחליטו אנשים ידידים כמונו ביניהם במשך שנה חמישה? גול נא איפוא את החרפה מעלינו וכתוב מכתבים בכל אשר תמצא ירך. הדיעני נא למשל מתי יהיה זמן פרעון ששר חוב של פלוני שנמצא תחת ירך או לכל הפחות לשטר חוב שלך שנמצא בידי פלוני. הודיעני מי מנשי מכריך פרסה ברת. המעט הוא והחומר הראוי לעלות על "מכש הדפוס" זכרון ליום אחרון? הקצר קצרה ירך מהודיע? ואם על כבודך אתה מוחל. רשע למת חכה רעך במניעת מכתבים (מה תאמר על המליצה הזאת? חי נפשי כי שלי היא ולא לקחתיה מן המאמרים הראשיים ב"המליץ"). טובה, טובה מדרכיך, בן אדם, ואנכי לא אהפץ כי אם בהשחתת נייר, בשוכ רשע מדרכו. לכתוב.

4 בדצמבר, יקירי, המכתב נסמר תחת ידי עד היום, כי לא הספיקה לי השעה לגמרו עד שקפצו עלי עניינים אחרים וטרידוני לעולם שכולו רבנות. ראה, בן אדם, מה עשית בימים האלה ומה עלתה בידך? אלף גלוסקאות אכלת ואלף מאמרים כתבת וחז לא מיר. ואנכי, ואנכי שמתי בימים האחרים האלה אלף אנשים כבור הנשואין ואלף עגונות התרתי מכבלי העיגון; ומה יתפאר איש כמוך לעשות כמוני? הוצא מדברי אלה, כי הפסקתי את מכתבי באמצע, ואמנם היטבתי עשה, כי כבר התיצבתי במקום והתחילתי לדבר בלשון "מאמרים ראשיים"; על כן נחוץ היה למשוך את הקרון בתזקה ולשוב לדבר בלשון בני אדם. — אכן ראה, יקירי, האם אין הצדקה לי לאמר: שישו בני מעי, אם ספקות שלכם כך ודאות שלכם על אחת כמה וכמה! היום בבוקר בא אלי מכתב מאת ה' שאלקאוויץ ואמר, כי עזב את מהנה "אחיאסף", ה' שאלקאוויץ מציע לפני לכתוב בערו סיפורים ורברים אחרים (רק אכילתם אסורה, אבל כתיבתם מותרת). וגם רוצה הוא להוציא לאור את מאמרי המפורסמים כה וכה, ואתה ידעת, יקירי, כי כאלה חפצתי וגם נכון אני לעבוד בעדו, אך עליך להודיע לי מראש מה ומי הוא שאלקאוויץ. מובן מאליו כי כבוד אנשים הסתר דבר (האין זה העתקה בנונה של Discretion — Ehrensache וכל אשר תדבר באוזני, צפון יהיה עמי והחסות באצרותי) (הידעת, יקירי, מה הם אצרותי?). אמנם נחוץ לי לדעת, אם איש ישר והגון הוא בכלל ובדיני ממנונות בפרט. אך גם זאת אל תשכח להודיע: אם יש דיני ממנונות לאדון זה בכלל, אם יש לסמוך עליו כי יתחיל לעשות באיזה ענין ויגמרהו. גם זוכר אני כי לפעמים היו מתאוננים עליו כי הוא המעבב לאיזה רברים לבוא ברפוס בהוצאת "אחיאסף". על כן, יקירי, הסיבה נא להדיעני את דעתך בנוגע לכל העניינים האלה. אקרה כי לא תאחר תשובתך לבוא, ובפרשך כסף לכתוב, תודיעני גם את כל הנוגע לך וכל אשר אני משתוקק לדעת.

אני שלך, ל. קאנסאר

גיסי לאליא לא הסתפק בכל הלאוים המצויים שבני אדם כמוהו דשים כעקבם. ויעבור על לאו שאינו מצוי כל כך, וילך ויסע מצרימה. יהי ד' אלוהיו עמו ויעלה לו רפואה שלמה, כי יחיד הוא לאבותיו ויחידי הוא לי מכל קרובי נחמתי יהי זכרה לברכה.

ה' תכחב

ליבוי, 26 ביאנואר 1896.

אנת רותא יקירא בריה משונה, שהיא בסתר לבי צפונה, איש חכם ובעל תבונה, חר חלק כחרב שנונה, חכם כדרדע וכסבי דבי אחונא, בעל-מוח חזק כדשניאורדאנא' ברונא, איש שתורתו סולת שתונה, ונשמחו מהבלי העולם עגונה, ולחכמת האמת לצמיתות נתונה, ורגליו לא עמדו מעולם בקונא, חכם אלקי בהנדסה ותכונה, ועל שערי החקירה הוא ממונה, ובמקדש הקבלה הוא ראוי לכבודנה, ונשמחו לפני ולפנים טעונה, הוא השר הספסר הדיין המצוין ד' דוד מעיר לאדו ההגונה, עיר שכל בית בה מלונה לטווים ואורנים ומכונה, יברכהו צורו על אשר השיב את התמונה, אשר ימים רמים היתה אתו טמונה, עד בוא לו למול סוב יום התחונת, אמן כן יהי רצון.

יום טוב, יום ששון וגיל הית יום קבלת מכתבך, יקירי, לא לבד למאשא, כי אם גם לכל העם, כלומר, למאשא, לשרה ולעלוא, כי כולם ששו לראות את מאשא בהיותה בת שבע וכולם מודים לך על אשר השיבות את התמונה הזאת, ואולי תמלא מאשא בעצמה את בקשתך לכתוב לך בעצם ידה, אף כי יראה היא את פרישמן הלץ, סן ימתת קו בקורת על דבריה והיא לא ניסתה עוד הצג כף רגלי עסה (האין זה כפתור ופרח?) החוצה. תגידה לי, יקירי, מה משפט התפצים האלה אשר באו אליך מברעסלוי ומדרע באו לעת כואת? האמנם נתת גם פסורין לברעסלוי ולאשכנז ואין דעתך לשוב אליה כלל? ומה משפט דוקטורותך? האם יאשת לבך ממנה לחלוטין? העבודה, יקירי, שאף על פי ששם דוקטור נקרא עלי, ככל זאת אינני מן המשתחיים אל השם הזה, כאשר אינני מכבד בכלל את השמות כי אם את הפעלים. קורא זקן אני, יקירי, ועודני זוכר למשל את הימים שהיה כותב להמגיד איש מברלין ששמו אברהם אבלי עהרליך ותו לא מרי, וזכר אנכי, כי אחרי כן החל לכתוב ד"ר אברהם אבלי עהרליך, ונשבע אני בכל מלמדי גאלעווקע ומלמדי רחוב פראנציסקאנער ורחוב היהודים בוילנא, כי כשם שהיה עהרליך זנב בעיני לפני התדקטורות כך נשאר גם אחרי זה ולא הוסיף לו השם על טפשותו אפילו כונב הלסאה, ובכל זאת אני אומר לך, כי בהיותך עומד על הסף ולא יכבד ממך לסול את השם, ראוי ויאה לך ליטול אותו, רוב בני האדם טפשים הם ורוב הענינים הבל וריק, ומה יפלא איפוא כי בין בני אדם כאלה ובענינים כאלה, פסת נייר והותם של שעות וצורת אלילת יין יפלו בין איש לאיש ויפתחו בפני האחר שערים, שהשני רק בעמל ויגיעה רבה יבוא אל תוכם?

תחידה אשר שמת לפני, חידה היא גם לי ואם אשמור לפעמים חלום לפתור אותו גם בזמן שאני כאן והחלום באספמיה, הנה פה יש חידה בתוך חידה, מה לתבן את הבר? מי הביא את ק"ס בכרית עם סאקאלאו, באופן אשר האחד ידע מצפוני רעהו? עיר מלאה תורה ובוהו וחסה ושעורה וסבולת שועל ואניות הקטור היא ליבוי עיר מושבי רחוקה היא בכל עיני אצילות ומה גם מעיני הפוליטיק שבספרותנו כביכול, עד כי גם את אגרות יל"ג חלק ב' לא זכיתי עוד לראות ומכל שכן שלא אדע את הנעשה. לפניס סן הקלעים? אבל אם נתתן רשות לבריה קלה כמוני לפתור חידות ולסענה צפונות, הנה בקש סאקאלאו מעת לו בק"ס מפני שירא הוא את חמת ק"ש אשר יצא נגדו ב"המליץ" וק"ס נתן ידו לג"ס מפני שקצה נפשו בטפשותו של "המליץ" ונ"ס בחפצו להביא אותו במתצותו שכבר יצאה, טבעה" בעולם, ואמין כי טוב היה אם מיודעך, אשר תכבד

אתם בלבד, יודיעו לך בדרך אגב, כי טוב הדבר בעיניהם. ובעצמו של דבר לא אוכל להגיד לך מוטב ועד דע, כי ראיתי את „הצפירה“ זה זמן רב. רק מעמיד אני אותה על „חזקתה“, כעת וזכרתי, כי לפני שלושה אי ארבעה שבועות הביאו לי אחד מגליוני „הצפירה“ שנתחבטו בו משכילי בית המדרש ולא הבינו מירוש אחת היריעות שנדפסו שם בשאלת היהודים, ואנכי, רב בישראל, שרבים באים אלי לשמוע תורה בפי וכל העם בליבוי מאמין כי מליץ נורא אנכי מאין כמוני, קראתי וקראתי, והעמקתי ודקדקתי והסתכלתי ועיינתי והפכתי את הענין לכל צדדיו ונאנסתי להודות כפה מלא ובפנים ארומים מבוסה כי אינני מבין אפילו הכנה של כלום. בכלל איני מאמין כי תוכל „הצפירה“ לשנות את דרכה כעת. ולא מפני שסאקאלאו עומד בראשה, כי אם מפני שחיים זליג סלאנימסקי עומד בראשה. סאקאלאו היה רואה ומבין סוף סוף, כי אין סוב לו כי אם למצוא לו סופרים הגונים ולשלם שכרם כראוי ולהכניס בו במקום קש וגכבא. אבל חו"ס היה כל ימיו מן הנהרגים על פחות משה פרוטה והוא יבקש לו תמיד סופרים הכותבים בזול גדול, אם לא אפשר כחנם... — אכן, יקירי, כל זה אני אומר בדרך השערה ואומדנא לבד ויוכל היות כי בעוד אני יושב על כיף ימא ומסדר קדושין וגסין ומביא בחשבון את החיים ואת המתים, נשחטו הענינים מן הקצה אל הקצה: חו"ס החל לשלם דינר זהב בעד כל שורה ונ"ס חדל לפספס פספוסים ומשחתו צלולה וברורה, הנ"ץ מצא לו אשה ארורה, והחל להיות סופר לשה פזורה, כי אם נעשה שדכן מקרב סורא לסורא, ומאור ישמת לבי אם תשנה „הצפירה“ את רוחה להיות מ"ע הגון באינו מידה ואם תשוב אתה לכתוב בה אתיות מורחות ולהעביר צאנך תחת שבטך כבשנים קדמוניות, אם כה יהיה, אנא צוה נא לשלוח לי את „הצפירה“; ואני לא מתנת חנם אבקש חלילה מסאקאלאו, כי אם ב„מיטב כספי“ (כמדומה לי שכך אומרים?) אשלם בעדו.

חטא חטאתי, יקירי, כי עד כה לא עניתי לה' בן אביגדור על דבריו אלי. אם תכתוב אלי, הטיבת ברצונך להודיע לו, כי יש בידי להציע לפניו את הענינים האלה, אך אם חפץ הוא להדפיס מסכת מאמרי אשר אקבץ ממכתבי העת, או נכון אני לגשת אל המלאכה לבחור את הטוב ואת הראוי, (ב) אולי יש עם לבבו להדפיס קובץ סיפורי שנדפסו במכתבי העת? ידעתי כי אינם הטובים שבסיפורים גם בשפת עברית; בכל זאת ראויים הם לדפוס; ואליהם נוכל לצרף גם שנים שלושה סיפורים חדשים. (ג) בעוד שנה אחת תמלאנה חמשים שנה מעת מות הר' מרדכי אתרן גינצבורג ואז יצאו ספריו מתחת אפטרופסתו של המו"ס שפיירא. ותחת ידי יש בכתובים ספר „תולדות בני האדם“, חלק שני, שלא בא עד היום בדפוס ונכון להדפיסו ביחד עם החלק הראשון, וגם אסיפת מכתבים כעין „קריית ספר“ שלא נדפסה עדנה, אם חפץ בזה ה' בן אביגדור, או נכון אני לסדר את הספרים האלה לדפוס. לחקן בהם את כל הצריך תקון וכו'. בכלל נכון אני לעבור ביתר עם ה' בן אביגדור אחרי כי מעיד אחת על תוסו ועל אמונתו, הואילה נא, יקירי, להודיע אותי את כל זאת ובקש סליחה מאתו על אשר לא אכתוב אליו בדרך ישר, כי למועד חליפת השנה טרור אני מאד בעסקי הרבנות, אבל יבוא נא ברכרים עמי ואז אכתוב אליו את כל הנחוק.

כתוב כתוב וכתוב לירידך ואוהבך ל. קאנטאר.

ומה משפט סיפורי הקטן אשר תחת ידך?

מכתב ו'

ליבוי, 8/4, 1896.

יקירי!

אם יש אתך לוח של ראסקין, כלומר „לוח טרף“ לימים או לשבועות, או מהרה נא ושימה קו אדום תחת היום אשר תקבל בו את מכתבי זה, ולאשר קרוב האדם ראסקין

אליכם. אזור נא כנכר חליצך ולך לעיר הגדולה ווארשה, והגידת לו: 1) כי ר' אמנו חיבר את התפילה „ונתנה תוקף“ ולא „ונתנה תיכף“, כאשר הוא כותב... 2) כי יש דעות, כי גדליהו בן אחיקם נהרג לא ביום צום גדליהו, כי אם בראש השנה, 3) כי בלח לשנת הבאה ידפיס בשולי העלת ליום ז' אדר (בדואי אדר הסמוך לניסן): בשנת תרנ"ו כתב קאנטאר מכתב לפרישמן בטרם יקבל את תשובת פרישמן על מכתב שכבר נכתב. והיה בשבתך בווארשא לרגלי עסקך זה, תדבר שלום בשמי לר' נחום בענצע זינגער ולר' אבא יעקל גיימאנאוויץ וליתר מאורי הנולה יראו זרע ויאריכו ימים אמן.

עתה מכיון שמלאתי חובתי להאופנים וחיות הקודש בשמי ספרותנו, הנה אמצא את לבבי לדבר איזה דברים גם בנוגע לי אני עורך, צעיר התלמידים, רמש זחל עפר, אסקופא נדרסת לפני רגלי תכמים וכו' וכו'. אבל היות כי תשחק עלי ועל חלומותי, ויוכל היות כי תתן אונן קשבת לדברי, בין כה ובין כה השיבני נא.

לפני ימים אחדים הביאו לי את אנרות יל"ג חלק שני, אתה קראת את המכתבים ויודע אתה כי סוגע בורדון בכבורי באחדים מהם. והנה לך למותר להגיד, כי לא היה עם לבי כלל להטפל במכתבים ההם, כאשר כל אדם רואה, כי בעסו מדבר מחוץ גרונו, ואם אמר יאמר כי לאנשים קאנטאר לא יענה, הנה הכול יודעים כי ענה גארדאן אפילו לאנשים שפוחחים הרבה מקאנטאר. אמנם במכתב שצ"ה לה' מבשן אומר גארדאן: מאמרך „דברי שלום ואמת“ יבוא בקרוב בשלמותו, אם לא תהי בו יד הצינזור לרעה, יען כי בעל „היום“ העיר את רוחה על „חובבי ציון“ וישוב א"י והיא חוסמת עלינו את הדרך. כי כתב גארדאן שקר בזרז — לא יהיה כדבר פלא בעיני, וביותר בזמן שיכול להרחיק עדותו, בכתבו לאיש היושב בחוץ לארץ ובמכתב פרטי, אמנם נבלה גדולה עשה ווייסבערג ועשו בעלי „אחיאסף“ כי הדפיסו את הדברים האלה ולא השמיטו, כאשר עשו לדברים אחרים הנוגעים ליושבי ווארשא. ארמה, כי טוב יהיה לסבב פני הדבר, אשר יצא אחד הסופרים ההגונים לאמר בפה מלא כי נבלה עשה גארדאן, לטפול דבר כזה באיש, אשר כל הימים היה רב עם המבקר את ריב „המליץ“ והוכיחו על פניו על אשר לא יתן לחובבי ציון לדבר ככל העולה על רוחם. כי איכנת אוכל ואשאיר כתם כזה על שמי, ואנכי רב בישראל בערה הגונה ונכבדה! ואולי טוב יהיה כי אתה וקאצענעלסאן וראצענפעלד תחתמו כולכם על מכתב קטן ב„המליץ“ וב„הצפירה“ לאמור, כי עשייתם עמי עבדת „היום“ ויודעים אתם עד כמה הייתי רחוק ממעשה נבלה כזה וכו' ונכון לבכם ובטוח, כי אילו היה גארדאן כותב לא לאיש היושב בחוץ לארץ, כי אם ליושב רוסיא היודע את בעל „היום“ (קאנטאר) מעט, או לו היה יודע כי יבוא מכתבו בדפוס, אז לא ערב את לבו לכדות עלילה בזיה כזאת, על איש אשר שנים רבות היה גארדאן בעצמו מתיימר בידירותו ומבקש קרבתו וכו'.

הרדיעני נא, יקירי, את משפטך על דבר ההצעה הזאת, ואל תאמר: בשכבר הימים הכל נשכת, כי מכתבי גארדאן יצאו זה עתה לאור והנערים אשר ילמדו מתוכם לבתוב כלסון הקדוש, יכניסו ביהר עם זה הכרה בלבם כי היה בעל „היום“ איש מלשין, מכה דעוה בלשון.

סלח נא לי, יקירי, על המכתב הזה הכתוב „צלמות ולא סדרים“, כי לא אחד ממך כי בשעה זו גזל הכסף את מנוחתי מעט ולא אוכל לכתוב כהוגן. ענני וענני דו' יען את שלומך כנפשך ובנפש הדבקה כך.

ל. קאנטאר

מכתב ז'

ליבוי, 11 יוני 189.

יקירי

עד שאתה שואלני מדוע אחרתי לענות לך על מכתביך, שאל נא את הנהוג בחסדו

כל דור: למה שמני למפגע לו ויוכיחני בנגעי בני אדם זה ימים וירחמים? בכל לב הייתי חפץ לכתוב אליך, בכל לב הייתי חפץ לכתוב ולכתוב סיפורים, מאמרים, מכל הבא ביד; אבל, יקירי, כל הימים האלה חולת הייתי וגם עתה לא שבתי עוד לאינני, קיבתי מרדה בי ובשביל זה יכאב עלי גם ראשי ולפעמים הוא כגלגל לפני סופה. יש אשר לא אוכל לצאת החוצה וללכת ברגלי מפני שהרגלים נשמעות להראש ולא תרצינה לנוע. ירעתי, יקירי, כי על פי הסימנים האלה לא תרע עוד את תכונת מחלתי ומהותה; אבל גם רופאי, וגם אני עצרך בתוכה, לא ידעו מה היא ואיזה שם יקראו לה; רק אומרים הם כי אין סכנה בדבר, אחרי כי כל האיברים שלמים וגם העורקים בספוגיותם עומדים. אולם, יקירי, מה יועיל לי, כי אסור לחלל עלי את השבת, ואני לא אוכל לעבוד גם בחול ולעמך שעה אחת על ידי עמך הכתיבה בראש כפוף; כבר שתיני מי בארה של מרים, הנני נותן לאיש נכרי כעל ידי חזקת למשמש בבטני ובערפי ובכל איברי, ללוש אותם כסיט, לסבב אותם כאופן, לגרר אותם כבסטרק, לנענע אותם כילד, לכתוש אותם ככמכתש ולהכות בהם כמכה בסדן, יאם כי רוות לי מעט, אבל רפואה שלמה טרם העלה לי, עד כי באה מחשבת בלבי ללכת לחוץ לארץ, להתייעץ עם גדולי רופאי ברלין או ווירצבורג. אפס גם זאת עליך לדעת, כי רגילים הרבנים לאמר להלכה ולא למעשה. הלכות נאמרות בחנם ונסיעה אינה יוצאת אל הפועל אלא בכסף והכסף הוא עדיין בידי רוששילר ובלייכרצדער ולא ביד. איך שיהיה, הנה ידעת איפוא מדוע לא כתבתי לך ער הנה.

והנה, יקירי, שמחתי מאד בדברך. אשר ירושת דורך תניח לך מכל עמלך ומכל יניצך אשר יגעת כל השנים האלה. לא ידעתי מה הוא משפט הירושה הזאת ומה הוא חלקך בה; אבל גם מנוחת שעה טובה בשעתה, אמנם שואל אתה: אם רוצה אני שתבוא הנה לשבת אתי בליבוי ימים או עשור. יקירי! האם אין בשאלה הזאת תמימות יותר מראי? מתי בחלה נפש רב ברח"ש ונפש צדיק בפדיונות? וכבר הסיבותי לך על השאלה הזו עוד לפני שנה ויותר. בוא נא בשלום וסבה פה אתנו; אפס מסופק אני אם אפשר יהיה לך לגור אתי בבית, כי שתי בתולות, אחיות גיסתי אשת אחי, עומדות לבוא הנה לשבת פה כל ימי הקיץ. ובכל זאת אולי אוכל לסבב פני הדבר, כי תלך בבית הספר לנערות (והבור ריק אין בו נערות!) אשר על ידי מעוני, ואם חפץ אתה ואם טוב לך לרחוץ במי הים (אם המרה לא תזרוק כך מרה בגלל זה) — אין טוב לך מליבוי.

ידעת, יקירי, כי מאד תפצתי לשאת פניך בדבר סיפורי הקטן אשר תבקש לתמו בלות "אתיאסף"; הלא גם מראש כתבתי אותו רק מפני שאתה שאלת אותו ממני, ולי אחת היא, איפה ידפיסוהו; אבל האם לא הבטחתי לתת אותו לה' בן אביגדור? כמדומה לי שיש צל של חובה על שנינו לתת לו ולא לאחרים. אכן אם בן אביגדור לא יוכל להרפסו בזמן שהיא בודד במועדיו ואני לא אוכל לפי שעה לכלות את הספורים האחרים אשר החילתי לכתוב, אולי ימחל בן אביגדור בעצמו על זכותו. בכל אופן דע נא, יקירי, כי אין לחתום את שמי מפורש על סיפורי, כי אם עוקץ יהיה שמי; וגם מתנה אנכי תנאי קודם למעשה, כי ישלחו לי את גליונות ההגהה לתקן את כל הצריך תקון.

הגידה נא, יקירי, מה ומי הוא ד"ר עהרענבערג הכותב את דברי ימי הספרות בה"תושיה"? יודע אני ומבין, כי לא מתר ולא ביום השלישי יצא הספר לאור; אבל הלא ידעת, יקירי, כי מעודי לא הייתי רודף אחרי הכבוד להיות מודלל במי סופר כמה"ע וברחתי מן הפרסום המנוגת הזה ובשביל זה לא ידעו רוב הקוראים לא את שמי ולא את פעולתי בה"ה הספרות. על כן כאשר נמצא איש המתאמר להעלות גם זכרי לפני הקוראים ולהראות לי את מקומי בדברי ימי הספרות שלנו כביכול, היה צר לי מאד, אם היה הדבר נעשה בידי שלום-קרפיל זינגער: בעריש הוביש ציטראן או איש מכת דילהוף.

ועתה, יקירי, כבר עייפתי ולא אוכל לכתוב יותר. שלום לך ולכל אשר לך ואקוה כי לא יאחרו פעמי מכתביך לבוא ואחרייו יבוא גם בעליו ושמת לקראתך
ידידך הרבך בן, ל. קאנטאר

מכתב ח'

באר קיסינגען, וויללא יאהאננה, 28/7/96.

יקירי!

לא ידעתי אם ענית לי על מכתבי האחרון, כי זה בשלושה שבועות יצאתי מביתי לבקש מזון ותרופה למחלתי. באתי לברלין וסרתי אל הפרופיסור מענדעל והוא ציוה עלי ללכת לקיסינגען. עתה יושב אני פה זה שבועים ימים, שותה מי מלת וטובל בים המלח ויושב ומחכה עד אשר יישב לי בגלל כל המלה הזה אשר אני נותן אל תוכי ואשר אני נתון בתוכי. אמנם בין כה הביא עלי השם סנע ממקור אחר לחבל את כל אשר יוכלו המים להרסיב לי. הלא ידעת את "ידידנו" האדון ק. שפירא! בידי האדון הזה נמצא עוד מימי "היום" שטר חוב על סך חמש מאות רוי"כ חתום בידי קאצענעלסאן. אנכי לא דמיתי ולא עלתה על לבי כי ישתמש ק"ש בשטר ההוא, אחרי כי הרבה מאד הכטיח לי אז לעזור לי — ומידת עזרתו הלא ידעת. אמנם בעורני יושב פה והנה באו אלי מכתבים כבית, ומק"ס לאמור, כי מסר ק"ש את שטריו לבית דין והוא תובע מאת ק"ס חמש מאות רוי"כ קרן ושלוש מאות רוי"כ רבית, בסך הכל שמונה מאות רוי"כ! וק"ס הלא איש נלהב הוא מאד והוא צועק: אברתי, אברתי! ובאמת והיה כצנר דע מאד לרגלי התביעה הזאת, ונקל לך לחבוך, יקירי, עד כמה נפעמחי לשמועה הזאת! שלושה ימים הייתי כהלום רעם. ד' ידע ועד, כי לו היו שמונה מאות רוי"כ תחת ירי, כי אז לא התמהמהתי אף רגע, שלחתי אותם לידי ק"ס להצילהו מן הגנע הזה. אבל גם שמונה מאות פרוטות לא אוכל כעת לשלוח, וגם את הכסף המעט להוצאות נסיעתי אספתי בקושי גדול מאד. לכן כתבתי לק"ש, היושב כעת במאריעני באר, כי נכון אני לשלם לו שש מאות רוי"כ בשלושה שעורים, מאתיים רוי"כ לשנה. אפס מסופק אני מאד, אם ירך האדון הוה את לבבו לקול צעקתי, כי מלבד קבלת הכסף, הנה ישמח לבבו לראות את ק"ס ננש ונענה, וגם יקוה כי בגלל זה תופר ברית האהבה ביני ובין ק"ס — הלא ידעת את לב האדון הנור הטוב ומיטיב לכל!

זה כשש שנים הנני יושב בליבוי ומתפרנס משכרי המצומצם וכל העת הזאת לא חדלתי לשלם את חובות "החם" ובשנה הזאת בעצמה שלמתי שלוש מאות רוי"כ! מה שלומך, יקירי? האינך הולך בשנה הזאת לחור' ? התשב בכל ימי הקיץ בלאדו? אם ימצא אותך מכתבי זה בלאדו, אנא מהר ענני, כי עוד כעשרה ימים אשב פה בקיסינגען. היה שלום, יקירי וכתוב לידידך אהבך, ל. קאנטאר.
מה משפט סיפורי? התדפיס אותו בלוח "אחיאסף"?

מכתב ט'

שארלאטענבורג, 13/8/96.

ידידי היקר!

היום בבוקר באתי לשארלאטענבורג והנני גר ב-Kantstrasse. היום אחרי הצהריים שמעתי כפי בריינין כי גם אתה יושב סה זה ימים אחדים. אולי תבוא אלי מהר בבוקר? הנני מחכה לך.

אני שלך, ל. קאנטאר

ליבוי, 13 ספטמבר 1896.

יקירי!

יותר מאשר יצר לי, תדאב עלי נפשי כי לא מהרתי להשיב לך על מכתבך הראשון. העבודה, אחי, כי פעמים החילותי לכתוב ובאו ענינים אחרים וטרדוני אל מקום אחר, כי מיום שובי הביתה ועד הנה שקוע אני בענינים שונים מן הבוקר ועד הערב ואם רובם הכל ודיק, אבל לא בן הורין אני להפסד מהם. לפני שבוע ימים בא הנה לאלע גיסי אשר הוציא ה' מארץ מצרים מחדש יולי ועד חודש אקטאבר הבא. וגם בשביל זה לא היה לבי פנוי לכתובת מכתבים אמילו אליך, יקירי.

גם היום ידי מלאות עבודה, כי מלבד שימי החגים שמים עלי עבודה רבה כפעם בפעם, הנה ביום א' הבא נחנך בנין חדש לתלמוד התורה בעירנו ועלי כל ההכנות, כל — לרבות דרוש גדול ונאה, כמובן לכבוד התורה.

בימים אלה באו לידי טיפירי אנדרסן העשויים עברית על ירך, מה אומר לך, יקירי? לא הרבה קראתי בהם, אבל המעט שראיתי מלא לבי תמזון וגיל, כי כאמת לא בא כבושם הזה במחנה העבריים. אחרי החג אקרב אל הספרים המונחים תחת ידי לבקדם ואז אניף את ידי גם עליך להורותך כפי רשותך.

התשוב לביתך דרך ברלין? התעכב שם יום או יומים? אם ככה תעשה, הסיבה נא לראות אם יש עוד בברלין איש ששמו אליעזר גאלדשמיט או כבר מת ועבר ובטל מן העולם? כי זה ימים רבים שלחתי אליו מכתב נחוץ מאד ולא השיב לי דבר עד היום. אנא אל תשכח להודיעני, אם ראית פניו ואם דברת עמו. ואם אמנם חי האיש, אז בקש אותו לשלוח אלי את יתר ספרי אשר תחת ידו.

ואם תראה את „אחד העם“ ואם יש עוד את לבבו להוציא לאור את ספר העת אשר אמר, אז הגידה לו בשמי כי לאחר החג אנש אל העבודה. כתוב נא אלי, יקירי, וכתוב וכתוב את כל אשר אחך, את אשר תעשה ואת אשר תחשוב לעשות ואני השב אשיב לך כפלים ככל מכתבך. מאסא ומישא דוברים שלום לך וגם אני, שלך, ל. קאנטאר.

מכתב ט"ו

ליבוי, 5 אוקטובר, 1896.

יקירי!

עשיתי כרצונך ושלחתי מאמר אל בעל „המליץ“ בחור בקורת על ספרך או על מאמרו של לעווונסקי. אקוה כי ידפיסוהו מהרה, כי בן ביקשתיהו, ואם ימצא חן בעיניך ישמח לבי גם אני. ביום בוא מכתבך אלי, לא יכולתי למורת רוחי למלאות בקשתך, כי הייתי טרוד מאד והרגעים הפנויים לי עלי היה להקדיש ל„השלח“ אשר עורכו צות ככרוכיבא כי הבטחתי לתת לו מכתבים מרוסיא ולא שלחתי. עתה הנה שלחתי לו שני מאמרים בעד החוברת השניה; אולם את הראשונה לא ראיתי עוד. יראתי מאד סך יהיה סעם „השלח“ כריר חלמות. הירעת מה עשה לי ה' גינצבורג בהפיליסון אשר שלחתי לו? הוא הודיע לי כי לא יוכל להדפיס את שם יומף קלויזנר, כי על פי טבעו אי אפשר לו להלבין פני חברי ברבים! מה נעשה לעורך הזה? אין ספק בדבר, כי איש ישר הדגן הוא וגם סופר הגון ומצויין, אבל האם יוכל איש בעל מנהגים כאלה להיות עורך מ"ע בספרותנו כביכול? התוכל נערה צעירה להיות עורכת ספר עת עברי בימים האלה?

מה שלומך, יקירי, ומה מעשיך? מה נשמע בעולמות הגדולים בווארשא? הנני כתוב בחסון גדול ורעב מאד. אני שלך, ל. קאנטאר.

ליכוי, 25 נאוועמבער, 1896.

יקירי!

עוד העפע אני כותב אליך ועוד העפע עלי ל"ענין" אותך בדברי "השלח", ואתה יקירי, תצטייד באורך רוח ושמע, כי מי ישמע אלי בלעדיך?

אתה ידעת, כי קבלתי על עצמי לכתוב מכתבים מרוסיא בער "השלח", שלחתי את המכתב הראשון, והנה צבר המכתב הראשון בשלוש דרך הבקרת של העורך וגם שמו ושמי יצאו רק בתצי פנע, ואני כבר האמנתי כי יבוא המכתב ברפוט, והנה בא אלי מכתב מאת העורך לאמר, כי את הצי המכתב מהק המבקר בקריאתו הקורמת לדפוס. השתוממתי לשמע כי יש מבקר כזה להשלח, וכי אי אפשר לאיש שנולד ברוסיא וגדל ברוסיא לדעת מה אפשר לכתוב באופן שיתנו להדברים להכנס לרוסיא ומה לא אפשר? עוד יותר השתוממתי לראות מה מהק הצענואר. אתה ידעת את קאנטאר שלך כי "אבל כלב" בכל שאלת הבקרת ויודע הוא בטיב הענינים האלה יותר מכל המבקרים. המאמר כתוב ברוח מתינות גמורה ואין בו כל צל לשון הרע. והנה לאשר האמנתי בתומי כי זכר הוא המותק שלהם, מהרתי ושלחתי את הגליונות שנשלחו לי, אל לאנדא בפטרבורג להתאונן בפניו על המעשה הזה. בארתי לו כי לכתחילה בריעבר נתחלף לו להמבקר וגם ברוסיא וכחוץ לארץ נתחלף לו. דברים כאלה אילו באו במכתב העת "נייע פרייע פרעססע", היו רואים בהם כמעט נסיה לצדד בזכות הממשלה בנוגע לשאלת היהודים ואין רשות וצדק להמבקר להכדיל בין מכתב העת "נייע פרייע פרעססע" ובין "השלח" בזמן ששניהם נדפסים בחוץ לארץ. וכאותה סעה הודעתי את הדבר גם לה' גינצברג, והנה אחרי ימים אחדים הודיע לי ה' ג. כי לאנדא בעצמו הוא הסבקר! היום קיבלתי עוד מאת בעלי "אחיאסף" כעין מכתב תנחומים לאמר: עם "השלח" מדקדק המבקר מאד ורואה את דבריו כאילו היו צריכים להיות נדפסים ברוסיא בבקרת סוקדמת לדפוס, כי מתחיל הוא; ובנוגע למכתבי, הנה סופר מהיר אני בעיני ואוכל לכתוב מכתב אחר למען ימהר לבוא בחוברת ג', לו הייתי בווארשא, או הייתי מסביר להאדונים ההם, כי אעפ"י שסחרים מכינים הם בפשתן ובצמר גפן או בבלוי סחבות, אבל כעניני ספרות אין תבונתם רבה יותר מדאי; כי לא אברהם זינגער אני ואיני חותם אל הכבוד להדפיס מאמר ב"השלח"; כי אם כתבתי מכתב הנה כתבתי שם דברים סצריכים להאמר, דברים שמהם תהיה יתד וסנה גם לדברי הימים לבני ישראל בארצנו ושכמעט אינם ידועים כבירורם לאיש אחר וולתי. במ"ע ברוסיא קשה להדפיס וגם לא במקומם יהיו. על כן אמרתי להדפיס ב"השלח", ואם הם אינם מבינים ערך מכתב אשר כזה, יצר לי הדבר בגללם. אבל לא אוכל להושיעם. אמנם בעיקר הדבר רואה אני פה מעשה שטות גמורה. לא קשה יהיה לאנשים כמונו להבין מדוע הם נותנים את גליונותיהם להמבקר ומדוע בחרו בלאנדא דוקא. באופן הזה הם מאמינים לבוא לידי רשיון להעביר את מכתב העת לרוסיה. אבל האנשים הערומים ההם לא יכינו במחילת כבודם. כי אם יתנהג "השלוח" בהסידות ממש שאין למעלה ממנה, לא יעלה הדבר ולא יוריד. ביום שידובר בו בשלטון הרפוט אף כמלוא שעה, כי מה יאמרו לסובתם? כי לא מהק המבקר דבר ממנו בכל ימי צאתו בחוץ לארץ? האם לזה חוששים? האם בזה עיקר הדבר? בין כה הנה אבד לי מכתב אשר עליו היה לראות כעין הקדמה ליתר מכתבי ודברים כאלה לא יגדילו את החשק לכתוב. עתה שלחתי להשלח מכתב להזכיר, ובו תמצא כרקטריסטיק של לעוואנדא וצבי ראבינוביץ וגם של גארדאן במקצה. תחת המאמר ההוא תתמתי כפעם הראשונה את שמי, והדבר הזה לא ינעם לי ביותר, כי ידי היו אסורות בגלל זה, וגם עתה עוד ימצאו מקום להתנפל עלי, ורבנותי הלא תשים ככלים ברגלי מצדדים שונים. אבל העורך דרש את הדבר ולא יכולתי למנוע אותו ממנו.

שמו אני, יקירי, כי באת אל המנוחה ואל הנחלה. את מחשבתך לשבת ירחיט אחדים באיטליא או במקום אחר מן הקומות שהחוטם בטוח בהם מצינה. מוצא אני טובה וגכונה; גם היית יכול לכתוב את דברי מסעך, ולו הוצאת מתחת עטך עוד ציור אחד כציור אשר כתבת מגדות האימאטריא ודי לנו. הציור ההוא לא ימוש מוכרונני ועוד עלי להוכיחי לפי השיות הנדרחות שלנו שלועסות חבן וקש ומנענעות בסנטר שלהן וקוראות את הציור ההוא ומנענעות גם כן בכלי ההוא.

ועל דבר קצנלסין אל תכעס עליו ואל ירע לבכך. כי כן הוא דרכי. זה כששה שבועות אשר לא הגיעה אלי ממנו אף תמונת אות. וביום מן הימים יבוא בכתב בעל עשרה עמורים.

כתוב. ידידי היקר, כתוב וכתוב לידיך אוהבך ל. קאנטאר.

נכתב י"ג

ליבוי, 9.10.96 (י"ד מרחשון, "לראש ולא לזנב" לפ"ק).

לדוד בשנותיו, שנות ברק חרבו, חרבו האכל בשר, בשר בחלב, חלב בהמה טהורה. טהורה היא ומדיקין, מדליקין בסתיחת האידן, אידען צו סליחות, שליח לדבר עברה, עברה מכבה תורה, תורה חגרי שק, שק ואפר יציע, יצע רימה וחולעה, תולעת ולא איש, איש יהודי, יהודה יעלה, יעלה תחנונינו מערב, ערב וכוך, כבוךר יאכל עד, עד בכור השפחה, שפכה אינו יכול, יכול מראש, מראש רום עד לתחום, תהום אל תהום קורא. קורי עכביש, כבוש במבושל, מבושל במים, מים שאין להם סוף, סופו להגלות, גלות בבל, בבל וגם שעיר, שעיר עוים לחטאת, חטאת יהודה כתובה, כתובת בתולה מאתים, מאתים לנוסרים את פרי, פריו יתן בעתו. עטו עט סופר מהיר, רפדנו צח ובהיר, אב בחכמה ולימים צעיר, ר' דוד פרישמן גרו יורח יאיר!

יקירי, התפאר עלי, כי מצאתי דרך חדשה לכתוב בשעה שראשו של אדם כבד עליו ככרמל (אולי ידעת כמה משקלו של הכרמל?) ומוחו איננו רוצה להשתעבד לרצונו — להעתיק מחשבות מפורדות ועולות בערבוביא לדברים ברורים ומסוררים על הגיון, הנני סובל את העט בדיו ומעמיד אותו על הגליון ומוליך אותו אנה ואנה, כלומר, נורק מפיו דברים בעלמא שורות אחרות, דברים שאינם שייכים זה לזה כלל, ושבת וראית כי בסוף השורה השביעית או השמינית, תחל יבושת הרעיון להראות מבعد למי מבול המלים (האפס, טוב מאד!) ולאט לאט תיכש הארץ, כלומר אחל לדבר כדרך שבעלי בתים הגונים מדברים, וכן עשיתי גם היום כאשר עינך רואת בטיסל הגדול אשר צנפתי לראשך, בזמן שאין עיניך רואות את כאב ראשי הפשוט ואת המרה השתורה הנאצלה כמוכח, הרובצת עלי כל היום ואת המטר הדק היוורד ארצה פעם ברוח ופעם בלי רוח, פעם ישר ופעם עקום, וכל יתר סימני הסתיו אשר החלו להראות בחוץ, ובעור אני כותב את הדברים חאלה והנה רוח סערה באה מן הים ותהום ותיליל ותך בחלונות הבית ובעצי הגן אשר סמולי ותרים את העלים הנדפסים מן הארץ ותזרקם השמימה ותסבב אותם לכל רוח ותוסיף ליילל ולשרוק בקול שריקה ארוכה וממושכה בוקעת ועוברת הלאה הלאה אל השדה הניער אשר בקצה העיר, בלי ספק בתו של אשמדאי תחוג עתה בשאול תחתית את חזוניתה למול טוב עם שר אברך, עילוי מפירסם בעמק השדים, וכל השדים ההגונים והמכובדים, בעלי רגלי העגל ולבושי עורות הזאב והדוב והנמר והברדלס או לובשי צורות יפה, מטאטא, סולם, מגרפה, קלשון ומפות, יושבים כולם מסיבב לכבשן האש, ועל האש מחכות מרחשות ועליהן צלוי ומבושל כל גתח טוב, בשר יהודים טובים צלויים, בשר שד"רים מבושל, בשר בעלי הכוללים, האמרכלים, הגבאים ובעלי הסובות שבכל עיר ועיר, צלויים בעטרן ובנפט, בשמן קיק ובדם התמצית של סופרינו הלאומיים המנצחין במאמריהם על דבר הקערות והאתרוגים, והשטן ונושאי כליו עומדים וממלאים תמיד את הכוסות מים המאררים והא קורא: לחיים,

רבתי! מי יתן ונוכה לשתות בשעה שהנינוג יעלה ליפה הזוג החדש יחסיא את בית ישראל, בחברת כת ליצינים. צולה על השלחן והוא רוכב על אתונו של בלעם, ולהב מפיו יצא והוא הולך ומונה סבתם של הסטובין בכאן: לכבוד הארי שבחבורה בכור שדן ראש החברה והקהלה, ולכבוד ר' סמאל הגבאי הנכבד הראוי לתהלה, ולכבוד בעל זכוב הלץ המלא חמיד ששון וגילה, ולכבוד מרת לילית הדוהה היקרה והמעולה, ולכבוד סני וסנסיני וסמנגלוף, האורכים ליולדת עד ברית המילה, ולכבוד כל האורחים היקרים, שלהביע כבודם אין בפי מלה. שכולם מהטיאים את ישראל מסוף ועד תחילה ומשחיתים את כוונת המצוות והתפילה ומחללים את קדושת הזוג בליל סבילה...

אולם, יקירי, גלאיתי חוזר על כל דברי הבדחן בעמק הרפאים וחרוניי, יחסוף השד את השדים ותחונתם ואני די לי בשיירי אוצר הספרות החדש ובמאמריו המחוכמים, ולא עוד אלא שספק גדול הוא בידי, אם מדברים "שם" בלשוננו אנחנו או בלשוננו של מר יוסף קלוזנר וסיעתו. קיצורו של דבר, שהיות ילל בחוץ והראש כואב עלי בחדר ותכתיבה קשה עלי כקריעת ים סוף על המצייר אותה בהנדה של פסח, ובכל זאת הנני כותב אליך מפני שבשעה כזאת שעלי לתת רווח מעט לפנשי הנהלאה אין דבר חביב עלי יותר מזה. ועל כן מחויב אתה לקרוא את דברי השטות אשר יעלה עמי בשנעונו, בשעה שלבך מלא מעסקי עולם ההפך ואת רוחך, מעניינים דברים אחרים כליל.

והנה, יקירי, אף כי כאמת סרוד אתה בענינים נכבדים לך ולכל בית אביך: בכל זאת לא תיטיב לעשות בכתבך אלי רק שנים שלוש טורים: הנני יוצא משם ובא לשם ותו לא. גם נפלאה היא בעיני שאינך כותב לי אף אות אחת על אידות, השלות, הידעת, יקירי, מה משפט השם הזה? הנני מודה ולא בוש, יקירי, כי בהודע לי השם הזה, לקתתי את ספר המלים של פירשס לראות מה נאמר שם בהשלח, ומצאתי רק את הנודע לי מכבר: כי יעבור הנחל ספי על פני ציון ומרתיה, ואולי יש בזה איזה רמז וסוד, שם ספר עתי עפ"י רמז — גם זה הוא fin de siecle וכעד ספר העת הזה הנני כותב פיליטון! כן, יקירי, מתוך מכתבו של "אחד העם" אלי, ראיתי כי החוכרת הראשונה נמצאת כבר בדפוס, ואמרתי עם לבי: כי מאמרי לא יבוא עוד למעד הנכון, על כן החילתי לכתוב פיליטון, מפני שהוא בא בסוף, כונב אחרי הדוב, בפיליטוני זה העליתי את מניתי הלשון על הבמה לשחק בהם. ואתה, יקירי, האינך כותב דבר? פצה פיד ודבר, בן אדם! למה שמת סתר פנים לך?

ומה נעסה במחשבתך לבוא ונה לשת אתנו ימים אחדים? במכתבך האחרונים לא זכרת עוד את הדבר הזה ותסכחהו. הרי גבר לא יכתוב! כלה את מעשה ירושתך ואזור חליצך ובא אלי וראית את מאשא ואת מישא ואת שרה ואת עלזה ילדי שעשועיך מלפנים וגם את אביהם המשתוקק לראותך וחפץ לדעת את אשר אתך.

לאלא ישב אתנו עשרה ימים ויעבור מאתנו אל עיר המלוכה ומשם הוא תולך לשוב מצרימה דרך אדעססא. כמובן, צודיתי עליו לדרוש בשלום משה ליב לילענבלום בשם כל מלמדי עיר ליכוי ובשלום ה' יוסף קלוזנר בשם כל פילוסופיה, דארוויניה, בוכנעריה, ספענסצריה, קארלייליה, באקליה, יאקליה, וואלאפיקיה ועספערנאנטיה. לפי הנשמע בסטרבורג, הנה באפת עלתה בידי דעמבא לקבל רשית להוציא מכתב עת ובאמת נכונה השערתי לבאת לפעולה, כלומר דעמבא יהיה המשפיע והד"ר אייזענשטאדט יהיה הכותב והעורך והתחנן והבעל של כת דעמבא. לא לחנם המציא דעמבא אופן הסלת הבהמה — אבל ראה נא, יקירי, עד הנה לא היה לדעמבא כי אם צער בעלי חיים והסכמת יעקב ליפשיץ, ועתה יהיו לו מ"ע גם חתן לבתו. הנה כן יבורך גבר ירא ד'! תחת זאת זכה קצנלסנון לראות מאמר גדול נדפס בהארכיון של ווירכאוו על דבר שיטתו במראות ננעים. היה שלום, יקירי, וכתוב נא מהרה לידיך הדבק בך, ל. קאנטאר.

ד"ר מ. ל. וישניצר ז"ל

במסיבה לכבוד המנוח ביום לפני מיתתו החטופה

מימין לשמאל: יושבים בן-ציון בן וד"ר וישניצר. עומדים: ברוך קרוא וא. אהרונ

בדד, על משכבו בלילה, בבית מלון בתל-אביב, לאחר גמר שליחותו המדעית בירושלים, אשר כל כך נכסף למלאותה, אור ליום צאתו ללוד להמריא בחזרה אל ניו-יורק הנכדית, נרדם לעד, עם ספר היסטורי ביד, מורי ורבי בראשית שחרותי, ההיסטוריון היהודי מ. ל. וישניצר.

בראשית שחרותי, כאשר ישבתי לפני כתלמיד בפני רבו, היה הוא הצעיר שבין רבותינו באקדמיה ל"חכמת ישראל" בפטרבורג, ומשום כך היה המרחק הנפשי שבין התלמידים לבינו יותר קצר מן המרחק אשר בינינו לכל יתר המורים, הותיקים והזקנים. ומכיון שבשנים האחרונות, לאחר כל התמורות והתהפוכות, היה הוא אחד המועטים מאוד, ששרדו לנו כחיים מכל רבותינו ההם, שספו תמו, מי בקצו ומי לא בקצו, שמרה לו הנפש חסד נעורים, גם אם חיי המציאות הרחיקונו מאוד, מרחקי מקום ומרחקי ענין.

וזכות נדירה זו שזכיתי, כאילו באורח מקרי בשלהי חייו, להתקרב אליו שוב התקרבות מחודשת, בשעת ביקורי בני-יורק ובשעת ביקורו הוא

בירושלים, בהדשים האחרונים לפני לכתו מאתנו לעולמים. כאילו הקטינה עוד יותר את כל המרחק הרב, בן עשרות השנים, אשר הפריד בין פגישותינו וכאילו רמזה ברורות על הסתיימות של מעגל.

ועוד יותר משהמה לו הלב כשנות הפרידה מרחוק, דאב עכשיו להליכתו הפתאומית מקרוב — — —

הוא עצמו, בפרק היחיד של זכרונותיו, שהספיק עוד לפרסם בכמה הזאת לפני מותו ("העבר", חוברת ג'), סיפר כי כראשית דרכו המדעית לא אמר כלל להיות היסטוריון עברי, כלומר, בשחרותו היה אמנם חבר נאמן באגודת נוער ציונית בברודי, עיר עלומיו, וכאשר הגיע לוינא נטה גם לבית-המדרש לרבנים ושמע תורה מפי פרופ' שורץ ומאיר איש שלום, קרא את ספרי ההיסטוריונים היהודים והתל להתכונן לעיין במקורות. אולם לימודו באוניברסיטה נשאהו לעברים אחרים. תיאודור שומאן היה אז פרופיסור לתולדות רוסיה באוניברסיטה של ברלין, ווישניצר הצעיר חקר בסמינר שלו את תולדות הדיקבריסטים ברוסיה. הדיסרטציה שלו היתה מוקדשת לביורר השפעת האוניברסיטה של גיטינגן על התפתחות הרעות הליברליות ברוסיה, וכל נסיעתו לפטרבורג — אחרי שסיים את שרותו בצבא האוסטרי — לא היתה אלא משום שנודע לו כי שם נתגלה בארכיון חומר חדש על ניקולאי טורגניב, מראשי הדיקבריסטים שעליו דן בדיסרטציה. וגם בתוך פטרבורג היתה ראשית דרכו לא אל ההיסטוריונים היהודים כי אם אל — לאפרודיבלסקי, ולא ב. יברייסקי ז"ל, כי אם ב. מינוכשני גודי" ההיסטורי וב. רוסקאיא מיסל" של פ. סטרובה. אבל בפטרבורג היתה גם אינטליגנציה יהודית ערה, וחבר היסטוריונים יהודים התלקט מסביב לשמעון דובנוב, והוא ביקר כמובן אצל ההיסטוריון היהודי הזקן, שאת מחקריו עוד קרא בשבתו בברודי ובינא. יבקריו אצל דובנוב סימנו את דרכו, "בחזרה אל המקור", ומבקריו אלה היה ד"ר וישניצר מונה את ראשית התמכרותו להיסטוריוגרפיה היהודית, שהיתה לו מאז למפעל חיים ולאהבת חיים כל הימים.

ולי נדמה כי אני זוכר יפה את ראשית המפנה ההוא וכי במידת מה היינו אנחנו, חבר תלמידיו של ההיסטוריון ש. דובנוב ב. "אקדמיה" ההיא, מעורבים בפרשה, ואם יצורפו זכרונותי לזכרונותיו תהא התמונה שלמה יותר. בכל אופן, כך חשב גם הוא כאשר ספרתי לו זאת בסוף ימיו, וכך סיפר על כך באחת מהרצאותיו בישיבה אוניברסיטה בניו-יורק, לאחר ביקורי שם.

לאמיתו של דבר היתה אז כל החכמה ההיא שקראו לה "חכמת ישראל" מעין זמורת המערב כולה, ובקרב יהדות רוסיה היו רק מועטים מאוד מעורבים ביצירתה. רבנו, ברוך דוד גינצברג, היה ברוסיה אחד המלומדים המועטים שראה בהבאת החכמה הזאת מן המערב, המתרוקן משרשיותו היהודית, ובהרכבתה על הגזע האיתן והרענן של יהדות רוסיה הלמדנית, הצלה אמיתית גם לחכמה הזאת שהיתה תוכן חייו, וגם ליהודי רוסיה, שראה את עצמו אחראי לחינוכם ולהתפתחותם. ושמעון דובנוב, משענתו הראשית בתפקיד הזה, ההיסטוריון חביב הדור, שהיה גם עוזרו וגם יריבו, היה אחד המועטים שלא הסתפק כלל בהרכבת חכמת המערב כמו שהיא על גזע יהדות המזרח, כי אם חלם על הסתכלות היסטורית מחדשת, ילידת בית של היהדות הלאומית במזרח, אשר לא נתגלתה עוד כלל ליהדות האמנסיפציה שבמערב. וכאשר גגש ברוך ד. גינצברג לצרף את חבר המורים בשביל ה"שעורים לחכמת ישראל" נתקל בקשיים מרובים. קומץ המלומדים הספורים ברוסיה ששמם היה נודע גם במערב, לא כולם יכלו או רצו לעזור. הישיש דניאל חבולסון, שאותו כיבד ברוך

ד. גינצבורג כזקן חכמי ישראל שכרוסיה, כבר עמד מחוץ לתחום ועם כל ה"סבלנות" שגדולי ישראל גילו כלפיו, אי אפשר היה לצרפו למנין בגליו. וברפולוגיה של חבולסון, הפרופ' אברהם אליהו הרכבי, שאותו העריץ ברוך גינצבורג מאד, ובהגיעו לגבורות שקד לערוך ולהוציא לכבודו את ספר "זכרון לאליהו" בהרבה יקר ותפארת. מאן להטות שכס. ידעי דבר ספרו. כי לפני הרבה שנים הוזדו גודולי הרבנים ברוסיה לקבל ממנו תקיעת כף, כי לא ירביץ תורה בכית-מדרש לרבנים נאורים, בידעם יפה כי בלעדי השתתפותו אין להקים מכון כזה ברוסיה. ולא עמדה לו גם ההבטחה המפורשת של הברון גינצבורג כי הוא איננו נושא כלל את נפשו לבית-מדרש לרבנים. אף לא דוגמת מוסדו של הרב הילדסהיימר בברלין. וכי כל תעודתו היא לגדל אנשי השכלה יהודית ודעת מורשת ישראל. הרכבי לא נענה ולא עזר. הבלשן המזרחי יעקב איזראלסון, תוקר הפשיטא והמתרגם של פלביוס לרוסית, והער"ד הישיש הרמן ברץ, תוקר יסודות האגדה העברית ב"בילינות" הרוסיות, שניהם מלומדים נודעים שהיו מכובדים מאד גם כעיני המזרחנים הרוסים וגם בעיני הברון והוא היה רוצה בעורתם — היו כבר אז כבדי תנועה ומעוטי יצירה. ובין חכמי המערכות אשר בירחוני פטרבורג לא מצא רבים שהיו ראויים בעיניו לאיצטלה זו. זכורה עוד הבקורת העוקצנית של הסופר ש. רוזנפלד על הפרוספקט הראשון, משום שפסח המנהל על שמות "מפורסמים" וקבץ צעירים ו"נעלמים". רבות שבע הברון היקר בקורת מכית ומחץ. שבע ולא נרתע.

אותנו, קומץ התלמידים שהתלקטו אליו מפינות שונות שברוסיה, כמוכן לא שיתפו בבחירת המורים. וספק רב אם יכולנו לעזור במשהו גם אילו שותפנו. אולם פעם אחת הרהבנו להתערב, וההתערבות היתה כרוכה במערכה היא על שיתופו של ד"ר מ. ל. וישניצר לחבר המורים. והתערבות זו חיה בזכרוני לכל פרטיה והיא אחוזה ודבוקה בכל תהיותינו בשעה ההיא. ומעכשיו היא מתבקשת שתוצג לה יד. הדבר החל בשעת טיול של אחר הצהריים עם רבנו, שמעון דובנוב. הוא היה רגיל להפסיק בין 5—6 את כתיבתו ולצאת לטייל על פני העיר. ולטיול היה נוהג להזמין את אחד מתלמידיו, ותהי השיחה אתו בשעת הטיול כעין חלק של הלימוד עצמו. והשיחה שהתנהלה אז בין ההיסטוריון הישיש לבין הצעיר המתחיל, על פני האי הוסיילאי, מן השדרה השמינית 33, ועד חזרה לשדרה השמינית 33, דרך כל הבולשוי פרוספקט, השדרה השישית והמאלי פרוספקט, הוסבה על-דרכי הלימוד של ההיסטוריה היהודית. בהיסוסים רבים דיברתי ובהיפושים אחרי ביטוי הולם, אבל זוכרני: מרה היתה שיחתי. התאוננתי על אשר חסר לנו בחקר ההיסטורי, ועל היש הבראשיתי שאינו מספיק והוא הקשיב רב קשב לדברי התלמיד ושאל להסברים ולדוגמאות. והחסר היה — לפי סגנונו אז — תולדות החולין של העם. הכוונה היתה אז להבין את סכך היחסים בין העם היהודי לבין העמים שכקרבם הוא חי, ולהבחין את התהליכים הקובעים את היחסים הללו עד כה, למען נחש את אשר צפוי לנו בקרב העמים בדורות הבאים. והנה אין כל נתונים. רק זה עתה שבתי מתורתו של בורוכוב. תרגמתי מרוסית ליהודית את "הפלטפורמה שלנו" תוך כדי פירסומה בהמשניה הארוכים, ובכלי האממדיאים שהוא שם בידינו אמרתי לנסות לצלול לתוך נבכי הדורות — ואין כל חומר לפנינו, לא על מנת לבסס תורותיו ולא כדי לבקרו. באותן השנים עצמן הופיע בגרמנית הכרך הראשון של גיאורג קארו לחקר החיים הסוציאליים והכלכליים של היהודים בימי הביניים (ציריך 1908). התנפלנו עליו כעל שלל רב. והנה נפסק המחקר אי שם בימי הביניים, והמשך לא בא. כי החוקר עצמו מת ברמי ימיו וממשיך מפעלו לא קם. (את הכרך השני פרסמה אשתו מעזבונו רק

בשנת 1928 ואף הוא מגיע לסוף המאה הי"ד). והלא דוקא כל הפרשה של תולדות ישראל בקרב עמי אירופה, שחומר דרמטיותה עוד לא נפסק. היא התובעת לימוד והסברה. דובנוב עצמו עמד אז בהרצאותיו בראשית ימי המקרא וגם כאשר יגיע לאירופה, כעבור שנתיים, ידון בכל הדברים שהוא דן עליהם בספריו ויש הכרח, נוסף לכל אלה, לפתוח קורס מיוחד לתולדות החיים הכלכליים והסוציאליים של העם היהודי בארצות נכר. —

בערך כך טען אז התלמיד במר שיחן באזני הרב המקשיב הישיש והאהוב דובנוב התעניין מאוד לדעת באיזו מידה דרישה זו רווחת בקרב התלמידים. גם באר רבות עד כמה קשת לפי מצב ההיסטוריוגרפיה של הדור למצוא מרצה על כך, והסביר כי ראשי המוסד גם אינם נוטים לראות את ההכרח בלימוד הזה. אפילו אילו היה נמצא מרצה מתאים, אולם בחרדה רבה הבטית לחפש ולשקוד על כך.

לימים בא דובנוב אל האודיסוריה וכישר לנו את ידיעה כי יש לו מועמד לקתדרא זו שאנו רוצים בה. הגיע היסטוריון צעיר מוינא, ד"ר כ. ל. וישניצר שמו. המתעניין מאוד בחקר תולדות ישראל, והוא מזוין ומצוייד בדרכי המחקר ההיסטורי שבמערב, מצוי אצל כל הספרות המקצועית הזאת, כותב עכשיו בשביל ירחונו של סטרובה ביקורת שנונה על הרצאותיו של וו. זומברט „על היהודים והקפיטאליזם“, שעוררו פולבוס בימים ההם, ויש לרכוש אותו ולהקדישו לתורה זו. אולם, — הוסיף ההיסטוריון כתוגה חבויה, — מה בצע בכל המאמץ שלנו ה„הזקן“ לא יסכים לפתוח שעריו בפני קתדרא אשר כזאת.

התכנסנו אחרי ההרצאה בחדרו של אחד התלמידים, והתלסנו לנסות דבר אל ברוך גינצבורג. ידענו את יחסו הלבבי למוסדו ולתלמידיו ולא חפצנו להניח כי לא נצליח לרכוש את לבו להצעתנו.

הודענו לו כי משלחת של תלמידיו רוצה לבקר אותה, ונתקבלנו.

ולמו היה חרותה כנורונו השיחה ההיא בין הברון דוד גינצבורג, הרב האכהי לבין שלושת תלמידיו הצעירים, שלא שערו כלל מה מוקשה בעיניו הדבר הזה שהם מבקשים ממנו.

השיחה התנהלה בספריותו הגדולה, בשררה הראשונה, מספר 4, בחדר הפתיחה הקטן, ליד שולחן הכתיבה שלו. עמוס הספרים מכל צדדיו, מול תמונתו של הרמב"ם הנתונה במסגרת מוזהבת על הקיר, והמשמשת כאילו תותם לכל רכבות הספרים אשר בספריה הענקית שלו. עלי הוטל לפתוח בהצעתנו. סיפרתי על הצורך שיש בקתדרא זו ועל המלומד הצעיר, ד"ר וישניצר, שהגיע הנה, נרגש קם הברון מכסאו, השעין את עצמו על מזוזה הדלת המובילה לספריה הגדולה, שלב רגל על רגל, ואמר לנו, בערך, כך:

רחימאים — (השיחה התנהלה, כמובן, ברוסית, ככל ההרצאות שב„אקדמיה“ ההיא) — ציערתם אותי מאוד בכשתכם זאת. ודאי לא התכוונתם לכך, קשה לי לסרב לכם. אבל, איך אסתיר את דאגתי מכך? הן באתם הנה ללמוד על מהות וגורל של עם ישראל, והנה אתם מבקשים ממני שילמדו אתכם — את הפרנסות שבהן נאלצו היהודים להתפרנס מהן. משל למה הדבר דומה, למי שבא להרצות בפניכם על עמנואל קאנט ובמקום ללמד אתכם על „בקורת התבונה הצרופה“ ועל המושג „דינג אן זיך“ יספר לכם באיזו מסערה אכל קאנט ואיזה מין קציצות אהב. ואתם הלא גם לא על קאנט באתם ללמוד, כי אם על העם הנשגב, אשר בחר האלהים! האם אמנם חשוב לכם לדעת, אימתי התיירו לנו הגויים להתפרנס מן המסחר ואימתי

הכריחו אותנו הרשעים להלוות כספים ברבית? מה תחן לכם ידיעה זו ומה תוסיף?
האם לא חבל על זמנכם היקר, בשעה שעוד כל כך הרבה חודרי תורת ישראל שתומים
בפניכם, וכל כך הרבה ספרים מאירים מצפים לכם?

ובדבריו — הראה על כל עשרות החדרים הנמשכים זה אחר זה והמלאים
וממולאים אצטבאות של ספרים, מן הרצפה ועד התקרה, ללא קץ וללא תכלה —
נתבטלנו בפני גאות זעמו העצור.

והוא צעד נרגש לרוחב החדר בין השולחן והספרים, עמד, התאכזר עוד
והוסיף:

כשחוקרים את תורת הסוס — יש גם מדע אשר כזה! — מן החשוב לחקור,
מהו המספוא שיש לשים באבוסו, אם שעורים ואם שכולת שועל; אכל כשרוצים
ללמוד את תורתו של בהיר העיניים, האם גם אז יאמרו לטפל בענתי אבוס? !
וכדי להכליט עוד יותר את המרחק העצום שבין תפיסת ההיסטוריה העברית
הנכונה בעיניו, לבין זו שנתענינו לחפשה, אמר לנו, כשהוא נשען על מזוזה שערי
ספריתו ועיניו הנוגות נשואות אל תמונת הרמב"ם אשר ממולו:

היודעים אתם, יקירי, איך הייתי אני מרצה בפניכם על תולדות העם העברי,
אילו ניתן המקציע הזה ליד? היינו, למשל, עומדים בשלהי תקופת ספרד, הייתי
מרצה לפניכם שעה אחת על המצב הרם שזכו להם היהודים בתוך המדינה, על חלקם
הרב בחיי התרבות והמדינה, עד אשר אתר היהודים גם זכה להיות שר בספרד ושמו
היה דון יצחק אברבנאל, שנולד בשנה זו וזו ונפטר בשנה זו וזו והוא כתב ספרים
אלה ואלה, ועל תוכן הספרים ההם הייתי מרצה בפניכם שנה שלמה! כי זאת
היא ההיסטוריה העברית בכל דור ודור, ורק אותה כדאי ללמוד.

יצאנו ממנו מבלי שהבטיח לנו דבר, ואנו גם לא הרעבנו עוד להפציר, ראינו
כי צערנוהו מאוד והצטערנו כי עשינו זאת...

אולם כעבור שבוע ימים, כשנכנסנו לאולם ההרצאות, מצאנו על הקיר
במסדרון מורעה חתומה ע"י לשכת ההנהלה, האומרת, כי מיום זה וזה יתחיל ה"ד"ר
מ. ל. וישניצר להרצות על "תולדות הכלכלה היהודית" וכל התלמידים הרוצים בכך
מתבקשים להרשם...

מאז נכנס וישניצר הצעיר כחבר פעיל לתוך משפחת ההיסטוריוגרפים
היהודים אשר בפטרבורג, והתחילה התקופה ההיא, שהוא עצמו כנה אותה
בזכרונותיו: "אחת התקופות היפות והפוריות המענינות ביותר בחיי תקופת
פטרבורג, שהקיפה כמעט שבע שנים, מסתיו 1907 עד קיץ 1914". "אם נסייתי
לחדש משהו בחיי היהודים, הרי זה תודות לשנות מגורי בפטרבורג, שעצבו את
תכנית חיי היהודיים".

את הרצאותיו התחיל וישניצר כמעט באותה התקופה שבה סיים גיאורג קארו
את ספרו, עוד שמורות רשימות מקוטעות מהרצאותיו על היהודים בימי האוסט-
גוטים והוסטגוטים, על קשרי המסחר הבין-לאומיים ותפקיד היהודים בהם ועל
ראשית המלאכה בישראל, וסמינר היה לו למקרא תעודות, ובסמינר למדנו את
השו"ת של חכמי צרפת ולותר בהוצאתו של מילר, אנחנו היינו קוראים באוזניו את
השאלה והוא היה מסביר את הרקע הכלכלי של המקרה, כשהוא מצויד בחומר רב,
משהו ומסביר, מפיו למדנו על ספרו של שטנבא ועל מחקריהם של שרר ורושר,
אתו בקרנו את ספרו של זומברט והסתייגנו מתהילתו ותהלתו גם יחד, והוא שקרבנו
לעיין כראוי באהרונס וברגסטי אי נאדפיסי" ולפענח את התעודות המקוטעות
ולעמוד על אשר אצור בהן.

ואבות בית מדרשנו הקימו באותן השנים עצמן גם את „האנציקלופדיה היהודית“ בשפה הרוסית, בהוצאת ברוקהויז-עפרון. הברון ד. גינצבורג וד"ר י. ל. קצנלסון, ראשי „השעורים“ שלנו, היו העורכים הראשיים של האנציקלופדיה הזאת, ויש, דובנוב, ההיסטוריון ב. „שעורים“ שלנו, היה גם העורך של המדור ההיסטורי בה. ומשהצטרף וישניצר לחבר המרצים כאן, הצטרף גם לחבר העורכים שם. בראשונה, להיות דובנוב עורך המדור ההיסטורי — היה הוא עוזרו הפעיל ואח"כ מן הכרך השני, משפרש דובנוב מן העריכה, מסר את שרביטו לעוזרו הצעיר.

וכסם שעזר וישניצר לדובנוב בעריכת האנציקלופדיה כן גם עמד לימנו בהנהלת האגודה להיסטוריה ואטנוגרפיה, ואם באגודה התעניין במיוחד בארגון של המדע ובחקר סידור הארכיונים ההיסטוריים, הרי באנציקלופדיה טיפל בערכים ההיסטוריים ממש, ערך דברי אחרים והרבה לכתוב בעצמו, החל מערכים כלכליים יהודיים ועבר לתולדות היהודים בזמן החדש כולו. מיטב הרצאותיו של דובנוב ב„אקדמיה“ שוקעו אחר כך בספרו ההיסטורי הגדול, „דברי ימי עם עולם“, וביחוד במבואות לתקופות השונות שבספרו. ומבחר ההרצאות של מ. ל. וישניצר בתולדות הכלכלה היהודית הרי הן שקועות בתוך ערכיו הכלכליים שבאנציקלופדיה (עיון אנטישמיות, גיטו, קהל, ועד ליטאי, חזקה, מוכסנים, בעלי מלאכה, מסחר) ובמאמריו לתולדות הארצות והערים (ברנדנבורג, גרמניה, וורשא, וינא, פולין, פרוסיה, פרנקפורט, פראג, שלזיה, רוסיה, אוקראינה וכו'), ביחד — אוצר כלום של ידיעות, ישנות וגם חדשות, שהושחלו כולן על חוט מחשבתי עיקרי שהוא פיתח בהרצאותיו ושמש המשך למחקריו של קארו ולתורותיו של ברוכוב. לפעמים גם ניסה לשתף את עצמו לברוכוב וכתב את הערך יחד אתו (ע"י וינא). והורות לקשריו עם ההיסטוריונים היהודים, בני דורו, שמחוץ לרוסיה, הרחיב את החוג גם של משתתפי האנציקלופדיה וגם של סופרי הרבעון ההיסטורי „יבירייסקאיא סטאריןא“ שערך דובנוב, והכניס כרחוק את המלומדים שהיו אז צעירים, את אומברטו קאסוטו מאיטליה, שהתפרסם בשל ספרו על תולדות יהידי פלורנץ — לפני שניחשו כלל שהוא יהיה אחר כך פרופ. מ. ד. קאסוטו, חוקר התנ"ך שבאוניברסיטה העברית — ואת ידידיו הפרטיים את איגנץ שיפר ואת משה שור ואת מ. בלבן וגם סייע בדי צעירי תלמידיו מקרוב להתאמן שם בפרסום מחקריהם. ובראשית שנות המלחמה הראשונה, כאשר האנציקלופדיה הגיעה לסיומה, ויחד עם זה גם גברה ההתענינות של האינטליגנציה היהודית ברוסיה בחקר ההיסטוריה היהודית, היה וישניצר אחד היוזמים והמבצעים הראשיים של המפעל ההיסטורי המונומנטלי החדש — לפרסם היסטוריה של העם היהודי כולו, ושל יהדות רוסיה במיוחד, בחמישה עשר כרכים, כתובים כולם מחדש ע"י חבר היסטוריונים, איש איש במקצועו, וכולם יחד „יבררו ויבהירו את ההתפתחותם של חיי האומה ואת ההווי המשפטי והכלכלי שלה“ בכל הזמנים. הוא שפעל הרבה לריכוז האמצעים, ולבחירת המשתתפים ולחלוקת התפקידים, והוא גם שחבר את „הסקירה הכללית של ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של יהודי פולין ורוסיה“, שבה נפתח הכרך ה-11 של ההיסטוריה, הוא הכרך הראשון של תולדות יהודי פולין ורוסיה; בכרך הזה גם פרסם את מחקריו הגדולים על המסחר היהודי וההכירה היהודית (יחד עם יצחק שיפר) ועל ארגוני בעלי המלאכה היהודים, ובה החל גם את המסה שלו על התנועה הפראנקאית (ואח"כ הוסיף ופרסם בהוצאת האקדמיה הרוסית גם את „המכתבים האדומים“ ששלח פרנק לקהלות ישראל ב"1800 ואח"כ את זכרונותיו של ר' דוב מבלוכוב).

הספר ההיסטורי הקולקטיבי הזה שהתל להופיע בהוצאת „מיר“ בפטרבורג

היה שיא מפעליו וחזונוותיו המדעיים של ד"ר וישניצר, בפסגת התעלותה של ההיסטוריוגרפיה היהודית בגולה הגדולה והמפאירה של רוסיה, לפני הערב שמשה —

ואכן לא הספיקו להופיע שני הכרכים הראשונים של המפעל (11, הוא הראשון לתולדות יהודי רוסיה ואחריו הכרך הראשון לתולדות כל האומה) וירר המסך. נגזר האלם על היצירה הרוחנית של יהדות רוסיה. טובי חכמיה הוגלו לכל עבר והתכנית המדעית הגדולה ירדה לסמיון, כרדת אתה יחד כל אחיותיה כמותה, הגדולות עם הקטנות...

וישניצר גמלט לגרמניה, והיה לאימגראנט.

ואם כי וישניצר לא היה כלל חניך רוסיה מנעוריו ואת ימי נעוריו בלה בברודי ואת האוניברסיטה בקר בוינא ובברלין, ולרוסיה לא הגיע אלא בהיותו איש מבוגר, והשפה הרוסית לא היתה כלל שגורה בפיו בראשית בואו, וכל שנות עשותו בפטרבורג לא היו אלא את החלק העשירי מכל שנות חייו עלי אדמות, בכל זאת היו אלה שבע שנות רוסיה השנים הגדולות והמכריעות שבחייו, ומשנחרכה עליו יהדות רוסיה — דומה כאילו נחרב עליו עולמו, ולא הוסיף עוד להכנות שוב.

באין מוצא אחר הלך וישניצר לבין העסקנים והיה בברלין למנהל "ההילפס-פאריין" היהודי-גרמני במקומו של ד"ר ברנרד כהן, שהתמסר לעבודת ה"ג'וינט" בניו-יורק. הוא החל לספל בסידור ההגירה היהודית מארצות המלחמה לארצות השקט היחסי, ותוך כדי סידור וטיפול ניסה גם לרשום ולחקור את פרטי התהליך הזה, עד אשר הצטרף בידו חומר רב שהיה אח"כ לספרו השימושי על תולדות הטיפול בהגירה היהודית בדורות האחרונים, שפרסם אח"כ באנגלית *To dwell in New-York—safety*. אשתו, ד"ר רחל ברנשטיין, מי שהיתה תלמידתו בפטרבורג, חוקרת תולדות האמנות רבת ידיעות ומטיבת טעם, החלה אף היא לרכז את מעינה בחקר האמנות היהודית והיתה שותפת לו עוד בימי התכניות הגדולות ברוסיה והוסיפה לטוות את יצירתה על ידו גם בשנות גלותם. וכשהוצאנו בברלין בשנת 1916, במערכת ה"רונדשו" את הקובץ הספרותי לפסח "Treue" (אמונים) שי לחיילים היהודים שבשדות הקרב, הזמנו אצלה את המאמר על דמות משה בציוריהם של רמברנדט ואיזרעלס, והמאמר עשה רושם רב בשעתו. וכשהוסיפו פליטי האינסולגנצ'יה היהודית מרוסיה להתרכז בברלין, יומה היא וערכה, בעזרת בעלה ובהשתתפותו, ובהשתתפות תלמידיו מפטרבורג ברוך קרוא וצבי ויסלבסקי את הרבעון היהודי האמנותי "רמון", שהפתיע את קוראי הספרות היהודית והעברית ביפיו ובהדורו. אולם כאשר צץ במפגיע, כן חש ונעלם.

בינתיים החלה להופיע בברלין האנציקלופדיה היהודית מיסודו של "אשכול" והעורכים זכרו את מפעלו של וישניצר באנציקלופדיה הרוסית והזמינו אצלו מאמרים והוא מזמן לזמן, בין עבודה מעשית אחת לחברתה, גם כתב לאנציקלופדיה, אולם תכניתו המדעית הגדולה לא היו לו עוד. לא זאת האוירה ולא זה משק הכנפים.

בקש להתמסר כליל לעבודות הארגון והסיוע גם החל לעשות חיל ולראות בכך לפחות את הגמול על חלומותיו המדעיים שנהרסו, והנה קפצה השואה. ההיטלרסטית והחריבה גם את האוהל החדש הזה, אשר תקע לו בבירת גרמניה.

מחדש נסל את מטה הנרודים והיה לאימגראנט בפעם השלישית, והפעם — טלטל אותו הגורל לבבל שבניו-יורק ואל השפה האנגלית, שלא היתה שפתו —

ובינתיים קפצה הזיקנה ובאו התראות של מחלה, וזכרונות התכניות הגדולות חוורו.

תיתי לה לייווא בניו־יורק, ולוועדה ההיסטורית שלה, ששמרה לו חסד פטרבורג וקרכה אותו לתוגה, ותיתי לה לשיבת־האוניברסיטה, שבסוף ימיו גם חידשה לו קתדרא לתולדות ישראל.

עשרות שנים חלפו ללא כל קשר מעשי בינינו — —

לימים, בשנת 1952, עברתי את ניו־יורק, ובדרכי הרציתי גם בוועידה השנתית של יו"א (על כתב היד של זכרונות ר' ליב בר' עוזר, השמש מאמשטרדם), ומה הופתעתי לראות, בכורה הראשונה, את מורי מנעורי, את מ. ל. וישניצר, שלא ראיתיו כבר כארבעים שנה, יושב ממולי ומקשיב לדבריי, ועם תום הרצאתי, עלה על הבמה ובדברים נרגשים מאוד סיפר ברבים על השנים ההן שבהן שמעתי תורה מפיו. בפעמתי לדעת כי אף הוא זוכר את השנים ההן, לא פחות ממני — — וכי יקרו לו השנים ההן.

וכאשר צצה בארץ המחשבה לתכנן ספר על תולדות יהודי רוסיה — מקורם במסגרת של „יד ושם“, ואח"כ מטעם ועד מיוחד של יוצאי רוסיה — ושליחי המחשבה הזאת באו לפנינו וניסו להציע לו לעלות לארץ, יחד עם רעיתי, ולהתמסר כאן לביצוע התכנית המדעית הזאת, שמספר האנשים המסוגלים לעשותה כה פוחת והולך — קרנו עיניו העששות מזוי עצור, כאילו באנו לבא לו את גוגת השחר עם הערב היום — — ובעגועים רבים נאחו בהצעה המפתיעה והמבטיחה הזאת שכה רצה בה וכה לא פלל להגשמתה.

ועל אף כל המעצורים, שאינם חסרים לעולם, קם ועלה, ורעיתי אתו, היא — לתכניתיה לחקר אמנות בתי הכנסת בארץ, והוא עם תכניתו הישגה־החרשה, זו שרקם עוד בפטרבורג בשביל הוצאת „מיר“ בשנה האחרונה לפני מלחמת העולם הראשונה ושהוא אמר להנחילה עתה, כשהיא מעובדת ומשוכללת וממוינת לספריה ולפרקיה, לקוראי העברית אשר במדינת ישראל המוקמת...

לילות כימים עשה כאן בירושלים בהכנתה ותקונה של התכנית, ולהחיעצות חברים עם ההיסטוריונים בארץ השותפים לו למבצע, עד אשר ראה אותה כשלמה, כלולה לפרסיה, הוא הספיק לבקר בערים אחרות שבארץ להרצות עליה במסיבות המעוניינים בכך, קבע גם את חלקו בעבודה, ונוכח לדעת כי שליחותו הנכספת נסתיימה. הוקם חבר המלומדים שגשג לביצוע והוא כבר עמד לשוכ לביתו ולבנו ולהרצאותיו בשיבת־האוניברסיטה אשר בניו־יורק, אשתו יצאה לפניו על מנת לבקר עוד את בתי הכנסת שבספרד, והוא עמד לצאת אחריה.

כגולת הכותרת של חייו ראה את המבצע העברי ההיסטורי הרוסי הזה, משהו מחן הראשית של שחר ציוניותו אשר בברחי היה בה וגם מברכת היבול העשיר אשר זרע וקצר בשנות הזוהר של ההיסטוריוגרפיה היהודית שלו בפטרבורג הרוסית, ומשסיים את שליחותו זאת, כאילו סיים כל שליחותו בחייו. בכ"ט תשרי תשס"ו, אור ליום המראתו בחזרה משדה התעופה בלוד אל מעונו שבניו־יורק, נח נפשו של מורי, ד"ר מ. ל. וישניצר, והוא כבן שבעים וארבע, הוא סר למלוו שבת־לאכיו, ארו את הפציו ועם ספרו ביד נרדם לעד — — —

נתן גורן - גרינבלאט

יש אנשים, המרכיזים בקרבם כמו במנסרת זכוכית את כל קרני האורה, כל צבעי הקשת של תקרי פתם. כזה היה נתן גורן, יליד ליסא שנפטר בתל אביב. היה בו הרבה מן היצירה אבל עוד יותר מכוח קליטה. הוא ספג כתורה לא רק תורה, אלא גם ספרות ומדע. ביחוד ספרות. איש לא יכול להשתוות אליו ביסודיותו בלימוד ספרות. היה בקו ממש "על הדף" בכל חדרי הספרות העברית (ולא רק העברית, ולא רק אידיש, אבל ביחוד עברית ואידיש). כל שיר שנדפס אי שם אי מתי מאת אי מי — הוא הביר אותו. לא יכול לבלי להכיר. מה

שייך? אפשר שלא לדעת תוספות דיבור המתחיל פלוני? את כל ההתמדה, את כל ההתלהבות של תלמוד תורה הכניס לספרות. הוא היה היחיד, שמילא בספרות תפקיד המתמיד והעילוי שבתלמוד. רק אדמת ליסא יכלה להצמיח פרי הילולים זה.

היה ציוני וחלוץ, היה פועל ציון בגולה ואיש מפא"י בארץ. אבל קודם כל היה עברי, נאמן הלשון והספרות. בדחילו ורחימו של חסיד למרות היותו ליסאי, התיחס לתרבות העברית. כל ימיו הרצה ולימד והדריך וביקר וחיבר והפיץ ספרות. "העברית העברית העולמית", שהקדיש לה שנים של עבודה, עומדת להוציא ביבליוגרפיה של כתביו, ואין ספק שמספר מאמריו יגיע למאות רבות ומספר נאומיו והרצאותיו אין לו חקר. ומי ששמע אותו נואם יודע, שלעולם לא נתפס לשיגרה. תמיד יצא הדברים מעומק לבבו.

עיקר תלמודו היה בקובנה, עיקר השכלתו באה מווילנה, והתלהבותו לספרות באה לו מאודיסה. הוא התאהב גם בגמרא, גם בהשכלה הכללית וגם בספרות העברית אבל בספרות ביותר. מועטים הם אפילו הסופרים, שהספרות העברית היא להם פולחן כזה. זו ירושה לו מברדיצ'בסקי, מקלוזנר שיחיה. מברגר, מלתובר, אסון

הוא לספרותנו, שמעריצים כאלה אין לה אלא אחד בעיר ושנים במדינה. עוד אחד כזה הוא דניאל פרסקי, יבדל לתיים, באמריקת. גורן נשא דגל הספרות ברמת.

מרוב אהבה לספרות לא ראה בה אוון. לעולם לא מתח בקורת על ספר או סופר. הכל טוב ויפה, בכל יש ניצוץ. הוא תיווך בין הניגודים, גישר בין האסכולות, לימד בזכות כל נתקף, חיבב את הספרות על תלמידיו ושומעיו. התהלך עם גדולי הסופרים, שימש תלמידי חכמים גדולים, אבל לא נדחק ונשאר למרות הכל בצל, גם בספרות וגם בציבור. אחרים, ירודים ממנו בפדגוגיה, בדעת, ביושר, בנאמנות, טיפסו ועלו בסולמות ההוראה, העסקנות הפדגוגית והספרותית, העריכה, הפקידות המפלגתית והציונית. הוא עבד כל ימיו בענוותנות ורק לפעמים היה קובל בצורת בדיחה על העוול.

רוב דבריו היו בקורת, זאת אומרת הערכה ספרותית. הוא גם טיפל בבקורת כסוג וחיבר ספרים על הבקורת בספרות העברית החדשה. ניסה כוחו בסיפורים, אבל לא הצליח. היה נענה מאין כמוהו להשתתפות בעתון, בקובץ, באנציקלופדיה, בנאום באספה, בישיבה בועדה, בביקור חבר, בסיוע לחבר. היה בעל מדות. קובץ מבהר מאמריו עתיד לגלותו בשיעור קומתו. השבח הגדול ביותר שאפשר לומר עליו הוא שהיה מטובי בני היהדות הרוסית השרשית, גורן ארנן, דביר המוצנע.

"אלתירא" אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה. דו"ח על פעולות בשנת תשס"ז

פעולות השנה הצטיינו במאמצים מיוחדים לביצור "העבר", בטאנה של האגודה, בחומר וברוח ולעשותו כימה מרכזית של חוקרי יהדות רוסיה ואישיה שהשתתפו בעצמתם כעשיית ההיסטוריה, משני קבוצי היהדות הגדולים, ישראל וארצות הברית, נעשו הצעדים הארגוניים להדוק הקשרים עם החוקרים היהודים מארצות הברית לשם שיתופם במחקריהם ב"העבר" ולהרחבת השתתפותם של חוקרים צעירים מישראל העובדים במערכות ההיסטוריה נרפיה של יהדות רוסיה. כן ננקטו האמצעים להציל ולפרסם את החומר הרב מגזי הארכיון של "העבר" מפטרבורג, שהועבר ע"י ההיסטוריון שאל גינזבורג ו"ל לארצות הברית. הזכרונות של רחל פיינברג הומצאו לנו על ידי מר י. רבקינד מתוך ארכיון זה. מאמצים אלה הוכתרו בהצלחה, ובהזכרת זו כבר מתפרסם בחלקו חומר חשוב ורכבונני מהכיוונים הנ"ל, בהתאם למגמות שהתוונו לעצמנו, ושפע חומר נותר מחכה לפרסומם בחוברות הבאות.

מקור הראה נוסף להרמת קרנה של בימתנו שימשה המסיבה הנאה שנערכה ע"י נשיא המדינה והגברת רחל בן צבי כביתם בירושלים ביום כ"ד בטבת תשס"ז (8.1.56) לרגל הפעם החוברת השלישית של "העבר". במסיבה זו באו לידי ביטוי רגשי ההערכה וההוקרה שבית הנשיא רוחש למפעלנו.

בין הפעולות הארגוניות יש לציין את המסיבה שנערכה ביום ח' באייר תשס"ז (19.4.56) טעם האגודה ומערכת "העבר" לכבוד מר חיים ליברמן, הסופר והזונה הדעות, איש רוסיה, חבר מערכת ה"פורבס" בניו יורק. מר ברוך קרוא (שהעריך במיוחד את פעולתו של ליברמן, בפולמוס על טהרת עיקרי היהדות, מר צבי הרבני מירושלים (מתרגם ספרו של ח. ליברמן על שלום אש) ומר י. גראנאטשטיין, הסופר הערסילאן, עמדו בדבריהם על מלחמתה של תירה בכתבי ליברמן, הסופר יוחנן טברסקי גאם על ליברמן המבקר הספרותי והמחפש את הדרך לשלמות. מר י. ל. יונתן, בן עירו של חתן המסיבה, הפליג בזכרונות על חסידות וולין ארץ מוצאם המשותפת. חתן המסיבה סיים בדברי זכרונות על יהדות רוסיה ואמריקה. הנעימו את המסיבה גב' לאה ישראלית בסרקי חזנות והגב' ליברמן ברקלומים מפרשת השואה.

יש לציין את תרומתו ואדיבה של בית הנשיא בסך 250 ל"י: שתרם ל"העבר", ואת ההקצבה הנוספת של הקרן ע"ש רחל וי. ל. גולברג בסך 250 ל"י לחוברת ד' של "העבר", ובהקרה מיוחדת את מסירתו של מר יעקב בוקשטיין התורם ומתרים לספסל ומגצל את קשריו הציבוריים לשם ביסוסו הכספי של "העבר".

בנק א"י לדיסקונט בע"מ

שרות בנקאי מקיף

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על 120 מיליון ל"י

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל

קבלנים לבנין. סלילת כבישים, עבודות נמל
ועבודות צבאיות אחרות
בעלי מפעלי חרושת לייצור מתכת, זכוכית,
גומי, קרמיקה, מלט, חמרי בנין ומוצרי אבן
אינסטלציה סניטרית, חשמלית וכנית.

למעלה מ־30 שנות פעילות חלוצית
לבסוס אשיות המדינה ולפתוח משקה

בעבודות בנין ופיתוח נרחבות ומקיסות המבוצעות על ידינו בכל רחבי
הארץ, ממדומי הגליל ועד למרחבי הנגב וכן בארצות השכנות.

במפעלי תעשיה וחרושת בענפי יסוד חיוניים המוקמים והולכים על ידינו
בהתמדה והמשתלבים במערכת הייצור, להבטחת אספקה עצמית, לצמצום
הייבוא והגברת הייצוא.

בניצול אוצרות הטבע — מחצבים, קדוחי נפט ומים — המהווה משימה
ראשונה במעלה להבראת משק ארצנו.

יחידות משק פעילות בייצור ושרותים בשנת 1955 — 190
התעסוקה הכללית בשנת 1955 — 30,000 איש בקירוב
מחזור הפעולות הכללי בשנת 1955 — 190,000,000 בקירוב

משרדים בערים וכמחשבים

ירושלים	תל-אביב	חיפה
רח' בנייה 1	רח' אלנבי 11 פס'ג	רח' יבנה הדר הנרמל
טל. 431517, ת. ד. 1344	טל. 60317, ת. ד. 1267	טל. 66501, ת. ד. 4854

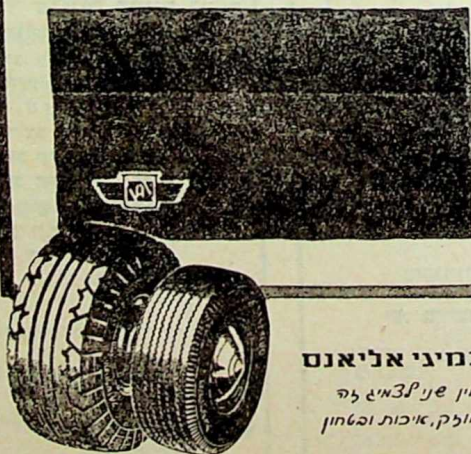
ציון חברה לבטוח • בע"מ •

א. ש. י. ט.

היים - תאונות

זהו בית היוצר...

של צמיגי אליאנס

אין שניצאם לה
לחולק, איכות ופסחון

מפעלי צמיגים וגומי בערבון סוגבל
חררה

אליאנס

ב ר מ ז ש ל ו ם

ק ב ל ז ל ב ב י ז

ת ל - א ב י ב

אלובי 32 • טלפון 5328

מ נ ו ר ה

חברה לאחריות ולבטוח משנה בע"מ

תל-אביב

בנייני בנק אחד העם 13, טל' 4283-45

טלפון מחלקת ביטוח חיים : 67916

סוכנויות כלליות :

ש. בן-שמעון ושות'

ירושלים, בנין מצפה, טל' 3744/5287

המשרד המאוחד לאחריות בע"מ

חיפה, בנין התורג, טלפון 2564

הסתדרות הפועל המזרחי בא"י „משכנות"

הברה ליסוד שכונות דתיות בע"מ
המשרד הראשי :

תל-אביב, רחוב לילינבלום 27

ת.ד. 2770 — טל' 4529, 4520

סניפים :

ירושלים : רחוב בן-יהודה 6, טל' 2008

נתניה : רחוב שער הנאי 2,

חיפה : רחוב החלוץ 29, טל' 2213.

סניפים בחוץ לארץ :

ארצות הברית • אירופה

שכונות :

בני-ברק, כפר-אתא (קרית

פרוססינג)

למת גן ב' (רמת יצחק) ראשון-לציון,

פתח-תקה,

מגדיל, רחובות,

כפר-סבא, ירושלים,

רעננה, חיפה — קרית אליהו

נתניה, קרית שמואל,

חדרה, תל-אביב,

הרצליה, בת-ים,

פרדס-חנה, באר-שבע.

תהנה מטפול שוויצרי

סיסה באוירן של סוויסאייר היא חוויה בלתי נשכחת: מאכלים משובחים... כל דרישה נענית עוד בסרס בקשת... בקצור, הנוחיות והשרות שמצפים להם ממלון שוויצרי

כל יום שלישי

לוד - אמונה - ג'נבה - ציריך
ניירוק, לונדון, יוגה, רומניה, פראג, ריו דה זנירו וכד

פנה אל סוכן הטיסות שלך

SWISSAIR
EUROPE MIDDLE EAST USA SOUTH AMERICA

החברה הא"י לקרור והספקה

בערבון מוגבל

תל-אביב
חולון (אזור)

חיפה
תל-חנן

- * המומחים לשמירת התוצרת
- * שרות מהיר ויעיל ללקוחות
- * מפרעות על החסנת סחורות

לוד זר ה חברה לטקסטיל בע"מ

חולון, ת.ד. 34, טל. 82117*8

מייצרת:

- גרביים: לבנים:
ניילון • ס.מ.ר.ק. • צמר • טריקו
צמר • כותנה • משי • מלאכותי
בגדי תינוקות

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית לאספקה של העובדים העבריים בישראל בע"מ

תל-אביב, בנין המשביר המרכזי, דרך שלמה, ת. ד. 130, טל' 84211-8
ח.י.פ.ה. ת. ד. 295, טלפון 67941-9, ירושלים, ת. ד. 438, טלפון 3854
באר שבע, טלפון 5

חברות עוזר למסחר:

המשביר לצרכן, המשביר לעולה, המשביר חברה מאושרת ליבוא ויצוא בע"מ, מעבר בע"מ, חברת הדלק הישראלית בע"מ, "המשווק" בע"מ, "לים" בע"מ (בעלות חלקית), שווק בוטנים וכותנה בע"מ (בעלות חלקית).

מפעלי התעשייה:

"שמן" תעשיית סמנים א"י בע"מ, חיפה / "טלילים" בע"מ — מפעלי טכסטיל יאזור / "מנקור, קרוד וקרח" בע"מ — ירושלים, תל-אביב, יפו, באר-שבע / "מפעלי נייר של המשביר" בע"מ — ירושלים / "טהנות הקמח של המשביר" בע"מ — תל-אביב, יפו, באר-שבע / "הזרע" מוסד משותף של המשביר המרכזי ומשקי העובדים בע"מ / "דשנים והמרים תימיים בע"מ — חיפה (בעלות חלקית) / "גשר" מפעלי מלט פורטלנד א"י בע"מ — חיפה (בעלות חלקית) / "המלחים" בע"מ — מפעלי מתכת — פתח-תקוה (בעלות חלקית) / "המגפר" בע"מ — חיפה (בעלות חלקית) / "לחמנו" מפעל שתופי לאפיה בע"מ תל-אביב (בעלות חלקית) / "פשתן" בע"מ — מפעל לתעשיית סיכים — באר-טובה (בעלות חלקית) / "צנורות" בע"מ חברה משותפת ליבוא בע"מ — רמלה (בעלות חלקית) / "מפעלי סוכר ישראליים (1951) בע"מ — ביח"ר לסוכר — עפולה (בעלות חלקית).

מומרות כספיים:

המשביר המרכזי (כספים והשקעות) חברה בע"מ / אשיות בע"מ / קרן לקואופרציה צרכנית בע"מ / קרן ליצרנים ועירים / קרן למבטחים / קרן להלבשה ולמלאכה / קרן לתעשייה בקיבוצים ובמושבות.

בנק הפועל המזרחי בע"מ

תל-אביב, רח' לילינבלום 27א'
טל' 67885—67886

סניפים:

ירושלים, רח' הרצל, בית בורי, טל' 5181
נתניה, ככר ציון, 26, טל' 321.
כפר-סבא, רח' השרון, טל' 268.
בת-ים, רח' ירושלים 32, טל' 9593.

ההון הרשום: — 400.000 ל"י

כל עסקי בנק
מחלקה מיוחדת לכל סוגי הבטוח

"הבונה" חברה קבלנית לבנין של הפועל המזרחי בע"מ

חוציאה לפועל

עבודות בנין

כיוב וכבישים

בעיר ובכפר

המשרד הראשי:

תל-אביב, רח' לילינבלום 27א', טל' 67632-3

סניפים:

ירושלים, רח' ב'יהודה 3, טל' 4015

חיפה, רח' החלוץ 29, טל' 2213

רחובות, רח' הרצל 194, טל' 434

נתניה, בית הפוהמ"ז, טל' 218

«מקוריית»

חברת מיב בע"מ

חברת המים הלאומית בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב הנגב 11,

ת.ד. 2704, טלפון 8-67445

נחצבו אבני היסוד

של הקרן לבטוח פועלי הבנין

ועבודות צבוריות

בעשר שנות קיומה הרחיבה קרן הביטוח לפועלי בנין ועבודות צבוריות את הזכויות הסוציאליות. שיכללה את ענפי העזרה והיתה לגורם מבריע בחיי ציבור פועלי הבנין: בשיכון, במקרה מחלה ותאונה, בחופשה, בשמחה ובמצוקה.

בשנת ה'11 לקיומה של הקרן החליט מרכז הסתדרות פועלי הבנין להפעיל שתי קרנות חדשות, במסגרת קרן הביטוח הכללית:

(א) **קרן השיקום**, לעזרת הפועל הפורש ממקצועו מאונס (בריאות, נכות חלקית וכו'):

(ב) **קרן פנסיה**, להבטחת עתידו של פועל הבנין, לעת פרישתו ממקצועו בגיל הפנסיה.

שתי קרנות אלו מהוות שלב נוסף ורציני ביותר בסולם הזכויות הסוציאליות של פועלי הבנין.

במשך שנים שאלו פועלי בנין שאלה כאובה ומדאיגה: מה יהא עליהם בכוא השעה, בה יאלצו לפרוש מעבודתם הקשה בבנין? מאין יבוא עזרם? שתי הקרנות הללו: קרן השיקום וקרן הפנסיה יש בהן תשובה מברעת לשאלה כאובה זו, פעולות קרן השיקום יורגשו עוד השנה ועזרתה תורחב ותלך עם התוספת של 0.8% לקרן הביטוח.

קרן הפנסיה שגבייתה חלה רק מ'1 במרס ש. ו. תתחיל לפעול תוך תקופת זמן מסויימת ובקרוב תשולם פנסיה לפועלי בנין — חברי הקרן. שיהיו זכאים לה, לפי התקנות. מרכז הסתדרות פועלי הבנין יעשה כל מה שבגדר האפשר שהגיל הזכאי לפנסיה, יהיה מופחת מזה שנקבע כמוסד לביטוח לאומי.

עם הנהגת תשלום לקרן פנסיה (2% ע"ח המעביד ו-2% ע"ח הפרעל) לא התעלם מרכז הסתדרות פועלי הבנין ממצבו של פועל הבנין שאינו קל בלא-הכי. אולם הכריעה ההכרה בחשיבותה המרובה של קרן הפנסיה לחבר ולמשפחתו. ובכוא הזמן — ירע הפועל להעריך התלטה זו ויברך עליה. מפעל זה, בא להפוך שאיפה ישנה — למציאות חדשה.

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

(א) „דור לדור“

(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת זקנתו
ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

(ב) „מציב“

(נוסד בשנת 1937)

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.

חברי ההסתדרות הנוכחים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל
הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
האיגוד הארצי של פועלים חקלאים שכירים

קרו ביטוח לפועלים חקלאים שכירים

מבטיחה זכויות סוציאליות לעובדים בחקלאות

תל-אביב, רחוב יהודה הלוי 38

ת. ד. 2910 — טלפון 67437-8

„הארגז“

בע"מ

תל-אביב, ת. ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

יד-אליהו, טלפון 66657

נוה-שאנן, 11972 67531

הצינקוגרפיה הא"י
אגודה שתופית בע"מ

מוציאה לפועל

עבודות קלישאות שונות,

באיכות מעולה

תל-אביב, רחוב לבונטין 30, טל. 67113

ה ס נ ה

חברת הביטוח הגדולה בישראל

▲ ביטוח חיים

▲ נזקי רכוש וגוף:

אש • גניבה ופריצה • תאונות אישיות
דודי-להץ • מכוניות • אחריות המעבידים
צד שלישי • ימי • כספת • כסף בהעברה

עוסקת בכל סוגי הביטוח

המשרד הראשי: תל-אביב, רח' לילינבלום 44, מלפון 4451, 4431

סניפים וסוכנויות בכל הארץ

חברה-בת: סוכנות לביטוח כללי בע"מ, טלפון 5024, 67672

בנק הפועלים בע"מ

נוסד בשנת 1921

סה"כ אקמיבה 90 מיליון ל"י

כל עסקי בנק:

שרות חסכון ונאמנות

העברות כמטבע-חוץ,

שיקים לנוסעים (Travellers' cheques)

19 סניפי הבנק, ו-50 משרדים של

קופת המלוה וחסכון של העובדים

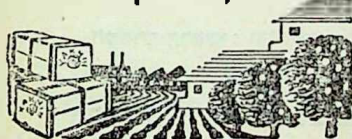
• ל ש ר ו ת ך •

הבנק של האדם העובד ושל המשק היוצר

יכין-חקל

עיבוד פרדסים
שיווק פרי הדר
נטיעה חדשה
גני-ירק
התישבות עממית
תעשייה חקלאית
שיכון משקי עזר

«תנובה»

מאגדת על יכרות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ. לשווק תוצרת חקלאית ותעשיית מזון. **משווקת** את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים סיסטמיים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשיות מזון מתוצרת חקלאית.

המשרד הראשי: תנובה מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב, בית "תנובה", רח' יהודה הלוי 17, ת. ד. 265, טל' 62126—5655—67486.

„תנובה“ משווקת למעלה מ-75 אחוז מכל תוצרת המשק החקלאי העברי המעורב

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית
לשווק תוצרת משקי
העובדים העברים בע"מ

הכתובת:

שדרות רוטשילד פנת מזא"ה (73)

ת. ד. ת"א 607

טלפון: 2-6001

תנועת המושבים והארגונים

רעיון המושב המקפל בתוכו את האחריות ההדדית ביחד עם היוזמה האישית שבמשק האינדיבידואלי. התנושב כארבעה עקרונות המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ. ואלה הם: (1) קרקע לאומית (2) עבודה עצמית. (3) עזרה הדדית. (4) קניה ומכירה משותפת.

כיום בפרוט השנה הליג לקיום המושב מונה תנועת המושבים 198 כפרים, מהם 64 מושבי עובדים ו-139 מושבי עולים (הכפי רים החדשים שנסדו לאחר קום המדינה מכונים בשם זה בתקופת המועמרות). בין מושבי העובדים ישנם 17 מושבי עולים לשעבר שכבר נתקבלו כחברים לתנועה.

בסוף תשי"ג היו במושבים קרוב ל-64.000 נפש. בראשית תשס"ו הגיע שטח הקרקע המעובד ל-750.000 דונם, מהן שלחין — 70.000 ד. ראשי בקר — 22.000, פרות חולבות — 13.000, עופות — 1.350.000, ייצור החלב — 44.000.000 ליטר (50%) מהייצור בכלל ההתישבות העובדת, ייצור ביצים — 150.000.000 (60%), ייצור ירקות — 55.000 טון, ייצור תפוחי-אדמה 6.000 טון.

ק ר ד י ט למלאכה

אגודה קואופרטיבית
ארץ-ישראלית בע"מ

תל-אביב, רח' לילינבלום 23
ת. ד. 74 — טלפון 5275
(נוסד ב' 1923)

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות,
עו"ש, חסכונות, חסכונות לזמנים
ארוכים, השלשות, גבית שטרות,
העברות לכל חלקי הארץ.
הכל במיטב התנאים.

ק ר ד י ט ג ו מ ל י ן

אגודה הדדית בע"מ

*

המשרד הראשי:
תל-אביב, רח' הרצל 14

*

סניף הצפון:
ח. ד. 128 — טלפון 5137
תל-אביב, רחוב אבן-גבירול 143

*

כל עסקי בנק קואופרטיביים

« מ ס ר »

חברה הדדית להלוואות
וחסכונות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בא"י)
תל-אביב • ירושלים • חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: תל-אביב, שדר' 79, טל' 62444
סניף ירושלים — רח' ד. ילין 5, טל' 4867
סניף חיפה — רח' הרצליה 38, טל' 66780

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

.

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

.

תל-אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפון 67808

אשראי וחסכון של הציונים הכלליים. אגודה הדדית בע"מ
רחוב לילינבלום 32, טלפון 5056, תל-אביב

מחן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, עו"ש, חסכונות לזמנים ארוכים,
השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מפי העיריה וכו'.

הלואה וחסכון, יפו - תל־אביב

אגודה החדית בערכון מוגבל

תל־אביב, רחוב הרצל 21, ת.ד. 151, טלפונים 6061*2*3

סניפים:

- (1) שדרות קה"ק 47 פנת דיונוף, טל' 23673
- (2) רחוב לוינסקי 63, טלפון 66596
- (3) יפו, רחוב תרשיש 3, טלפון 81438
- (4) יד־אליהו, רח' לוגרדיו 23, טל' 4278
- (5) הדרייוסף, שכונת עמידר
- (6) ככר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58
טלפין 23940
- (7) התחנה המרכזית, רח' הגליל 3, טל' 5769
- (8) שכונת מוגסיפירי, דרך פתח־תקוה

ליום 1 במרץ 1956:

- (1) מספר החברים — 67.122
- (2) ההון העצמי (לרבות קרנות המלאי) — 1.862.558
- (3) פקדונות וחסכונוֹת לכל הצורות — 22.908.114
- (4) יתרת תיק ההלוואות — 24.427.902
- (5) השתתפות אחרים בירת תיק ההלוואות — 3.307.288

בנק למלאכה בע"מ

המרכז:

תל־אביב, רח' מרכז בעלי מלאכה 16
טלפון 5632

סניפים:

ירושלים, רח' בן יהודה 9, טל' 2120
חיפה, רח' ארלוזורוב 9, טל' 3432

הבנק של בעל המלאכה

והתעשין הזעיר

כל עסקי בנק

המפדה האזרחי

המשרד הראשי:

תל־אביב, שדרות רוטשילד 28א',
טלפון: 4281, 4282

מוסדות ומחלקות:

שכון אזרחי בע"מ

עודד בע"מ

מיסודם של הסוכנות היהודית
והמפדה האזרחי

מרכז לנמילות הפדים

מיסודם של הסוכנות היהודית
והמפדה האזרחי

מחלקה למלאכה ולתעשיה

בנק למסחר בע"מ

תל־אביב

כל עסקי בנק

בתנאים נוחים

רח' לילינבלוט 42

ת.ד. 1992, טלפון: 62410

התאחדות בעלי התעשיה בישראל

המרכז: תל-אביב, רח' מונטיפיורי 13, ת.ד. 297, סל' 6361

סניפים: חיפה, רח' הנאמנים 8, ת.ד. 639, סל' 66233, 4580

ירושלים, רח' בן-יהודה 7, ת.ד. 526, סל' 2749

המוסדות המסונפים:

תעשיות א"י בע"מ

כל עסקי בנק עם מפעלים תעשייתיים
החסנת חמרי גלם • בטוח תעשייתי

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

אספקת גלמים לענפי הייצור

בנק ישראלי לתעשיה בע"מ

תל-אביב

רח' מונטיפיורי 13,

ת.ד. 2297, סל' 4311-23

★

חיפה

רח' הנאמנים 8

ת.ד. 639, סל' 2367

כל עסקי בנק

עם מפעלים תעשייתיים

אגרו בנק

(בנק לחקלאות ולבנין לא"י) בע"מ

תל-אביב, רח' אלנבי 65

ת.ד. 161, סל' 4244-45

★

כל עסקי בנק

בתנאים נוחים

בנין בתים משותפים
במרכז רמת-גן והסביבה

צני סבירסקי ושות'

קבלנים לבנין

רמת-גן, רחוב ארלוזורוב 9

כרמל מזרחי

יינות ליקרים. קוניאק

יקבי ראשון לציון וזכרון יעקב

„ארגמן“ בע”מ
מפעלים לצביעת
טכסטיל

בני ברק
מלפון 316122

רק תה ויסוצקי וא לא אחר

WISSOTZKY TEA

כאן תמצאו

גולדן פאקאג

כי הוא הטוב ביותר

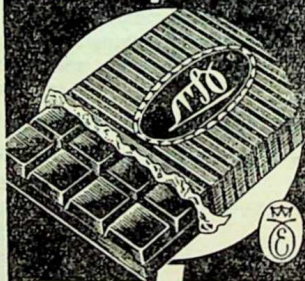
צ י נ ק ל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקאה
והמטרה נידת

מאלומיניום בקוטרים — 6"–2"
מפלדה מגולבנת בקוטרים 3", 2"
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלתי
שבירה בקוטרים 6"–2".

תל-אביב, רחוב עליה 33
טלפון 82048, ת.ד. 2998

שוקולדה זהו מזון מרוכז

עליה
הוא הטוב שבטוב

פרימן בע"מ רמת-גן

(*) מציע תוצרת משוכחת (*)

- * שימורי ירקות
- * שימורי פירות
- * ריבות, מיצים
- * שימורי דגים

חברת גרב

תל-אביב, טלפון 5130
רמת-גן, טלפון 71217

בית חרושת לגרבים

מייצר:

גרבי ניילון לגברות
גרבי צמר וצמר גפן
לגברים וילדים

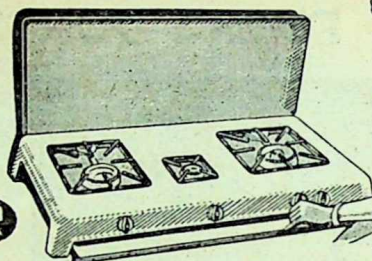
2+1=4

4 להבות

3 בוערים

מודל 1956

אמישראל

ורגה כמה פיתרונותיו :

• **מגש מיוחד**
מצופה אמאיל עם ידית כרום
מאפשר ניקוי קל ומהיר במקרה
של גלישה וכו'.

• **רשתות אמאיל**
קלות לנקוי ויפות למראה. מותקנות
מעל כל הבוערים

• **תעודת אחריות**
ניתנת לכל רוכש כיריים חדשות
ומשוכללות אלה.

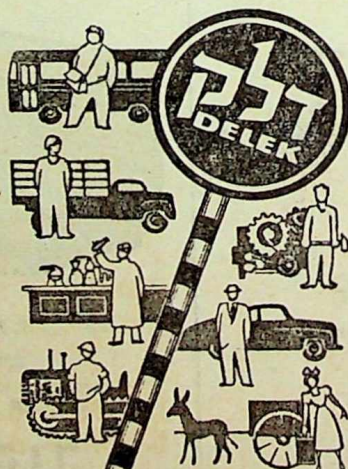
• **בוער אמצעי**
עם מקום מסטיק סביבו גם לסיר
גדול.

• **בוער כפול**
בעל שתי להבות נפרדות עם בר
נים נפרדים לכיוון האש בגודל הרצוי.

• **גוף הכיריים**
עשוי מכרוזל יצוק מצופה אמאיל
שאינו מחליד ומאריך ימים.

בניין : נסם • סודר • מווס • קל • מווס • ככר • פרפין • שמוני סיכה

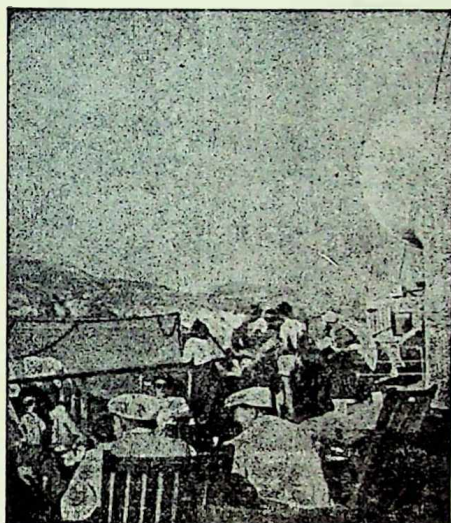
בנין : נסם • סודר • מווס • קל • מווס • ככר • פרפין • שמוני סיכה • בנז

בנין : נסם • סודר • מווס • קל • מווס • ככר • פרפין • שמוני סיכה • בנז

חברת הדלק הישראלית בע"מ
THE ISRAEL FUEL CORPORATION LTD

סע להצאתך, סע באניות צים!

שרות נובעים

ק ב ו ע :

• ישראל

• איטליה

• צרפת

• ארצות הברית

באניות הישראליות

"ננבה" • "ירושלים"

"ישראל" • "ציון"

צ י ם

חברת השיט

הישראלית בע"מ

ר ר ט ש ט ר ר ד

• משרד מכני כללי וקבלני •

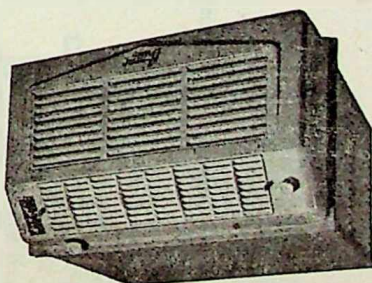
תל-אביב

רח' החשמל 33, טלפון 4123

רמת-גן

שד' הטייס 3, טלפון 72242, ת. ד. 43

* לנוחיות יתר

* לחקלת החיים

ממזג אויר

א מקור

המסיצים הכלליים:

אמפא בע"מ

תל-אביב • חיפה • ירושלים

המשרד הראשי:

רח' אחוות בית 6, תל-אביב טל' 67255/6, 66316.

• סניפים בכל הארץ •

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצו:

- ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה.
 - שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית.
 - דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה.
 - הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה.
 - טיפול וחינוך לילדים ולנוער.
- ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 53 אגף חברות ב-127 סניפים.
מרכז ויצ"ו: תל-אביב, סמטת בית השואבה, טל. 4538—4551.
המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5, טל. 3641.
המשרד בחיפה: רחוב החלוץ 47, אהל שרה, טל. 4795.

רלפינר - יוחננוף

בע"מ

תעשיות משי הראשונה בארץ

המכירה בסיטונאות

יוחננוף, תעשייה ומסחר בע"מ

תל-אביב, רח' הירקון 151

המכירה בקמעונות

חנויות רלפינר — יוחננוף בע"מ

תל-אביב: רח' נחלת בנימין 40

ירושלים: רח' הרצל 407

"ר.ק.ם"

י. סבירנוביסקי

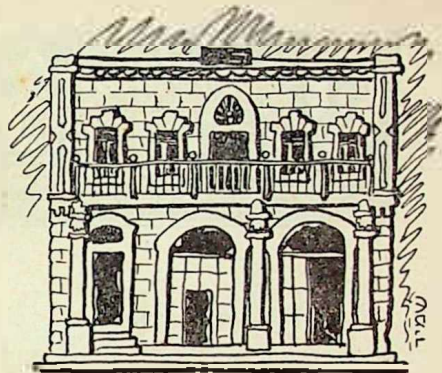
תל-אביב, ת. ר. 1894, טל' 83483

לבני טריקו

ומלבושי ספורט

משובתיים

לילדים • לגברות • לגברים

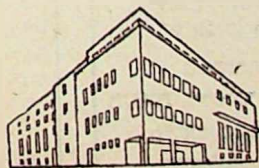
בחברון בשנת 1907...

שלו שנוסדה בשנת 1902 בשם חברת אנגליא מלשתינה. עם חברי הדירקטוריון של הבנק העברי הראשון בארץ נמנו ציונים ידועים לשם כך: וולפסון, קרימנצקי ויעקובוס קז, וכבר במשך עשר השנים הראשונות לקיומו נפתחו סניפיו ביפו, ירושלים, כירות, חברון, חיפה, צפת וטבריה.

מאז ועד היום מלווה הבנק את הישוב בלבסיו ובהסתחחותו ומשמש לו מנוף כספי בזמן של בנין ומשקנת בסעת חרום.

כוח היה טראח בנין סניף כנק אנגלוי מלשתינה בעיני סנפתה בחברון בשנת 1907 ואשר שרת כנאמנית את הישוב היהודי הנוסף בעיר האבות עד לימיו האחרונים. אולם תולדות הבנק בתחילות בתאריך מוקדם יותר: ד"ר הרצל היה הראשון שחזו את הצורך במבשר כספי להגשמת הציונות ובשנת 1899 הקימה התנועה את "אוצר התיסבות היהודיים" התקוות שתלו במוסד זה לא נתמלאו אך לעומת זאת נוערה התפתחות גדולה לחברת הבת הצנועה

הבנק הוותיק בארץ הבנק שלך!

בנק לאומי לישראל בע"מ

אוצר המעמד הבינוני אגודה הדתית בע"מ

תל-אביב, 62802 טלפון

רחוב אלנבי 91

כל עסקי בנק קואופרטיבי

„אורט" במדינת ישראל

החלה הרשמת תלמידים לקראת שנת הלימודים תשי"ז (1956-57)

6 בתיספר ארבע שנתיים • 7 בתיספר תלת-שנתיים

8 בתיספר דו-שנתיים • 3 בתיספר מקצועיים-טכניים

משה ויהושע ברמן

תל-אביב, רח' נחמני 36, מל' 62122

קבלנים לבנינים

ולסלילת כבישים

„לבטחים"

מוסד לכיטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

המרכז:

תל-אביב, רח' ארלוזורוב 148

סניפים בכל חלקי הארץ

חרות בע"מ

תל-אביב

דרך יפו-תל-אביב

מל' 67552, 67586

ירושלים

חיפה

רחוב הנמל מס' 46 רחוב דרך יפו 386

טלפון 3096

טלפון 4789

טניסים:

חדרה, באר-שבע, עפולה, טבריה

כוח"ר לרוזנים השמליים

אזור התעשייה החדש — חדרה

קבלנות

ייצור

מסחר

אינסטלציה סניטרית, הספקת מים,

קיסור הסקה, מיווג אויר, בידוד, ביוכ,

ניקוז קווי-מים, אינסטלציה חשמלית,

הרכבת כתי-חרושת, מכשירים, ציוד

טכני, מתכות, זכוכית.

קרדיט מסחרי

תל-אביב, אגודה הדתית בע"מ, שדרות רוטשילד 6, ת. ד. 500, טלפון 4785

HEA WAR

A Quarterly devoted to the History of the Russian Jews

Tel-Aviv, P.O.B. 118, Israel

Editors :

BENZION KATZ
BARUCH CAROU

Secretary :
A. AHARONI

Editorial Board :

S. SHAZAR
B. SHOCHETMAAN
F. SCHNEURSOHN
JOCHANAN TWERSKI

TABLE OF CONTENTS :

Benzion Katz : 1905 — Days of Liberation and Pogroms.	3
Jacob Lestchinski : The heritage of Russian Jewry.	11
David Finberg (with introductory notes by B. K.) : Remembrances of things together.	20
Israel Klausner : Introduction to the Memorandum of P. Smolenski to the Alliance Israélite.	37
P. Smolenski : Memorandum to the Alliance.	40
Dr. N. M. Gelber : The first Organization of the Russian Jewish Students in Berlin.	47
J. Slutzky : Prof. Max Mandelstam, Sketch for a Portrait.	56
Jochanan Twersky : Baruch of Skloff — Man in transition.	77
J. Erez : Jewish Self-Defence in Russia (1903—1905).	82
I Levitatz : Jewish Societies in Russia.	95
Prof. F. Schneursohn : The Flame of Hatred — Chassidism in 1881, vilified, Part II.	104
B. Shochetman : "Zion" (a contribution to the history of Russian Jewish periodicals).	112
Benzion Katz : The first Hebrew Daily.	133
M. Ungerfeld : Letters of Dr. Kantor.	136
S. Shazar : Dr. M. Wishnizer, in memoriam.	151
B. Carou : Nathan Goren, in memoriam.	158

Vol. IV, July 1956

Tel-Aviv „ALTHIRA", Association for Study of the
History of the Jews in Russia and in Ukraina,

כתובת המערכת : תל-אביב, ת. ד. 118

התפצה הראשית : נימ"ס ספרים „יסוד" בע"מ, תל-אביב, אלבני 88, טל. 3561